

Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь

Установа адукацыі

«Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка»

***В. У. Азарка, А. С. Васілеўская,
М. М. Круталевіч***

БЕЛАРУСКАЯ МОВА: СПЕЦЫЯЛЬНАЯ ЛЕКСІКА

Вучэбна-метадычны дапаможнік

3-е выданне, перапрацаванае

Мінск 2007

УДК 808.26–316.4(075.8)

ББК 81.411.3

A35

Друкуецца па рашэнні рэдакцыйна-выдавецкага савета БДПУ,
рэкамендавана секцыяй гуманітарных навук
(пратакол № 9 ад 30.06.04)

Рэцэнзенты:

кандыдат філалагічных навук, прафесар кафедры беларускага
мовазнаўства БДПУ Н. В. Гаўрош
кандыдат філалагічных навук, дацэнт кафедры беларускай
філалогіі БДУКМ А. М. Пісарэнка

Азарка В. У. [і інш.]

A35 Беларуская мова: спецыяльная лексіка : вучэб.-метад. дапам. /
В. У. Азарка, А. С. Васілеўская, М. М. Круталевіч. – 3-е выд., пера-
прац. – Мінск : БДПУ, 2007. – 207 с.

ISBN 978-985-501-451-6.

У дапаможніку прыводзяцца тэарэтычныя звесткі па ўсіх раздзелах
курса «Беларуская мова (спецыяльная лексіка)», які вывучаецца на не-
філалагічных факультэтах вышэйшых навучальных устаноў. Прапануецца
сістэма практыкаванняў і заданняў. Надаецца ўвага засваенню тэрміна-
лагічнай і спецыяльнай лексікі.

Адрасуецца студэнтам спецыяльнасцей фізкультурнага, культуралагіч-
нага і мастацтвазнаўчага профіляў. Можа быць выкарыстаны студэнтамі
іншых спецыяльнасцей.

УДК 808.26–316.4(075.8)

ББК 81.411.3

ISBN 978-985-501-451-6

© Азарка, В. У. [і інш.], 2007
© БДПУ, 2007

ПРАДМОВА

З 1999 г. на нефілалагічных факультэтах педагогічных ВУН ў адпаведнасці з адукацыйнымі стандартамі ўведзены новы курс «Беларуская мова (спецыяльная лексіка)», які мае на мэце падрыхтаваць кваліфікаваных спецыялістаў для выкладання прадметаў школьнай праграмы па-беларуску. Аднак сёння ён не забяспечаны адпаведнымі падручнікамі ці вучэбнымі дапаможнікамі. Падрыхтаваны дапаможнік «Беларуская мова: спецыяльная лексіка» створаны ў адпаведнасці з тыповой вучэбнай праграмай «Беларуская мова (спецыяльная лексіка)» (Мн., 2001. С. 100–115) і разлічаны на студэнтаў, якія набываюць спецыяльнасці фізкультурнага, культуралагічнага і мастацтвазнаўчага профілю.

Праграма патрабуе дыферэнцаванага падыходу пры выкладанні беларускай мовы для студэнтаў розных спецыяльнасцей, уліку спецыфікі факультэта, авалодання агульнанавуковай і спецыяльнай тэрміналогіяй. Асноўная ўвага пры выкладанні дысцыпліны надаецца ўдасканаленню навыкаў практычнага карыстання беларускай мовай у яе вуснай і пісьмовай формах, засваенню тэрміналагічнай лексікі, развіццю маўлення студэнтаў. Матэрыялы, змешчаныя ў дапаможніку, якраз і разлічаны на замацаванне і пглыбленне ведаў па асноўных раздзелах беларускага мовазнаўства, на авалоданне навуковай тэрміналогіяй адпаведна выбранай прафесіі, уменне карыстацца тлумачальнымі, перакладнымі і спецыяльнымі слоўнікамі і адпаведнымі дапаможнікамі. З улікам таго, што на Беларусі вялікі ўплыў мае інтэрферэнцыя, у выкладанні курса значная ўвага надаецца супастаўленню і выяўленню адрозненняў беларускай і рускай моў.

Дапаможнік складаецца з дзвюх частак – курса лекцый і практычных заданняў. У першай частцы па раздзелах «Уводзіны» і «Лексіка і лексікаграфія» распрацаваны лекцыі, сфармуляваны пытанні і заданні да іх, пададзены практычны матэрыял, які можа быць выкарыстаны для замацавання тэарэтычных звестак. Асаблівая ўвага звяртаецца на разгляд мовы як формы нацыянальнай культуры, на сістэму стыляў беларускай мовы, на раскрыццё паняццяў «тэрмін» і «тэрміналогія». Акрамя таго падаюцца звесткі з гісторыі

мовы, у тым ліку з гісторыі беларускай тэрміналогіі і лексікаграфіі.

Другая частка – практычная. Вывучэнне раздзелаў «Фанетыка і арфаэпія», «Марфалогія і правапіс» і «Сінтаксіс» скіравана на авалоданне арфаэпічнымі, граматычнымі, арфаграфічнымі нормамі беларускай літаратурнай мовы. Матэрыялы практыкаванняў прафесійна арыентаваныя: грунтуюцца на прафесійнай лексіцы, галіновай і агульнанавуковай тэрміналогіі, спецыяльных тэкстах. Акцэнтуюцца ўвага на тэрміналагізацыі розных часцін мовы.

У дапаможніку падаюцца заданні творчага характару, якія маюць на мэце развіццё вуснага і пісьмовага маўлення студэнтаў. Адны з іх могуць быць выкананы непасрэдна на практычных занятках, другія – у часе пазааўдыторнай самастойнай работы. Пасля кожнай тэмы змяшчаюцца тэставыя заданні і ключы да іх, што дае магчымасць студэнтам самастойна ацаніць узровень сваіх ведаў.

Тэксты падбіраліся асобна для фізкультурнага, мастацтвазнаўчага і культуралагічнага профілю падрыхтоўкі спецыялістаў. Таму ў дапаможніку выкарыстана наступная сістэма памет:

– практыкаванні для студэнтаў спецыяльнасці «Фізічная культура»,

– практыкаванні для студэнтаў спецыяльнасці «Выяўленчае мастацтва і чарчэнне»,

– практыкаванні для студэнтаў спецыяльнасці «Сусветная і айчынная культура».

КУРС ЛЕКЦЫЙ¹

Уводзіны

Беларуская мова – форма нацыянальнай культуры

Мова – вельмі своеасаблівы феномен культуры. З аднаго боку, мова з’яўляецца найважнейшым самастойным элементам культурнай спадчыны народа, адной з асноўных частак культуры, з другога – яна спецыфічны спосаб існавання і захавання культуры ў цэлым, дапамагае авалодаць усім багаццем чалавечай дзейнасці (культурай народа).

Любая культура – гэта працэс і вынік асваення чалавекам рэчаіснасці, творчае асэнсаванне свету і сябе ў ім². На спосабы пазнання рэчаіснасці і яго вынікі накладваюць адбітак умовы жыцця і быту кожнага этнасу. Таму не выпадкова, што пры пазнанні свету побач з агульным вылучаецца і адметнае, нацыянальнае. Як зазначае В. А. Маслава: «Усякая культура нацыянальная, яе нацыянальны характар адлюстраваны ў мове пры дапамозе асаблівага бачання свету»³. Паводле дадзеных акадэміі навук Францыі, насельніцтва Зямлі гаворыць на 2796 мовах. Нямецкія вучоныя сцвярджаюць, што сучасныя народы свету гавораць больш чым на 4000 моў, а ўсяго навуцы вядома 5600 жывых і мёртвых (на якіх ужо не размаўляюць) моў. Рускія лінгвісты налічваюць каля 3500 моў. Усе мовы маюць свае спецыфічныя, характэрныя для іх рысы, бо кожны носьбіт мовы вырас у пэўных кліматычных умовах, у розных геаграфічных шыротах, меў свой занятак, што і наклала адбітак на ўспрыманне свету і, у сваю чаргу, паўплывала на мову. Сапраўды, прыроднае асяроддзе (клімат, раслінны і жывёльны свет, ландшафт і пад.), гістарычныя ўмовы жыцця людзей істотна ўплываюць на характар заняткаў народа (жывёлагадоўля, земляробства, паляванне, рыбны промысел, гандаль і пад.). Адзначаная спецыфіка адлюстроўваецца ў мове. Беларуская мова мае асаблівасці, якія праяўляюцца на ўсіх моўных узроўнях – ад гука да сказа.

Нацыянальная адметнасць найперш выяўляецца ў лексічным складзе мовы. Кожны народ вылучае і замацоўвае ў назвах найбольш важныя менавіта для яго аб’екты акаляючага асяроддзя, свет рэчаў і

¹ Для замацавання тэарэтычных звестак, змешчаных у лекцыйным матэрыяле, на практычных занятках можна выканаць практыкаванні, якія падаюцца пасля тэарэтычнага курса.

² Гл.: Сямешка Л. І. Беларуская мова. Мн., 1999. С. 14–15.

³ Маслова В. А. Лінгвокультуролагія. М., 2001. С. 59.

сваіх уяўленняў аб іх. У склад лексікі беларускай мовы, напрыклад, уваходзіць каля дваццаці назваў балота (*дрыгва, твань, багна, бездань, імшара* і пад.), каля дзесятка назваў ляснога масіву (*бор, гай, дуброва, пушча, хмызняк* і пад.), назваў палеткаў (*кукурузнік, жытное, прасянішча, аўсянішча, бульбянішча* і пад.) і г. д. У мовах народаў паўночнай тэрыторыі Еўраазійскага кантынента сустракаюцца шматлікія назвы алены, снегу, тундры і г. д.; у абарыгенаў Фіджы ўвогуле не існавала слова для абазначэння снегу, пакуль яно не было створана ў XIX ст. Затое ў фіджыйцаў ёсць асобныя словы для кожнага віду какосавага арэха і кожнай фазы яго росту; мова арабаў адрозніваецца шырокім ужываннем вялікай колькасці найменняў вярблюдаў; мовы народаў так званых «марскіх дзяржаў» налічваюць нямала спецыфічных назваў ветру, суднаў; у народа самал з паўднёвай часткі Філіпінаў існуюць назвы больш як для 250 відаў рыбы і г. д. Для кожнай мовы, такім чынам, характэрныя словы, якія называюць спецыфічныя паняцці, прадметы, здабыткі культурнай дзейнасці народаў. Большасць такіх адметных слоў не мае адпаведнікаў (эквівалентаў) у іншых мовах.

У працэсе развіцця моўнай сістэмы за многімі словамі замацоўваецца вобразнае значэнне, якое абумоўлена бытам, звычаямі, культурай народа. Гэтыя дадатковыя так званыя культуралагічныя значэнні слоў нацыянальна зарыентаваныя, паколькі ў кожнага народа свае вобразна-мастацкія сімвалы краіны, хараства, красы, самабытнасці, моцы, даўгавечнасці, сціпласці, мудрасці і г. д. Найбольш выразна гэта выяўляецца пры супастаўленні аналагічных паняццяў і сітуацый у розных мовах і культурах. Напрыклад, у розных культурах існуюць адрозненні ва ўспрыманні колеравай гамы. Так, у кітайцаў і некаторых іншых народаў белы колер можа ўспрымацца як сімвал жалобы, смутку, а ў беларусаў гэтую функцыю выконвае чорны колер. Белы колер для славян – сімвал чысціні, прыгажосці, любві, хоць у паганскія часы ён з’яўляўся сімвалам і нараджэння і смерці. Смерць і пахаванне блізкага чалавека для славян – вялікае гора, смутак, а ў асобных народаў гэтыя падзеі выклікаюць іншыя, больш станоўчыя эмоцыі.

Назвы расліннага і жывёльнага свету таксама ствараюць розныя асацыяцыі ў розных народаў, некаторыя з такіх назваў становяцца адпаведнымі сімваламі. У прыватнасці, прыгадаем вядомыя радкі з верша М. Багдановіча «Слуцкія ткачыкі»:

І тчэ, забыўшыся, рука
Заміж персідскага ўзора
Цвяток радзімы васілька.

Назва кветкі *васілёк*, такім чынам, з’яўляецца сімвалам краіны, гэта вобраз роднай Беларусі. Для Расіі сімвал радзімы – *бязроза*, а для

нарвежцаў *бяроза* – увасабленне вынослівасці, стойкасці. Няма сумненняў у тым, што па-рознаму ўспрымаюцца народамі *воўк, сабака, зубр, карова, заяц, бусел, жораў* ды інш. У нашай свядомасці, напрыклад, *заяц* – палахлівы, нясмелы; *воўк* – бязлітасны, агрэсіўны, злы, а ў японцаў *заяц* з’яўляецца сімвалам розуму (кемлівы, здагадлівы); у некаторых народаў *Усходу заяц* – сімвал мудрасці; *воўк* у кіргізаў – увасабленне смеласці і высакародства.

Працяглы працэс развіцця культуры таго ці іншага народа фіксуюць, перадаюць нашчадкам і фразеалагічныя адзінкі. Большасць фразеалагізмаў захоўваюць менавіта культурна-нацыянальны каларыт. Прычым даследчыкі падкрэсліваюць, што розныя тыпы фразеалагізмаў па-рознаму адлюстроўваюць культуру, хоць не ўсе яны становяцца носьбітамі культурна-нацыянальнай інфармацыі. Тым не менш, у кожнай мове існуюць фразеалагізмы, адным або некалькімі кампанентамі якіх з’яўляюцца нацыянальныя ўласныя імёны, назвы прадметаў нацыянальнай культуры, у якіх адлюстравана гісторыя народа. Параўнайце беларускія ўстойлівыя выразы тыпу *якую кашу заварыш, такую і еш; лыкі аднаго лапця; калі з роду баравік, то лезь, браце, у кошык; мілей свая хата, як чужая вёска; пасылаць у Магілёўскую губерню; ад Глуска да Кракава – скрозь бяда адзінакава* і рускія *назваўся груздем, полезай в кузов; щип лаптем хлебать ‘пра вельмі простага чалавека’; как с писаной торбой возиться ‘ўдзяляць шмат увагі’; мамеево побоище; казанская сирота; как швед под Полтавой* і пад. У прыведзеных устойлівых выразях лексемы *каша, лыка, кошык, хата, вёска* і *щип, лапоть, торба, кузов* указваюць на сферу матэрыяльнай культуры. На канкрэтныя гістарычныя факты, краіназнаўчыя веды паказваюць словы ўстойлівых выказаў *Магілёўскі, губерня, Глуск, Кракаў* і *мамеев, побоище, казанский, швед, Полтава*.

Спецыфіка вобразна-мастацкіх уяўленняў таго ці іншага этнасу адлюстравана ў фразеалагізмах або ўстойлівых выразях *накштальт жаба і з залатога трона ў балота скача* (параўн. рус. *кляча и в золотой узде не конь*); *чорнага сабаля не вымые ні мыла, ні вада* (параўн. рус. *черного кобеля не отмоешь добела*); *крывое дрэва не выпрастаеш* (параўн. рус. *хоть трижды подой – всё тот же удой*); *якое дрэва, такія і адросткі; якое карэнне, такое і насенне* (параўн. рус. *яблоко от яблоньки недалеко катится; дерево по плодам, а человека по делам [узнают]*) і пад. Значэнне ‘ніколі’ ў розных мовах перадаецца рознымі фраземамі: рускія кажуць *когда рак на горе свиснет*, англічане – *калі свінні паляцяць*, кіргізы – *калі хвост ішака дакранецца да зямлі*, беларусы – *як воўк шчанём будзе і брахаць хвостом будзе, хутчэй бусел жарабя ўродзіць*.

Ужыванне спецыфічных устойлівых выразаў для выказвання падзякі, пажаданняў, прывітання і г. д. таксама з'яўляецца адметнай нацыянальна-культурнай прыкметай. Вельмі гасцінны, добразычлівы беларускі народ карыстаецца шматлікімі выслоўямі ад звычайных шырокавядомых *Дзень добры! Выбачайце, калі ласка! Дзякуй Вам! Вітаю Вас* і пад. да больш складаных маўленчых адзінак тыпу *Вам шчасце-долю і хлеба ўволю! Каб вам шчасце і здароўе, і дзяціне, і сябрыне! Каб вас ліханька не ўзяло! Каб дзяды не ведалі бяды, а ўнукі не бачылі мукі! Каб у дамочку, у садочку, у хлявочку, у полечку ўсё радзіла і пладзіла! На доўгі век, на добрае здароўе! Дай, божа, каб усё было гожа, а што нягожа – не дай, божа* і пад. Адметнасцю беларускай мовы, асабліва вуснай, з'яўляецца выкарыстанне пры звароце да знаёмых і незнаёмых людзей даўніх клічных форм назоўніка (*дружа, браце*), пытальянай часціцы *ці*, прыналежных прыметнікаў. Нездарма Ф. Багушэвіч назваў беларускую мову «адзежаю душы» беларусаў.

Нацыянальная спецыфіка выяўляецца і ў фанетычным складзе мовы. Беларуса і сёння пазнаеш па цвёрдым вымаўленні асобных зычных (*шчырасць, жыццё, чорны*), па звонкім «дзе» і густым «чаго» (як казаў Пімен Панчанка). У дачыненні да адметнасці беларускай мовы М. Шавыркін зазначае: «У беларускай мове пазбягаюцца выпадкі збегу зычных: слова павінна гучаць вольна, разносіцца ўшыркі, трымацца на прасторы, як душа адчувае сябе сярод раўнінных краявідаў». Уласцівыя беларусам «дзеканне» і «цеканне» надаюць выказванням мілагучную звонкасць, а поўнагалоссе – напеўнасць, мяккасць маўлення, зацвярдзеласць асобных зычных – паслядоўную трываласць, прыродную магутнасць¹. Самабытнасць беларускай мовы, яе непаўторнасць падкрэслівае выдатны пісьменнік У. Караткевіч: «Наша мова вечная, бо ўся яна, як наш характар. Здаецца, кволая ад пяхотнай мяккасці, яна раптам кідае наверх схаваную ад усіх жалезную мужнасць і сілу. І, як быццам дамогшыся свайго, б'е, як перапёлка ў жытах, – мякка, а за тры вярсты чуваць. «Эль» – як салодкае віно, «дзе» – як шклянкой палачкай па крышталю, мяккае «с» – як соннае ціўканне сінічкі ў гняздзе. І побач «р», як гарошына ў світку, і доўга, спявуча, адкрыта гучаць галосныя. А «г» прыдыхае так ласкава, як маці на лобік дзіцяці, каб перастаў сніць дрэнны сон».

Універсальным сродкам перадачы вобразна-мастацкіх уяўленняў чалавека, эмоцый, пачуццяў і г. д., выкліканых уздзеяннем твораў выяўленчага, дэкаратыўна-прыкладнага, музычнага ды іншых відаў мастацтваў, таксама з'яўляецца мова. Яна акумулюе розныя погляды на пачу-

¹ Гл.: Шавыркін М. Мова – душа народа // Роднае слова, 1993. № 11. С. 4.

тае і ўбачанае, зберагае вобразы, якія ўзнікаюць у свядомасці ад таго ці іншага твора мастацтва, «матэрыялізуе» разнастайныя думкі людзей.

Такім чынам, культура, зафіксаваная ў мове, жыве ў метафарах, фразеалагізмах, прыказках і прымаўках, фальклорных творах і г. д. Прычым кожны носьбіт мовы фарміруе сваё бачанне свету менавіта на аснове паняццяў, якія замацаваныя ў мове яго продкамі. Іншымі словамі, мова з'яўляецца носьбітам і перадатчыкам нацыянальных вобразна-мастацкіх адносінаў да свету, нацыянальнай свядомасці і самасвядомасці, фіксуе спецыфіку светаадчування, светаўспрымання і пазнання. Мова не проста адлюстроўвае тое, што ёсць у культуры, а фарміруе культуру і развіваецца ў культуры. Як адна з прыкмет нацыі, мова з'яўляецца адной з галоўных формаў выражэння і існавання нацыянальнай культуры.

Паходжанне беларускай мовы і асноўныя этапы яе развіцця

Беларуская мова – адна з высокаразвітых нацыянальных моў народаў свету. Яе карані ідуць у глыбіню сірых вякоў. Прыкладна на мяжы III–II тысячагоддзяў да н. э., па меркаванні даследчыкаў, адбываецца распад так званага **індаеўрапейскага** моўнага адзінства на больш дробныя моўныя групы. Сярод раманскай, германскай, іранскай, кельцкай, індыйскай, балтыйскай і іншых моўных груп індаеўрапейскай сям'і (вучоныя выдзяляюць 16 такіх груп) з гэтага часу пачынае самастойнае існаванне і **славянская**.

Першапачаткова славяне жылі на адносна невялікай тэрыторыі і калісталіся агульнай мовай, якая атрымала назву **праславянскай або агульнаславянскай мовы-асновы**. Існавала яна толькі ў вуснай форме і, безумоўна, не была аднастайнай на ўсёй тэрыторыі пражывання славян, а мела дыялектныя адрозненні. Трэба меркаваць, што мова продкаў беларусаў у межах праславянскай моўнай прасторы адрознівалася сваімі спецыфічнымі дыялектнымі асаблівасцямі. Прычым многія вучоныя схільныя лічыць, што мова прабеларусаў займала адно з цэнтральных месцаў у славянскім свеце.

Паступовае рассяленне славян на большую тэрыторыю прыводзіць да аслаблення сувязей паміж імі і распаду праславянскага моўнага адзінства. Так, прыкладна з VI–VII стст. н. э. пачалося выдзяленне асобных славянскіх груп: **усходняй, заходняй, паўднёвай**. Гэтыя групы аб'ядноўваліся адзінствам свайго паходжання, але характарызаваліся спецыфічнымі моўнымі асаблівасцямі, што і адасабляла адну групу ад другой.

З'яўленне ў IX ст. (прыкладна 863 г.) першай славянскай пісьмовай мовы, якая атрымала назву **стараславянскай** (у мясцовых рэдакцыях **царкоўнаславянскай**), у значнай ступені прадвызначыла развіццё літаратурных моў не толькі паўднёвых славян, але і ўсходніх, і заходніх.

Ва ўмовах феадальнай раздробленасці, эканамічнага і палітычнага адасаблення асобных зямель усходніх славян паступова намячаецца яшчэ большае дыялектнае размежаванне **агульнаўсходнеславянскага** моўнага адзінства. На базе агульнай пісьмовай мовы ўсходніх славян, у аснове якой царкоўнаславянская мова, недзе з канца XII – пачатку XIII ст. і пачынаецца фарміраванне самастойных беларускай, рускай і ўкраінскай пісьмова-літаратурных моў. Асабліва інтэнсіўнае фарміраванне беларускай народнасці і ўласна беларускай літаратурнай мовы адзначаецца з сярэдзіны XIII ст., калі ўтвараецца шырокавядомая шматнацыянальная беларуская дзяржава Вялікае княства Літоўскае. Пры скрыжаванні этнічна разнастайнага насельніцтва стваралася новая арыгінальная культура. Агульная пісьмовая мова ўсходніх славян паступова насычалася элементамі народных гаворак, і такім чынам стваралася непаўторная, самабытная беларуская літаратурная мова. Аднак першапачаткова ў пісьмовых крыніцах спецыфічныя беларускія рысы адлюстроўваліся зрэдку і не зусім паслядоўна, бо старажытныя кніжнікі вельмі строга прытрымліваліся традыцыйных агульнаўсходнеславянскіх моўных нормаў. Тым не менш прыкладна да сярэдзіны XV ст. пісьменства на беларускіх землях, якія ўваходзілі ў склад Вялікага княства Літоўскага, папоўнілася адметнымі арфаграфічнымі, граматычнымі і лексічнымі асаблівасцямі настолькі, што з'явіліся ўсе падставы гаварыць пра самастойную беларускую літаратурную мову. Канчаткова ж сфармавалася яна к канцу XVI ст.

Старабеларуская літаратурная мова і яе роля ў XIV–XVI стст.

У гісторыі беларускай літаратурнай мовы перыяд XIV–XVI стст. быў перыядам фарміравання моўнай сістэмы. Станаўленню і развіццю беларускай літаратурнай мовы ў XIV–XVI стст. садзейнічала тое, што беларуская мова была дзяржаўнай у Вялікім княстве Літоўскім. Гэта была мова дыпламатыі, на ёй выдаваліся законы, ажыццяўлялася справаводства, перапіска, ствараліся летапісы, помнікі дзелавага пісьменства, арыгінальная і перакладная мастацкая літаратура і г. д.

Найбольш распаўсюджаным было дзелавае (актавае, канцылярска-юрыдычнае) пісьменства. Да яго адносяцца шматлікія акты, граматы, дагаворы, статуты. Першапачаткова, безумоўна, на тэрыторыі Вялікага княства Літоўскага існавала некалькі мясцовых варыянтаў актавай

мовы, якія адрозніваліся некаторымі асаблівасцямі. Але з цягам часу рэгіянальныя тыпы актавай мовы зніклі. Узорам беларускай актавай мовы сталі моўныя нормы дакументаў, якія грунтаваліся на паўночных беларускіх гаворках, што бытавалі каля Вільні. Разнастайныя па змесце і форме дакументы, выдадзеныя сеймамі і ўрадавымі асобамі, або тыя, што паступалі ад іншаземных урадаў, службовых і прыватных асоб, найважнейшыя заканадаўчыя акты і кодэксы сістэматызаваліся і афармляліся ў выглядзе статутаў і так званых метрык. Сярод іх найбольш буйнымі значацца Літоўская метрыка (Метрыка Вялікага княства Літоўскага) і Літоўскі статут (Статут Вялікага княства Літоўскага) у трох рэдакцыях (1529, 1566, 1588 гг.). У гэтых ды іншых творах канцэлярска-юрыдычнага пісьменства найбольш паслядоўна адлюстроўваліся рысы жывой беларускай мовы.

Даволі часта спецыфічныя асаблівасці народнай гаворкі выяўляюцца і ў творах свецка-мастацкай літаратуры. Самым старажытным і пашыраным жанрам укаванага віду пісьменства з'яўляюцца летапісы. Крыху пазней афіцыйнае дзяржаўнае летапісанне папаўняецца гістарычнымі запіскамі мясцовага характару, мемуарнымі творамі, перакладнымі воінскімі і рыцарскімі раманамі і аповесцямі, хронікамі ды хранографамі. Тыповымі ўзорамі такіх помнікаў можна лічыць летапіс Аўраамкі, Баркалабаўскі летапіс, «Дзённік» Ф. Еўлашоўскага, «Дыярыуш» А. Філіповіча; перакладныя творы: «Александрыя», «Аповесць пра Трою», «Аповесць пра Трышчана», «Аповесць пра Баву», «Гісторыя пра Атылу» ды інш. Жанравае багацце беларускіх гістарычных помнікаў сведчыць пра высокую ступень развіцця **старабеларускай літаратурнай мовы**, багацце і разнастайнасць яе выяўленчых сродкаў. Такія творы аказвалі ўздзеянне на іншыя жанры тагачаснага беларускага пісьменства, у тым ліку і на пераклады рэлігійнай літаратуры, напрыклад: «Пакуты Хрыста», «Аповесць пра трох каралёў-вешчуноў», «Жыццё Аляксея, чалавека Божага» ды інш.

Надзвычай вялікую ролю ў развіцці беларускай літаратурнай мовы адыграла дзейнасць усходнеславянскага першадрукара, асветніка, гуманіста, вучонага, перакладчыка Францыска Скарыны (прыкладна 1490–1551 гг.). Ён займаўся перакладам і друкаваннем біблейскіх кніг. Сваю першую кнігу «Псалтыр» Ф. Скарына надрукаваў у 1517 годзе ў Празе, а пасля таго выдаў больш за 20 кніг свяшчэннага пісання (1517–1525 гг.). Гэтыя выданні ён суправаджаў даволі вялікімі прадмовамі, пасляслоўямі і «гласамі» (тлумачэннямі некаторых слоў), а часта адыходзіў ад царкоўных традыцый і па магчымасці набліжаў мову перакладаў да жывой тагачаснай гаворкі. У цэлым жа аснова скарынінскіх выданняў была царкоўнаславянскай.

Паслядоўнікамі славутага палачаніна на Беларусі былі Сымон Будны, Васіль Цяпінскі, Мялецій Сматрыцкі, браты Мамонічы, Пётр Мсціславец ды інш., дзейнасць якіх прыпадае на перыяд інтэнсіўнага пашырэння ў краіне рэфармацыйнага руху. Яны фактычна давялі справу Ф. Скарыны да завяршэння і далі свайму народу рэлігійныя кнігі, у тым ліку і перакладныя, на тагачаснай беларускай літаратурнай мове. Буйны асветнік і ідэолаг гуманізму і рэфармацыі С. Будны надрукаваў у 1562 г. у Нясвіжы «Катэхізіс» і «Апраўданне грэшнага чалавека перад Богам». Гэтыя тэксты, па сутнасці, свабодныя ад слоў і зваротаў царкоўнаславянскага, кніжнага паходжання, успрымаюцца як звычайныя бытавыя апавяданні на беларускай літаратурнай мове. Тое ж можна сказаць і пра «Евангелле», якое выдаў каля 1580 г. В. Цяпінскі. Безумоўна, і ў далейшым працягваецца збліжэнне мовы рэлігійнай літаратуры з народнай гаворкай.

Такім чынам, з рэлігійна-асветніцкім рухам, з дзяржаўнасцю беларускай мовы ў Вялікім княстве Літоўскім, са з'яўленнем кнігадрукавання звязаны перыяд фарміравання і росквіту беларускай мовы. К канцу XVI ст. старабеларуская літаратурная мова дасягнула вышэйшага ўзроўню свайго развіцця. Так, у гэты час складаецца старабеларуская літаратурная мова як з'ява непаўторная, своеасаблівая, са спецыфічнымі рысамі, якія чэрпаўліся з жывой народнай гаворкі і фіксаваўліся ў пісьмовых помніках. Нават у першых слоўніках, граматыках, букварях царкоўнаславянскай мовы сустракаем элементы беларускай мовы. Выкарыстоўваецца яна для тлумачэння незразумелых шырокаму колу насельніцтва кніжных слоў. Такія тлумачэнні знаходзім на палях (боцѣхъ) скарынінскіх выданняў, у першым славяна-беларускім слоўніку Лаўрэнція Зізання (1596 г.), слоўніку Памвы Бярынды (1627 г.). Беларускамоўны матэрыял змяшчаецца, напрыклад, у першай граматыцы, якая выйшла ў 1586 г. у друкарні братаў Мамонічаў, граматыцы Л. Зізання (1596 г.), грунтоўнай граматыцы М. Сматрыцкага (1619 г.) і іншых выданнях.

Пачынаючы з XIV ст., у помніках пісьменства сустракаем амаль усе адметныя моўныя асаблівасці, характэрныя для сучаснай беларускай мовы. Гэта **прыстаўныя галосныя і зычныя** (*іржавы, аржаны, восень* ды інш.), **зацвярдзелыя шыпячыя, ц, р, ч** (*чый, іншы, крык* ды інш.), **у нескладовае** на месцы былых **в, л** (*воўк, уздумаў* ды інш.), **змяненне роду** ў назоўніках тыпу *пыл, стэп, насып* ды іншыя спецыфічныя беларускія рысы.

Нацыянальна-моўная палітыка ў XVII–XVIII стст. і яе вынікі

Лёс беларускай мовы на розных гістарычных этапах мяняўся. Калі ў Вялікім княстве Літоўскім беларуская мова была адзінай дзяржаўнай мовай і не мела перашкод для свайго развіцця і функцыянавання, то ўжо ў другой палове XVI – пачатку XVII ст. сфера выкарыстання беларускай мовы пачала звужацца. Вялікае княства Літоўскае паступова траціла палітычную і эканамічную самастойнасць і ўсё больш падпадала пад уладу Польшчы. Польская культура, у тым ліку і польская мова, з другой паловы XVI ст. пачала інтэнсіўна распаўсюджвацца ў вышэйшых колах беларускага грамадства. Каб абараніць беларускую мову, у Літоўскі статут 1566 г. быў уключаны спецыяльны пункт аб ужыванні ў справаходстве толькі беларускай мовы (раздзел 4, артыкул 1). Захаваўся гэты артыкул і ў Статуце 1588 г., прычым фармальна ён меў сілу на працягу ўсяго XVII ст. Тым не менш пасля аб'яднання ў 1569 г. Вялікага княства Літоўскага з Польшчай у адзіную феадальную федэратыўную дзяржаву Рэч Паспалітую ў афіцыйным ужытку было тры мовы: **польская, лацінская і беларуская**. Такая складаная моўная сітуацыя, якая існавала на беларускіх землях у XVII ст., спрасцілася ў канцы стагоддзя. Польская і беларуская шляхта і каталіцкае духавенства дамагліся таго, што Варшаўскім сеймам у 1696 г. была прынята пастанова пісаць дзелавыя паперы дзяржаўнага значэння па-польску, а не па-беларуску. Праўда, на ўсходніх беларускіх землях, дзе паланізацыя праходзіла павольней, па традыцыі дакументы мясцовага значэння (запаветы, дакументы пра падзел маёмасці, распіскі, прыватныя лісты і г. д.) яшчэ пэўны час працягвалі пісаць па-беларуску.

Заняпад беларускай мовы адзначаецца з XVII ст. не толькі ў афіцыйным справаходстве, але і ў іншых сферах культурнага жыцця. Мясцовыя пануючыя класы, па сутнасці, адракаюцца ад сваёй старадаўняй рэлігіі, спрадвечных звычаяў, абрадаў, культуры, ад сваёй роднай мовы як ад мовы «мужыцкай». Адбываецца і паланізацыя школы. На тэрыторыі Беларусі ўзнікаюць рымска-каталіцкія школы; у Мінску, Полацку, Нясвіжы адкрываюцца так званыя езуіцкія калегіумы, у Вільні і Слуцку – лютэранскія гімназіі. Усе гэтыя навучальныя ўстановы, безумоўна, прапагандавалі лацінскую і польскую мовы і літаратуры. Значна скарачаецца колькасць рукапіснай свецкай і рэлігійнай літаратуры на беларускай мове. Амаль не выдаюцца і друкаваныя беларускія творы. Фактычна другая палова XVII і ўсё XVIII ст. вядомыя як час панавання польска-лацінскай кніжнасці. Беларуская пісьмова-літаратурная мова прыходзіць у поўны заняпад. У гэты перыяд яна вывучалася толькі ва уніяцкіх базіль-

янскіх школах. Уніяцкая царква выкарыстоўвала вусную беларускую мову ў неафіцыйных частках набажэнства. Працягвала развівацца толькі народная гутарковая мова, хоць і яна адчувала на сабе ўплыў польскай мовы. Паланізмы, аднак, у большасці сваёй не замацоўваліся ў жывой народнай гаворцы, паколькі народ ужываў толькі тыя запазычанні, якія былі жыццёва неабходнымі пры адпаведных зносінах. Захавальнікамі сваёй самабытнай, роднай мовы, такім чынам, заставаліся, як правіла, сяляне, дробная шляхта і гарадское рамеснае насельніцтва. Беларускі народ ствараў на роднай мове ўзоры вуснай творчасці. У казках, легендах, песнях, паданнях, прыказках і прымаўках зберагаліся лепшыя моўныя здабыткі і пазней шырока выкарыстоўваліся ў новай прафесійнай літаратуры. З пісьмовых жа помнікаў канца XVII–XVIII стст., напісаных на беларускай (старабеларускай) мове, вядома не так шмат. Найбольш адлюстравалася беларуская мова ў так званых інтэрмедыях і інтэрлюдых да школьных драматычных твораў, прычым асабліваю цікавасць з іх маюць дзве камедыі выкладчыкаў рыторыкі Забельскай дамініканскай калегіі К. Марашэўскага і М. Цяцёрскага. Уся сістэма моўных асаблівасцей гэтых твораў вельмі блізкая да сістэмы сучаснай беларускай мовы. Названыя творы можна разглядаць як першыя спробы стварэння новай беларускай літаратурнай мовы.

У канцы XVIII ст. гістарычны лёс беларускага народа значна мяняецца. Пасля трэцяга падзелу Рэчы Паспалітай (1795 г.) беларускія землі поўнасю далучылі да Расійскай імперыі. Сацыяльны і нацыянальны прыгнёт беларускага народа не зменшыўся. Фактычна гвалтоўная паланізацыя была заменена гвалтоўнай русіфікацыяй, і афіцыйнай мовай на тэрыторыі Беларусі стала руская. Засілле рускай і ўжыванне польскай моў, бясспрэчна, замаруджвалі ўзнаўленне беларускай літаратурнай мовы. Беларуская мова, як правіла, жыла толькі сярод прыгнечаных слаёў насельніцтва, выкарыстоўвалася пераважна ў вуснай форме. Невыпадкова шматлікія польскія і рускія даследчыкі не прызнавалі беларускую мову самастойнай. Першыя лічылі яе дыялектам польскай мовы, а другія – рускай гаворкай («западнорусским наречием»).

Такое становішча не магло задаволіць усё насельніцтва Беларусі, таму шырэй і шырэй разгортваецца нацыянальна-вызваленчы рух. Падтрымліваецца ён перадавой рускай і польскай грамадскасцю. Менавіта ў рускіх і польскіх выданнях прагрэсіўныя даследчыкі друкуюць шмат цікавых навуковых распрацовак па фальклору, мове і быццё беларускага народа. Гэта ў значнай ступені садзейнічала фарміраванню беларускай інтэлігенцыі і росту яе нацыянальнай самасвядомасці. З’явіліся грамадскія сілы, якія павялі рашучую барацьбу за ўкараненне беларускай мовы ў літаратуры.

Новая (сучасная) беларуская літаратурная мова і яе лёс у канцы XVIII – пачатку XXI ст.

З канца XVIII ст. пачынае паступова адраджацца новае беларускае пісьменства і складацца новая беларуская літаратурна-пісьмовая мова. Па словах Л. М. Шакуна, гэта «пярэдадзень» новага перыяду ў гісторыі беларускай літаратурнай мовы.¹ Працэс станаўлення ішоў марудна, паколькі друкаваць па-беларуску было забаронена. Аднак на старонках рускага і польскага друку час ад часу з'яўляюцца творы беларускай літаратуры і вуснай народнай творчасці. Так больш чым праз стагоддзе ўзнаўляецца ў пісьменстве беларуская мова. Узнаўляецца яна не на традыцыйнай кніжнай аснове, бо ў значнай ступені традыцыі стара-беларускага пісьменства аказаліся перарванымі, а на базе жывых беларускіх народных гаворак. Асновай для выпрацоўкі літаратурных норм сталі сярэднебеларускія гаворкі. Гэта невыпадкова, паколькі найбольшы ўплыў на фарміраванне беларускай літаратурнай мовы аказвалі пісьменнікі, якія былі выхадцамі пераважна з цэнтральнай Беларусі.

Ля вытокаў новай беларускай літаратуры стаялі шматлікія ананімныя аўтары. Мова іх твораў вызначалася шырокім адлюстраваннем асаблівасцей мясцовых гаворак. Ужыванне народных моўна-выяўленчых сродкаў насіла яшчэ ў пэўнай ступені стыхійны характар. Элемент стыхійнасці прысутнічаў таксама і ў творах вядомых паэтаў і пісьменнікаў першай паловы XIX ст.: Я. Чачота, Я. Баршчэўскага, А. Рыпінскага, А. Вярыгі-Дарэўскага, В. Равінскага, В. Каратынскага, У. Сыракомлі, А. Плуга і інш. Па-сапраўднаму свядома стаў апрацоўваць жывую мову беларускага народа, шукаць у ёй адпаведныя сродкі і прыёмы літаратурнага выказвання В. І. Дунін-Марцінкевіч. Ён даволі паслядоўна абапіраўся на асаблівасці роднай гаворкі і звяртаўся да найбольш тыповых рыс іншых беларускіх гаворак. Дзякуючы В. Дуніну-Марцінкевічу ў беларускай мове пачалі выпрацоўвацца лексічныя, фанетычныя і граматычныя нормы, якія ўлічваліся яго паслядоўнікамі.

У сувязі з народнымі хваляваннямі на Беларусі і паражэннем паўстання 1863 г. рэзка ўзмацняецца русіфікацыя «западнарусскага края», царскім урадам забараняецца кнігадрукаванне. Творы на беларускай мове пісьменнікі вымушаны друкаваць за межамі Расійскай імперыі, а на радзіме – часцей за ўсё нелегальна. Беларускі народ не меў у гэты час сваіх нацыянальных культурных устаноў, школ з выкладаннем на роднай мове.

¹ Шакун Л. М. Аб перыядызацыі гісторыі беларускай літаратурнай мовы // Карані роднай мовы. Мн., 2001. С. 60.

Нягледзячы на шматлікія цяжкасці на шляху фарміравання беларускай літаратурнай мовы, у другой палове XIX ст. яе развіццё фактычна не спынялася. У прыватнасці, гарачы прыхільнік беларускага слова Ф. Багушэвіч адным з першых на Беларусі загаварыў аб беларускай мове як найважнейшым элеменце нацыянальнай культуры беларускага народа і ўзняў пытанне пра яе лёс. Ён узбагаціў нашу літаратуру новымі моўна-выяўленчымі сродкамі і прыёмамі, надаў беларускай літаратурнай мове яшчэ большую гнуткасць і дасканаласць, карпатліва працаваў над складаннем слоўніка беларускай мовы, марыў пра выданне граматыкі. Станаўленню роднай мовы спрыяў і выхад у свет слоўнікаў І. Насовіча, М. Гарбачэўскага, а таксама творы публіцыстычнага характару, найперш беларуская нелегальная газета «Мужыцкая праўда» К. Каліноўскага. Патрэбна, аднак, заўважыць, што на мове кожнага дзеяча нашага адраджэння таго часу адбіўся ўплыў польскай і рускай моў. Не далі жаданых вынікаў і спробы П. Шпілеўскага і К. Нядзвецкага стварыць граматыку і правапіс беларускай мовы (іх распрацоўкі не былі апублікаваны). У сувязі з гэтым, нягледзячы на плённую дзейнасць пісьменнікаў XIX ст., некаторыя даследчыкі адзначаюць, што літаратурная мова ў XIX ст. яшчэ не склалася, паколькі не былі дадзены ўзоры пісьмовай мовы¹. Тым не менш, Л. М. Шакун лічыць, што «літаратурная мова пачынаецца тады, калі пачынаецца асэнсаваны адбор з дыялектаў менавіта тых сродкаў, якія павінны служыць агульналітаратурным задачам»².

У пачатку XX ст. нацыянальна-вызваленчы рух на ўскаінах імперыі прымусіў царскі ўрад пайсці на некаторыя ўступкі ў нацыянальным пытанні. У 1905 годзе ўступае ў дзеянне закон аб свабодзе друку, пасля якога ажыўляецца літаратурнае жыццё, шырока разгортваецца кніга-выдавецкая справа. Заснаванае ў 1906 годзе ў Пецярбургу беларускае выдавецтва «Загляне сонца і ў наша аконца» друкуе творы В. Дуніна-Марцінкевіча, Ф. Багушэвіча, Я. Купалы і іншых аўтараў, пачынае выпускаць першыя падручнікі па роднай мове. Сярод апошніх «Беларускі лемантар, або Першая навука чытання» К. Каганца (1906 г.), «Першае чытанне для дзетак беларусаў» Цёткі (1906 г.), «Другое чытанне для дзяцей беларусаў» Я. Коласа (1910 г.). Пазней з'яўляюцца выдавецкія таварыствы ў Вільні, Мінску ды іншых гарадах. З 1906 года ў Вільні пачынае выходзіць першая беларуская легальная газета «Наша доля», а

¹ Гл., напрыклад: Боган І. Пуцявіны роднага слова // Літ. і маст. 1960. 25 лістапада; Баханькоў А. Я. Гісторыя працягваецца // Весці АН БССР. Серыя грамад. навук. 1971. № 3. С. 134–135.

² Шакун Л. М. Аб перыядызацыі гісторыі беларускай літаратурнай мовы // Карані роднай мовы. Мн., 2001. С. 62.

пасля яе забароны – «Наша ніва». Акрамя таго, выдаюцца іншыя газеты, часопісы, літаратурна-навуковыя штомесячнікі. Гэтыя выданні адыгралі вялікую ролю ў нармалізацыі беларускай літаратурнай мовы, паколькі вакол іх групуюцца асноўныя сілы беларускай нацыянальнай інтэлігенцыі. Для станаўлення пэўных моўных нормаў шмат зрабілі вядомыя беларускія пісьменнікі Янка Журба, Уладзіслаў Галубок, Карусь Каганец, Гальяш Леўчык, Цётка, Цішка Гартны, Ядвігін Ш., Максім Гарэцкі, Алесь Гарун, Канстанцыя Буйло, Сяргей Палуян і інш. Значны крок у развіцці не толькі беларускай літаратуры, але і беларускай літаратурнай мовы быў зроблены волатамі, класікамі беларускай літаратуры Я. Купалам, Я. Коласам, М. Багдановічам і некаторымі іншымі. Яны надалі народнаму слову выключную выразнасць і самабытнасць, хоць беларуская літаратурная мова па-ранейшаму заставалася неўнармаванай, развівалася галоўным чынам у жанрах мастацкай літаратуры.

Новы этап у развіцці і станаўленні беларускай літаратурнай мовы пачынаецца, па сутнасці, з абвяшчэння незалежнасці Беларусі. 31 ліпеня 1920 года была прынята адпаведная «Дэкларацыя», якая забяспечыла беларускай мове статус дзяржаўнай. З гэтага часу значна пашыраецца сфера ўжывання роднай мовы. Тым больш што 15 ліпеня 1924 года прымаецца пастанова «Аб практычных мерапрыемствах па правядзенні нацыянальнай палітыкі». У адпаведнасці з названай пастановай на беларускую мову пераводзіцца дзяржаўнае і судовае справаводства, навучанне ў школах, тэхнікумах, вучылішчах і ВНУ. На беларускай мове друкуецца шмат газет і часопісаў, выдаюцца творы мастацкай літаратуры, ствараецца навуковая літаратура і г. д. Гэта патрабавала неадкладнай ліквідацыі разнабою ў вымаўленні і напісанні пэўных формаў, выкарыстанні лексічных сродкаў. Таму пачынаецца работа па выпрацоўцы і замацаванні стабільных правілаў арфаграфіі і граматыкі. Першыя спробы такога характару былі зроблены ў 1918 годзе, калі адразу выходзяць пяць граматык беларускай мовы. Сярод іх найбольш дасканалы і аўтарытэтнай была «Беларуская граматыка для школ» Браніслава Тарашкевіча. На яе аснове ствараліся і іншыя падручнікі, але канчаткова вырашыць праблему нармалізацыі беларускай мовы не ўдалося. У 20-я гады разгортваецца шырокая дыскусія па гэтых пытаннях. У лістападзе 1926 года праходзіць Акадэмічная канферэнцыя па рэформе беларускага правапісу і азбукі. Матэрыялы канферэнцыі апрацоўваюцца спецыяльнай камісіяй, і ў 1933 годзе выдаецца «Праект спрашчэння беларускага правапісу». На яго аснове Саўнаркамам прымаецца пастанова «Аб зменах і спрашчэнні беларускага правапісу». Так упершыню ў гісторыі беларускай мовы юрыдычна замацоўваюцца абавязковыя для ўсіх нормы беларускага правапісу і граматыкі.

У 20-я гады вядзецца вельмі актыўная работа па выпрацоўцы беларускай тэрміналогіі. Навукова-тэрміналагічная камісія, якая была створана ў 1921 годзе, да 1930 года падрыхтавала і апублікавала 24 слоўнікі тэрмінаў па граматыцы, логіцы, арыфметыцы, алгебры, геаметрыі, батаніцы, геаграфіі, псіхалогіі ды іншых навуковых дысцыплінах. Выхад такіх слоўнікаў, нягледзячы на некаторыя недахопы, узбагаціў родную мову.

Такім чынам, намаганнямі лепшых прадстаўнікоў літаратуры, навукі і культуры беларуская літаратурная мова к 30-м гадам ХХ ст. дасягнула высокага ўзроўню развіцця. Але ўжо з канца 30-х гадоў па розных суб'ектыўных і аб'ектыўных прычынах сфера выкарыстання беларускай мовы паступова пачынае звужацца. Па сутнасці, складваецца становішча вымушанага двухмоўя, прычым у афіцыйным ужытку фактычна замацоўваецца толькі руская мова, рэзка скарачаецца колькасць беларускамоўных школ. У прыватнасці, у 1929/30 навучальным годзе прыкладна 90 % школ былі беларускімі, а праз 10 гадоў амаль усе гарадскія школы сталі змешанымі беларуска-рускімі. Узмацненню русіфікацыі навучальных устаноў садзейнічала пастанова СНК і ЦК УКП(б) ад 13 сакавіка 1938 г. «Аб абавязковым вывучэнні рускай мовы ў школах нацыянальных рэспублік і абласцей». Тым не менш, беларуская мова, як правіла, ужываецца ў сферы адукацыі, мастацкай культуры, у галіне гуманітарнай навукі. У такіх абставінах працягваецца праца па ўпарадкаванні правапісу беларускай мовы. У 1957 годзе Савет Міністраў БССР прыняў пастанову «Аб удакладненні і частковых зменах існуючага беларускага правапісу». Паводле гэтай пастановы ў звод правілаў беларускай арфаграфіі і пунктуацыі, арфаграфічныя слоўнікі, граматыкі, розныя даведнікі і лексікаграфічныя дапаможнікі былі ўнесены адпаведныя змены. Нягледзячы на вялікія цяжкасці, у пасляваенныя гады актывізуецца навуковае даследаванне беларускай літаратурнай і дыялектнай мовы. З друку выходзяць шматлікія вучэбныя дапаможнікі, розныя слоўнікі, манаграфіі, публікуюцца артыкулы па разнастайных праблемах нацыянальнага мовазнаўства. Акрамя філалагічнай навукі, захавальнікамі нацыянальнай культуры, роднай мовы заставаліся мастацкая літаратура, у пэўнай ступені публіцыстыка, радыё, тэлебачанне, тэатр, кіно. Так, на старонках некаторых перыядычных выданняў, у творах шырока вядомых майстроў слова Я. Коласа, У. Дубоўкі, М. Лужаніна, П. Глебкі, К. Крапівы, М. Танка, І. Мележа, У. Караткевіча, П. Панчанкі, Я. Брыля, В. Быкава, Н. Гілевіча ды іншых прадстаўлена самабытная, непаўторная, мілагучная беларуская мова.

Значная цікавасць да гісторыі, культуры і мовы абуджаецца з канца 80-х – пачатку 90-х гг. Рэспубліка Беларусь становіцца незалежнай, суверэннай дзяржавай. 26 студзеня 1990 года Вярхоўным Саветам прымаецца закон «Аб мовах у Беларускай ССР», паводле якога беларуская

мова стала адзінай дзяржаўнай мовай на тэрыторыі Беларусі. Была распрацавана дзяржаўная праграма рэалізацыі гэтага закона. Першыя мерапрыемствы, якія ажыццяўляліся ў межах выканання закона, сведчылі пра тое, што, па сутнасці, пачынаецца новы этап адраджэння беларускага слова, новы этап у развіцці і ўзбагачэнні беларускай мовы і беларускай культуры ў цэлым. Такі ўздым нацыянальнага адраджэння заповольўся пасля рэспубліканскага рэферэндуму 1995 года. Руская мова побач з беларускай набыла статус дзяржаўнай і стала дамінаваць у афіцыйным ужытку. Сфера прымянення беларускай літаратурнай мовы па-ранейшаму застаецца не вельмі шырокай.

Закон «Аб мовах у Беларускай ССР» (1990 г.)

Прыняцце закона «Аб мовах...» (26 студзеня 1990 г.) і ўнясенне адпаведных дапаўненняў у Канстытуцыю рэспублікі чарговы раз падкрэслілі дзяржаўны статус беларускай мовы.

Ідэя стварэння закона нарадзілася невыпадкова. Яна абумоўлена тым, што звужэнне сферы выкарыстання беларускай мовы ў апошнія дзесяцігоддзі XX ст. паставіла пад пагрозу само яе існаванне. Такая сітуацыя, безумоўна, выклікала занепакоенасць грамадскасці, натуральнае імкненне да самасцвярджэння. Гэта своеасаблівая праява духоўнага жыцця народа, рух грамадства да нацыянальнага адраджэння. У прэамбуле закона так і сказана: «Мова – не толькі сродак зносін, а і душа народа, аснова і важнейшая частка яго культуры. Жыве мова – жыве народ».

Для распрацоўкі закона была створана камісія, у склад якой уваходзіла 49 дзяржаўных і грамадскіх дзеячаў краіны, пісьменнікі, вучоныя, работнікі іншых сфер грамадскага жыцця. Створаны праект шырока абмяркоўваўся на старонках газет і часопісаў, на радыё і тэлебачанні, у розных працоўных калектывах.

Закон «Аб мовах у Беларускай ССР» пачынаецца з прэамбулы і ўключае **шэсць** раздзелаў, у якіх змешчана **трыццаць шэсць** артыкулаў.

У трыццаці шасці артыкулах закона прадугледжваецца максімальнае пашырэнне беларускай мовы на ўсе сферы жыццядзейнасці краіны. Артыкулы рэгулююць моўныя працэсы ў грамадска-дзяржаўным жыцці рэспублікі, вызначаюць правы грамадзян і акрэсліваюць абавязкі службовых асоб у выкарыстанні мовы.

Тэрміны рэалізацыі закона «Аб мовах...» вызначаны пастановай Вярхоўнага Савета ад 26 студзеня 1990 года. У адпаведнасці з гэтай пастановай закон уведзіцца ў дзеянне з 1 верасня 1990 года, рэалізуецца на працягу 3-х – 10-ці гадоў. Згодна з пастановай урадам распрацавана «Дзяржаўная праграма развіцця беларускай мовы і іншых нацыянальных

моў у Беларускай ССР». Зацверджана праграма 20 верасня 1990 года. Яна прадугледжвае правядзенне цэлага комплексу мерапрыемстваў, якія будуць садзейнічаць выкананню закона. Аднак пасля 1995 года выкананне закона спыняецца.

Пытанні і заданні:

1. Патлумачце, чаму мова з'яўляецца формай нацыянальнай культуры. Назавіце асноўныя моўныя сродкі, у якіх найчасцей адлюстроўваецца адметнасць этнасу.
2. Паразважайце, як звязана мова і культура (пры неабходнасці звярніцеся да энцыклапедыі «Беларуская мова». Мн., 1994. С. 356–358).
3. Як вы разумееце выказванне «Мова – душа народа»?
4. Як вы разумееце тэрміны *індаеўрапейская мова-аснова, праславянская (агульнаславянская) мова, стараславянская мова, царкоўнаславянская мова, агульнаўсходнеславянская мова*?
5. Якія этапы перадгісторыі беларускай мовы звязаны з датамі канец III – пачатак II тысячагоддзя да н. э., VI–VII стст. н. э., IX–XIII стст.?
6. Назавіце асноўныя этапы развіцця беларускай мовы.
7. З якімі славутымі імёнамі нашых суайчыннікаў звязана станаўленне культуры, літаратуры і старабеларускай мовы? Падрыхтуйце кароткія паведамленні пра іх дзейнасць.
8. Назавіце асноўныя помнікі старабеларускага пісьменства.
9. Укажыце прычыны заняпаду старабеларускай мовы.
10. На якой аснове аднавілася беларуская нацыянальная пісьмовая мова?
11. З імёнамі якіх пісьменнікаў і паэтаў, грамадскіх дзеячаў і навукоўцаў звязана адраджэнне і станаўленне беларускай нацыянальнай мовы?
12. Выкажыце свае адносіны да закона «Аб мовах...»

Літаратурная мова. Нормы літаратурнай мовы

Мова з'яўляецца адным з істотных паказчыкаў этнічнага калектыву – племені, народа, нацыі. Яна не толькі аб'ядноўвае прадстаўнікоў таго ці іншага этнасу, а і вылучае нацыю з шэрагу іншых паводле сваіх адметных адзнак. Мова, такім чынам, важная ўмова еднасці і існавання нацыі. Аднак нярэдка адной мовай карыстаюцца прадстаўнікі некалькіх нацый: так, англійская мова з'яўляецца нацыянальнай для англічан, амерыканцаў, насельніцтва былых калоній Вялікабрытаніі; нямецкая – для немцаў, аўстрыйцаў, значнай часткі насельніцтва Швейцарыі і Люксембурга і г. д. Разам з тым, напрыклад, швейцарцы, якія карыстаюцца чатырма мовамі (нямецкай, французскай, італьянскай, рэтараманскай), зліваюцца ў адну нацыю.

Беларуская мова з'яўляецца нацыянальнай амаль для 10 млн. беларусаў, якія жывуць у Беларусі (каля 7 млн.) і іншых дзяржавах свету (краінах СНД – каля 2 млн., Польшчы – каля 30 тыс., Канадзе – 10 тыс., ЗША – 20 тыс., Аргенціне – 5 тыс. і інш.), хоць зараз некаторыя з іх не карыстаюцца беларускай мовай.

Нацыянальная беларуская мова, як і іншыя нацыянальныя мовы, існуе ў дыялектнай і літаратурнай разнавіднасцях. У адрозненне ад дыялектнай, **літаратурная мова** – апрацаваная, узорная, унармаваная, агульнапрынятая і абавязковая для ўсіх яе носьбітаў. Яе прызначэнне – абслугоўваць разнастайныя сферы грамадскай дзейнасці: гэта мова школы, навукі, друку, радыё, тэлебачання, мастацкай літаратуры, дзяржаўных устаноў і г. д. Пранікаючы ва ўсе сферы жыцця народа, літаратурная мова паступова становіцца адзінай формай агульна-народнай мовы. У працэсе выкарыстання яна ўвесь час удасканальваецца, узбагачаецца, папаўняецца, як правіла, за кошт новых лексіка-семантычных, марфалага-граматычных, сінтаксічных і стылістычных сродкаў.

Асноўнай прыметай літаратурнай мовы на ўсіх этапах яе развіцця выступае нарматыўнасць. **Нормамі літаратурнай мовы** называюцца прынятыя, агульнапрызнаныя і замацаваныя ў моўнай практыцы правілы вымаўлення, словаўжывання, форма- і словаўтварэння, напісання. Афіцыйнае прызнанне нормы называецца **кадыфікацыяй**, г. зн. норма фіксуецца ў граматыках, даведніках і слоўніках. У аснове нарматыўнасці – моўная традыцыя, пашыранасць моўнай з'явы, нацыянальны каларыт, мова пісьменнікаў і пад. Аднак паняцце нормы не выключае варыянтнасці ў некаторых выпадках. Наяўнасць варыянтаў адлюстроўвае змены, якія пастаянна адбываюцца ў мове, паказваюць на працэс станаўлення моўных адзінак.

Беларуская літаратурная мова, такім чынам, мае свае арфаграфічныя, арфаэпічныя, граматычныя, лексічныя, стылістычныя і іншыя нормы.

Арфаграфічныя нормы патрабуюць аднолькавага напісання ў адпаведнасці з пэўнымі правіламі. Паказаныя нормы ўласцівыя пісьмовай мове і рэгламентуюцца ўзаконеным правапісам. Узаконьваюцца нормы і іх змены ўрадавымі пастановамі «Аб зменах і спрашчэнні беларускага правапісу» (1933), «Аб удакладненні і частковых зменах існуючага беларускага правапісу» (1957). Згодна названых пастановаў, напрыклад, ненаціскныя галосныя ў беларускай мове пішуцца ў адпаведнасці з вымаўленнем, у тым ліку і галосныя **э, е**. Гук **э** ў ненаціскных складах, як правіла, перадаецца літарай **а**; галосныя **е** і **ё** ў першым пераднаціскным складзе перадаюцца праз літару **я**.

Парушэнне арфаграфічных нормаў абумоўлена найчасцей уплывам роднасных моў, дыялектаў (гаворак), а часам вымаўлення.

Арфаэпічныя нормы патрабуюць ад усіх карыстальнікаў беларускай мовай адзінага вымаўлення галосных і зычных гукаў, іх спалучэнняў у словах і словазлучэннях тыпу *лё[чч]ык*, *навагра[ц]кі*, *напе[цц]ы*, *зава[ц]кі*, *беласто[ц]кі*, *смяе[с'с']я*, *ха[дж]у* ([дж] вымаўляецца як адзін гук), *музыка льецца [й] кліча з сабой за аблокі* (М. Шабовіч) і пад. Арфаэпічныя нормы ўласцівыя вуснай форме літаратурнай мовы і рэгламентуюцца правіламі беларускага вымаўлення. Дапаўняюцца арфаэпічныя нормы **акцэнталагічнымі**, якія рэгулююць месца размяшчэння націску ў словах. Часам засвоіць акцэнталагічныя нормы бывае няпроста, паколькі націск у беларускай мове разнамесны або свабодны (*бэлы – бялёйшы* і пад.). Акрамя таго, на іх засваенне ўплывае існаванне паралельных формаў (*надалей – надалей* і пад.), руская мова (бел. *ваду* – рус. *воду* і пад.) і дыялекты (*жыхар – жыхар*, *алфавіт – алфавіт* і пад.).

Граматычныя (марфалагічныя і сінтаксічныя) нормы патрабуюць правільнага ўжывання формаў слова, спалучэння слоў у словазлучэннях, г. зн. яны рэгулююць выкарыстанне зменных часцін мовы, граматычную сувязь слоў у прыназоўнікавых і беспрыназоўнікавых канструкцыях, замацоўваюць правільныя формы дапасавання і кіравання. Так, у беларускай мове назоўнікі *медаля*, *боль*, *сабака* і пад. – мужчынскага роду, а *гусь*, *зала* – жаночага; правільна будзе казаць *прабачце мне*, *смяяцца з чалавека*, *ажаніцца з Алёнай*. У беларускай мове даволі пашырана граматычная варыянтнасць. У адных выпадках варыянты з'яўляюцца літаратурнай нормай, а ў іншых – адхіленнямі, якія выкліканы ўплывам дыялектаў або блізкароднасных моў. Напрыклад, параўнайце нарматыўныя: *водгук на дысертцыю* і *водгук аб дысертцыі*; *кантроль за наведваннем заняткаў* і *кантроль наведвання заняткаў* і падобныя, але: *дараваць студэнту* і няправільнае *дараваць студэнта*; *дзякаваць сябру* і няправільнае *дзякаваць сябра* і пад.

Лексічныя нормы патрабуюць правільнага ўжывання слоўнікавага запasu роднай мовы. Так, не ўсе словы, якія ўжываюцца ў беларускай мове, з'яўляюцца здабыткам яе літаратурнай формы. Напрыклад, не ўваходзяць у лексічны склад беларускай літаратурнай мовы дыялектныя словы тыпу *картопля*, *малец* і пад., грубыя – *плявузгаць*, *гвазда-нуць* і пад.

Фразеалагічныя нормы рэгулююць традыцыйнае, замацаванае практыкай ужыванне фразеалагізмаў. Пры гэтым абавязкова ўлічваюцца структурна-граматычныя, семантычныя і спалучальныя асаблівасці фразеалагізмаў. Параўн.: *мармычу пад носам любімыя песні* і *мармычу*

пад нос любімыя песні (пад носам – блізка; пад нос — ціха, нягучна) і пад.

Словаўтваральныя нормы рэгулююць выбар словаўтваральных сродкаў, іх размяшчэнне і спалучэнне ў складзе новага слова, патрабуюць выкарыстання толькі адпаведных мадэлей і тыпаў пры словаўтварэнні. У прыватнасці, аддзяяслоўныя назоўнікі са значэннем 'назва асобы паводле пэўнага дзеяння' ўтвараюцца пры дапамозе суфіксаў *-ач, -(н)ік: глядач, слухач, чытач, працаўнік, жартаўнік* і г. д. Паказанае ўтварэнне з'яўляецца нарматыўным, але пры ўтварэнні гэтых слоў нельга памяняць месцамі суфіксы. Адхіленнем ад нормы будуць формы *гляднік, слухнік, чытнік, працавач, жартавач* і пад.

Стылістычныя нормы рэгулююць стылістычную арганізацыю маўлення, выбар пэўных слоў, сінтаксічных канструкцый, марфалагічных формаў у адпаведнасці са стылямі. Кожны стыль характарызуецца сваімі спецыфічнымі моўнымі сродкамі. Таму, напрыклад, цэлы пласт слоў з паметай *размоўнае* не можа выкарыстоўвацца ў тэкстах навуковага стылю, іх ужыванне абмежавана гутарковым маўленнем (вусным або пісьмовым): *гарлапан, гаротнік, лапатун, лапаць, латашыць, налупцаваць* і пад.

Адхіленні ад нормы, такім чынам, з'яўляюцца перашкодамі ў моўнай сувязі паміж людзьмі.

Вусная і пісьмовая формы літаратурнай мовы

Сучасная беларуская літаратурная мова бытуе ў дзвюх формах – ***вуснай і пісьмовай***. Кожная з іх мае сваю спецыфіку і сваю сферу ўжывання.

Пісьмовая мова – універсальны спосаб аб'яднання ўсіх пісьменных людзей, не толькі нашых сучаснікаў, але і папярэдніх пакаленняў. Сярод яе пераваг – магчымасць доўга захоўвацца ў часе, таму яна адыграла вялікую ролю ў развіцці эканомікі і культуры. Дзякуючы пісьмовай мове гісторыя матэрыяльнай і духоўнай культуры перадаецца з пакалення ў пакаленне. Пісьмовая мова спрыяе ўстойлівасці літаратурнай мовы, замацаванню ў ёй агульнапрынятых нормаў словаўжывання, словаўтварэння, напісання. Пісьмовая мова выкарыстоўваецца пры вядзенні розных дзяржаўных і грамадскіх спраў, стварэнні мастацкіх твораў, навуковых прац, публіцыстычных артыкулаў і г. д.

Вусная форма літаратурнай мовы абслугоўвае надзённыя патрэбы людзей, ёю карыстаюцца ў паўсядзённым жыцці, у публічных выступленнях (даклад, лекцыя, паведамленне), у сродках вуснай масавай інфармацыі – радыё, тэлебачанне, кіно. Вусная форма не дае літаратурнай мове адстаць ад жыцця, спрыяе яе руху наперад, вызваляе ад

застарэлых слоў і формаў.

Пісьмовая і вусная формы літаратурнай мовы патрабуюць захавання пэўных правілаў, не дапускаюць парушэння нормаў. У вуснай і пісьмовай мове выкарыстоўваюцца аднолькавыя адзінкі мовы, але па-рознаму.

Для пісьмовай мовы характэрны больш строгі ў параўнанні з вуснай мовай адбор лексікі, ужыванне слоў з абстрактным значэннем, складаных слоў, слоў-тэрмінаў, інтэрнацыянальнай лексікі, адсутнасць ва ўжытку прастамоўных слоў, вульгарызмаў. Пісьмовай мове ўласцівыя складаныя сінтаксічныя канструкцыі з рознымі спосабамі злучэння і падпарадкавання, строгі парадак слоў. Пісьмовая форма выкарыстоўваецца ва ўсіх кніжных стылях: стылі мастацкай літаратуры, навуковым, публіцыстычным, афіцыйна-справавым.

У вуснай форме літаратурнай мовы шырока ўжываецца бытавая і размоўная лексіка; у сінтаксісе пераважаюць простыя сказы, няпоўныя, эліптычныя, бо ў гаворцы выкарыстоўваюцца дадатковыя сродкі – інтанацыя, міміка, жэст. Часткі складаных сказаў звязаны злучальнай і бяззлучнікавай сувяззю, тут не такія строгі парадак слоў. У лекцыях, дакладах, паведамленнях па радыё, тэлебачанні вусная мова набліжаецца да пісьмовай.

Як вядома, у аснове беларускай літаратурнай мовы ляжаць сярднебеларускія гаворкі, якія ў пэўнай ступені аб'ядноўваюць асноўныя групы гаворак паўднёва-заходняга і паўночна-ўсходняга дыялектаў. **Дыялектная мова** — гэта вусная тэрытарыяльная разнавіднасць мовы нацыі. Яна функцыянальна абмежаваная і не з'яўляецца агульнанародным сродкам зносін. Дыялекты да нашага часу застаюцца, па сутнасці, асноўнай базай для далейшага развіцця і ўдасканалення сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Працэс станаўлення беларускай літаратурнай мовы – гэта працэс адбору, апрацоўкі і замацавання найбольш характэрных для беларускіх гаворак рыс. Я. Колас пісаў: «Перад увядзеннем кожнага новага слова трэба добра абшарыць кішэні свае памяці, перагледзець слоўніковыя і фальклорныя крыніцы, прыслушацца да жывой гаворкі – а можа і знойдзецца якраз тое, што неабходна, што ўжывалася і чамусьці забыта, ці ўжываецца і невядома нам».

Літаратурная і дыялектная мова як разнавіднасці мовы нацыі звязаны і ўзаемадзеючы, але паміж імі існуюць і істотныя адрозненні:

Літаратурная мова	Дыялектная мова
Літаратурнай мовай карыстаюцца на ўсёй тэрыторыі Беларусі, яна адзіная і абавязковая для ўсіх, хто піша і размаўляе па-беларуску	Дыялектная мова выкарыстоўваецца людзьмі пэўнай тэрыторыі – адной вёскі ці некалькіх блізкіх вёсак, пасёлкаў, мястэчак

Літаратурная мова	Дыялектная мова
Літаратурная мова абслугоўвае разнастайныя патрэбы грамадскага і культурнага жыцця людзей і з'яўляецца мовай мастацкай літаратуры, навукі, справаводства, публіцыстыкі	Дыялектная мова – гэта бытавая мова, на ёй, як правіла, размаўляюць у сям'і і аднавяскоўцы
Літаратурная мова строга ўнармаваная і мае дзве формы – вусную і пісьмовую	У дыялектнай мове няма строга вырацаваных нормаў, яна мае толькі вусную форму, гэта гутарковая, беспісьмовая мова

Такім чынам, літаратурнай мове ўласцівыя наступныя прыметы: пісьмовая фіксацыя; нарматыўнасць; абавязковасць нормаў і іх афіцыйнае прызнанне (кадыфікацыя); наяўнасць функцыянальных моўных стыляў.

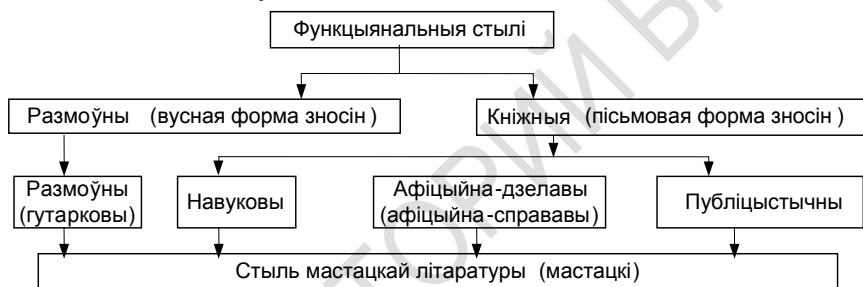
Дзве разнавіднасці нацыянальнай мовы не толькі адрозніваюцца паміж сабой, яны цесна звязаны. Літаратурная мова ўзбагачаецца за кошт дыялектнай новымі словамі: *спор* (у працы), *плён, плённы, заручыны, сямейнік* ды інш. Увайшлі ў літаратурную мову і многія фразеалагізмы: *зямля ненаежная, плужыць пад дышаль* ды інш. Можна прывесці прыклады, калі дыялектныя народныя словы выцеснілі запазычаныя штучныя словы: *сцірка* (гумка), *вар, пчаляр, прыдатны* і пад.

Стылі літаратурнай мовы

У выніку функцыянавання літаратурнай мовы ў розных сферах чалавечай дзейнасці вырацоўваюцца адпаведныя функцыянальна-стылістычныя разнавіднасці мовы, **функцыянальныя стылі**, кожны з якіх адрозніваецца пэўнымі асаблівасцямі адбору і арганізацыі сродкаў выказвання. Слова **стыль** (ад лац. *stylus* – завістраваная палачка для пісьма) мае шмат значэнняў: 1) Сукупнасць прыкмет, якія характарызуюць мастацтва пэўнага часу і напрамку з боку ідэйнага зместу і мастацкай формы (*гатычны стыль*); 2) Моўныя сродкі, характэрныя для якога-небудзь пісьменніка або літаратурнага творца, жанру, напрамку; сукупнасць прыёмаў выкарыстання такіх сродкаў (*стыль Коласа*); 3) Метад, характар якой-небудзь работы дзейнасці (*стыль «брас»*); 4) *Разм.* Манера паводзіць сябе, гаварыць, дзякаваць і падобнае (*модны стыль адзення*). Можна гаварыць аб стылі мовы кожнага чалавека, бо ў маўленні выяўляецца яго культурны ўзровень, яго валоданне мовай, яе сродкамі ў залежнасці ад умоў, мэт маўлення.

У мовазнаўстве стыль – гэта разнавіднасць маўлення, якая адрозніваецца сістэмай моўных сродкаў пры абслугоўванні пэўнай сферы чалавечай дзейнасці (навуковай, адміністрацыйна-справавой, публіцыстычнай, грамадска-палітычнай, мастацкай, бытавой і г. д.). На выбар

моўных сродкаў уплываюць так званыя камунікаўтыўна-функцыянальныя фактары: змест зносін, форма зносін (вусная ці пісьмовая, дыялог ці маналог), мэты і задачы выказвання, сацыяльная сфера зносін (побытавая, навуковая, афіцыйная, публіцыстычная, мастацкая) ды інш. У залежнасці ад паказаных фактараў і сферы выкарыстання мовы звычайна выдзяляюць пяць стыляў маўлення: *навуковы, афіцыйна-справавы, публіцыстычны, стыль мастацкай літаратуры (мастацкі) і размоўны (гутарковы)*. У апошні час вылучаюць і *канфесійны* – стыль рэлігійнай літаратуры і набажэнства. *Стыль мастацкай літаратуры* або *мастацкі*, у адрозненне ад астатніх, вызначаецца ўжываннем у якасці вобразна-выяўленчых сродкаў элементаў усіх названых стыляў. Усе стылі размяжоўваюцца на кніжныя і размоўны. Схематычна іх можна паказаць наступным чынам:

Гэты падзел даволі ўмоўны, бо і кніжныя стылі могуць выкарыстоўвацца ў вуснай форме зносін.

У сучаснай беларускай мове сістэма стыляў валодае надзвычайнай гнуткасцю, што дазваляе ёй абслугоўваць разнастайныя патрэбы грамадства. Гэтаму садзейнічае пастаяннае міжстылявое ўзаемадзеянне і ўзаемапрапранікненне; узнікненне новых адгалінаванняў унутры стыляў; рухомасць жанраў. Ва ўсіх стылях беларускай мовы вылучаюцца падстылі (гл. табліцу), размежаванне якіх заснавана на дадатковых, спецыфічных для кожнага стылю фактарах.

Для ўсіх стыляў характэрна наяўнасць агульнага кампанента – стылістычна нейтральных моўных сродкаў – і спецыфічных сродкаў выражэння.

У кожным стылі, як зазначалася, ёсць частка слоў, якія могуць выкарыстоўвацца ў любым стылі. Гэта **нейтральная (міжстылёвая)** лексіка: *дом, нож, стол, галава, раніца, навальніца, беларускі, ветлівы, паважаць, рабіць*. Да міжстылёвай лексікі адносяцца ўсе лічэбнікі, значная частка займеннікаў, большасць прыназоўнікаў, злучнікаў, часціц ды інш. Такія словы ў слоўніках не пазначаны спецыяльнымі паметамі.

Стылі	Сфера выкарыстання	Мэты зносін	Стылявыя рысы	Моўныя сродкі	Падстылі
Размоўны	Быт, сямейныя і сяброўскія зносіны	Абмен думкамі, інфармацыяй з блізкімі, знаёмымі людзьмі	Натуральнасць маўлення, эмацыянальнасць, ацэначны характар, адсутнасць строгай лагічнасці	Бытавая лексіка, фразеалагізмы, экспрэсіўна-эмацыянальная лексіка; няпоўныя, пытальныя, пытальна-пабуджальныя і клічныя сказы	Размоўна-бытавы, размоўна-афіцыйны
Навуковы	Навука і тэхніка, вучэбны працэс	Паведаміць агульныя ці прыватныя істотныя прыкметы прадметаў, растлумачыць сутнасць з'явы, яе прычыны і пад.	Абстрактнасць, дакладнасць, аб'ектыўнасць і аргументаванасць	Агульнанавуковыя і вузкаспецыяльныя тэрміны; аддзеяслоўныя і адпрыметнікавыя назоўнікі, нанізванне форм роднага склону, развітыя апавадальныя сказы, злучнікавая падпарадкавальная сувязь	Уласна навуковы, навукова-вучэбны, навукова-папулярны
Афіцыйна-справавы	Афіцыйныя дакументы, канцэлярская, юрыдычная і дыпламатычная сферы	Інфармацыйная, пабуджальная, рэгуляцыйная афіцыйных зносін	Паслядоўнасць і дакладнасць выкладу, аб'ектыўнасць ацэнак, стандартызацыя, адсутнасць эмацыянальнасці	Абстрактная, тэрміналагічная, спецыяльная лексіка, канцэлярскія штампы, складаныя сказы	Уласна заканадаўчы, дыпламатычны, адміністрацыйна-канцэлярскі
Публіцыстычны	Палітыка-ідэалагічныя, грамадска-эканамічныя, культурныя, спартыўныя ды іншыя грамадскія зносіны	Інфармаваць, ўздзейнічаць, фарміраваць грамадскую думку	Даходлівасць, эмацыянальнасць, ацэначнасць і агульназразумеласць	Ацэначная лексіка, грамадска-палітычная лексіка, метафарычнасць тэрмінаў, загадны лад дзеяслова	Газетна-публіцыстычны, радыё-журналісцкі, прамоўніцкі (агітацыйны)
Мастацкі	Духовная сфера жыцця	Паведаміць і ўздзейнічаць на думкі і пачуцці чытача, эстэтычныя ўяўленні	Эмацыянальнасць, экспрэсіўнасць, вобразнасць, стылістычная незамкнёнасць, індывідуальнасць аўтара	Разнастайныя вобразна-выяўленчыя сродкі	Проза, паэзія, драматургія

Стылістычна афарбаванай з'яўляецца лексіка, якая не толькі называе прадметы, з'явы, падзеі, але адначасова выражае дадатковыя эмацыянальна-экспрэсіўныя адценні. Такія словы звычайна абмежаваныя пэўным стылем мовы і ў слоўніках адзначаюцца адпаведнымі

стылістычнымі паметамі. Сярод стылістычна афарбаваных слоў вылучаюцца гутарковыя і кніжныя.

Кніжная лексіка – гэта словы і выразы, якія выкарыстоўваюцца звычайна ў афіцыйна-справавым (*камюніке, ратыфікацыя, за справаздачны перыяд, даводзіць да ведама*), навуковым (*аналіз, сінтэз, класіфікацыя, рэзюме, абстракцыя*), публіцыстычным (*эканамічная прастора, суверэнітэт, актыўная жыццёвая пазіцыя, грамадскі, дэмакратыя*) стылях і амаль не ўжываюцца ў штодзённай бытавой гутарцы. У склад кніжнай лексікі ўваходзяць тэрміналагічная, грамадска-палітычная, газетная, афіцыйна-справавая лексіка. У слоўніках кніжныя словы пазначаюцца паметамі *кніжн.* (кніжнае), *спец.* (спецыяльнае), навуковыя тэрміны адзначаюцца паметамі, якія ўказваюць на пэўную галіну навукі.

Сярод кніжнай лексікі вылучаецца група слоў высокага стылю, якія адзначаюцца ў слоўніках паметамі *высок.* (высокае) і *паэт.* (паэтычнае): *акавіта, весні, ветравей*. Такія словы ўласцівыя пераважна ўрачыста-ўзнёслай паэзіі і прозе. Да кніжнай адносіцца і народна-паэтычная лексіка, якая ўжываецца ў вуснапаэтычнай творчасці (*дарожанька, лецежка, месячык* і пад.). У слоўніках такія словы пазначаюцца паметай *нар.-паэт.* (народна-паэтычнае).

Гутарковая лексіка выкарыстоўваецца ў штодзённай неафіцыйнай мове двух і больш субяседаў. У яе складзе вылучаюцца словы, якія выражаюць дадатковую ацэнку, станючыя ці адмоўныя адносіны субяседаў да прадмета гутаркі (выказваецца адабрэнне або неадабрэнне, жартаўлівасць, іронія, знявага або пагарда): *буслынка, тэпаць, клыпаць, вадахлёб, прайдзісвет, нештачка*. У межах гутарковай лексікі вылучаюцца прастамоўныя словы, якія служаць для адмоўнай характарыстыкі людзей, з’яў, гэта грубаватыя словы: *дрыгнуць, жмінда, адроддзе, чайпці*. Гутарковымі лічацца і дыялектныя словы, уласцівыя пэўнай тэрыторыі і адлюстраваныя ў мастацкай літаратуры. У слоўніках такія словы адзначаюцца паметамі *разм.* (размоўнае), *груб.* (грубае), *пагард.* (пагардлівае), *абл.* (абласное) ды інш.

Навуковы стыль,

яго жанравая спецыфіка і характэрныя асаблівасці

Кожны функцыянальны стыль, як ужо адзначалася, абслугоўвае пэўную сферу дзейнасці чалавека. **Навуковы стыль** выкарыстоўваецца ў сферы навукі і тэхнікі, адукацыі, вытворчасці і пад. Гэта стыль навуковай літаратуры, дысертацый, слоўнікаў, энцыклапедый, дапаможнікаў, падручнікаў, дакладаў, рэфератаў, лекцый, рэцэнзій і г. д.

Сярод асноўных функцый навуковага стылю звычайна вылучаюць:

- а) перадачу навуковай інфармацыі;
- б) актывізацыю лагічнага мыслення.

Паказаныя функцыі абумоўліваюць характэрныя асаблівасці навуковага стылю: *абагульненасць* і *абстрагаванасць*, *дакладнасць* (адназначнасць) і *аб'ектыўнасць*, *лагічнасць* і *строгасць выкладу*.

Абагульненасць і *абстрагаванасць* уласцівы кожнаму навуковаму тэксту. У такіх тэкстах шырока выкарыстоўваецца абстрактная лексіка тыпу *метад*, *працэс*, *ціск*, *вынік*, *стан*, *хуткасць*, *дзеясць*, *велічыня*, *рух* і пад. Нават словы з канкрэтным значэннем ужываюцца для абазначэння агульных паняццяў. Так, у сказе *Бяроза – лісцевая дрэва сямейства бярозавых з белай карой* (ТСБМ) слова *бяроза* абазначае не канкрэтны адзінкавы прадмет (дрэва), а сукупнасць аднародных прадметаў (пароду дрэў), перадае агульнае паняцце. Адцягнены-абагулены характар навуковага маўлення падкрэсліваецца таксама спецыяльнымі лексемамі (*звычайна*, *рэгулярна*, *заўсёды* і пад.) і граматычнымі сродкамі. У прыватнасці, у навуковым стылі значна шырэй сустракаюцца формы дзеясловаў незакончанага трывання, якія ў большай ступені, чым дзеясловы закончанага трывання, выражаюць абагуленыя значэнні: *металы лёгка рэжуцца*, *кіслата раз'ядае*, *ураўненне прымае выгляд* і пад. Практычна не выкарыстоўваюцца формы 2-й асобы дзеясловаў і займеннікі *я*, *ты*, *вы*. У навуковых тэкстах ужываюцца, як правіла, найбольш абстрактныя паводле значэння формы 3-й асобы і займеннікі *ён*, *яна*, *яно*, а таксама дзеясловы з няпэўна-асабовым значэннем: *законы фармулююцца*, *бром атрымліваюць*, *маецца тэарэма* і пад. Абагульненасць і абстрагаванасць навуковага маўлення падкрэсліваецца павышанай ужывальнасцю назоўнікаў ніякага роду з абстрактным значэннем: *дзеянне*, *утварэнне*, *размеркаванне*, *значэнне*, *выпраменьванне*, *адлюстраванне*, *мысленне*, *ураўненне*, *аб'яднанне* і пад.

Дакладнасць (адназначнасць) і *аб'ектыўнасць* навуковага стылю выражаецца ў выкарыстанні адназначных слоў і тэрмінаў. Вельмі рэдка ў навуковых тэкстах сустракаюцца сінонімы, не дапускаецца ўжыванне слоў з пераносным значэннем. Для такіх тэкстаў характэрна дакладнасць афармлення сінтаксічных сувязей: шырокае ўжыванне канструкцый са злучнікамі (злучальнымі словамі) і адыменнымі прыназоўнікамі тыпу *за выключэннем*; *з прычыны*; *у выніку*; *у сувязі з тым*, *што*; *калі...*, *то* і пад., сказаў з дзеепрыметнымі і дзеепрыслоўнымі зваротамі і некаторых іншых.

Лагічнасць і *строгасць выкладу* – адна са спецыфічных рысаў навуковага тэксту. Усе часткі ў тэксце вельмі цесна звязаны паміж

сабой сэнсам і размяшчаюцца ў строга вызначанай паслядоўнасці. Паслядоўнасць развіцця думкі забяспечваецца даволі шматлікімі моўнымі сродкамі сувязі. Вельмі пашыраным, напрыклад, з'яўляецца сувязь сказаў пры дапамозе паўтору назоўнікаў, нярэдка ў спалучэнні з указальнымі займеннікамі *гэты, такі, той*: **Рэакцыі чалавека, які ўспрымае мову, могуць быць фізіялагічнымі...і моўнымі. Улік і вывучэнне гэтых рэакцый дазваляе даследаваць будову мовы...Арганізацыя элементаў мовы...грунтуецца на разнастайных сувязях паміж імі, а гэтыя сувязі можна вызначыць, напрыклад, з дапамогай асацыятыўных...эксперыментаў.** Сутнасць аднаго з найбольш пашыраных у псіхалінгвістыцы асацыятыўнага **эксперыменту** заключаецца... (Паводле Б. А. Плотнікава). На лагічнасць выкладу навуковага маўлення ўказваюць таксама пабочныя словы (*такім чынам, значыць, па-першае, па-другое* і пад.), канструкцыі і звароты тыпу *спачатку адзначым, затым прааналізуем, далей пакажам, зараз спынімся* і пад. Лагічнасць і строгасць падкрэсліваецца ўжываннем злучнікаў (злучальных слоў) і прыслоўяў *таму, пагэтаму, тады, адсюль* і пад., абагульняльнага слова пры аднародных членах сказа, пераважным выкарыстаннем складаназалежных сказаў, сказаў з прамым парадкам слоў.

У цэлым навуковаму маўленню ўласцівы звароты *паводле меркавання..., як указвае..., на думку..., аўтар лічыць* і пад.; характэрна перавага ва ўжыванні імёнаў над дзеясловамі; спецыялізацыя слоў тыпу *дадзены, вядомы, адпаведны* і г. д. ва ўказальнай функцыі; выкарыстанне ўстойлівых зваротаў з прыметнікамі (*дэмаграфічная сітуацыя, знешні гандаль, бюджэтнае фінансаванне* і пад.) і аддзяслоўнымі назоўнікамі (*аказваць уздзеянне, падвяргацца аналізу* і пад.), формаў роднага склона назоўнікаў у функцыі азначэнняў (*закон адкрытага складу, тэмпература кіпення* і пад.), апавядальных сказаў. Акрамя таго, адметнай асаблівасцю навуковых тэкстаў з'яўляецца пашыранасць рознага тыпу скарачэнняў, абрэвіятур, сімвалічных і формульных абазначэнняў (H_2SO_4 – серная кіслата, KQD – каэфіцыент карыснага дзеяння, m^2 – квадратны метр, $Q = \lambda t$ – формула колькасці энергіі і пад.).

Для навуковага стылю характэрна *даказнасць* сапраўднасці інфармацыі. У тэкстах навуковага маўлення даказнасць забяспечваецца з дапамогай розных формул, графікаў, схем, тэкставых ілюстрацый, цытавання вядомых вучоных і спасылак на іх, а таксама іншых сродкаў.

Навуковыя зносіны, такім чынам, адрозніваюцца дакладнасцю, лагічнасцю, адназначнасцю, аб'ектыўнасцю, пэўнай «сухасцю» і строгацю выражэння думкі. Аднак усё гэта не выключае своеасаблівай *экспрэсіўнасці* і скрытай *эмацыянальнасці*. Ступень праяўлення названых

рысаў залежыць ад жанру, тэмы, галіны навукі, формы і сітуацыі зносін, аўтарскай індывідуальнасці і некаторых іншых фактараў.

Асаблівай экспрэсіўнасцю і эмацыянальнасцю адрозніваюцца навуковыя творы палемічнага характару (дыскусійныя артыкулы, лекцыі і пад.); навукова-папулярная літаратура; працы, якія адрозніваюцца навізнай тэмы і праблематыкі і пад. У якасці моўных сродкаў узмацнення экспрэсіўнасці выказвання ўжываюцца ўзмацняльныя часціцы, займеннікі, прыслоўі (*гэта былі толькі меркаванні, не было абсалютна ніякіх падстаў* і пад.), эмацыянальна-экспрэсіўныя прыметнікі (*жахлівае ўражанне, велізарная колькасць* і пад.), вобразныя сродкі (*прыліў падобны да высокага ўзгорку, радыкал...уступае, як і азот, ва ўзаемадзеянне* і пад.), радзей пыталыныя сказы і рытарычныя пытанні (*Магчыма, тада мова – гэта ўсё сказанае і напісанае людзьмі? А як быць у гэтым выпадку з тым, што яшчэ будзе вымаўлена і напісана?* (А. Я. Міхневіч) і некаторыя іншыя сродкі. Значна менш экспрэсіўных моўных сродкаў сустракаецца ў апісальных працах і апісальных частках навуковых твораў, вучэбнай літаратуры, інфармацыйных артыкулах ды іншых жанрах.

Пытанні і заданні:

1. Што такое літаратурная мова і чым яна адрозніваецца ад дыялектаў?
2. Што такое моўная норма? Якія нормы характэрныя для вуснай формы літаратурнай мовы, а якія – для пісьмовай?
3. Ужыванне якіх моўных сродкаў рэгулююць нормы?
4. У якіх формах існуе беларуская літаратурная мова? Назавіце іх спецыфіку і сферу ўжывання.
5. Што ляжыць у аснове класіфікацыі функцыянальных стыляў мовы?
6. Назавіце функцыянальныя стылі, сферу іх выкарыстання і моўныя сродкі выражэння. У чым праяўляецца ўзаемасувязь паміж стылямі?
7. Ахарактарызуйце навуковы стыль: укажыце асноўныя яго функцыі і спецыфічныя асаблівасці.
8. Назавіце асноўныя моўныя сродкі, якія выкарыстоўваюцца ў навуковым маўленні.
9. Якія моўныя сродкі характэрны ўсім функцыянальным стылям, а якія толькі навуковаму?

Тэст «Уводзіны»

1. З якім значэннем ужыта слова *мова* ў словазлучэнні *мова Івана Мележа*?
 - 1) здольнасць гаварыць,
 - 2) сукупнасць унармаваных сродкаў выражэння славеснай творчасці, уласцівых індывідуальнай манеры,
 - 3) сродак чалавечых зносін і выказвання думкі з уласцівымі яму фанетыка-граматычным ладам і лексічным фондам,
 - 4) сістэма знакаў, гукаў, сігналаў, якія перадаюць інфармацыю.
2. Фразеалагізм *размаўляць на розных мовах* мае значэнне:
 - 1) здольнасць гаварыць,
 - 2) не разумець адзін аднаго,
 - 3) іншасказальнае выказванне думак,
 - 4) дасягнуць поўнага паразумення.
3. Камунікатыўная функцыя мовы – гэта...
 - 1) функцыя набыцця і памнажэння ведаў аб навакольнай рэчаіснасці і захавання, перадачы іх нашчадкам,
 - 2) функцыя абазначэння аб'ектаў рэчаіснасці, іх уласцівасцей і адносін паміж імі,
 - 3) функцыя зносін, узаемага абмену інфармацыяй паміж членамі моўнага калектыву,
 - 4) функцыя ўздзеяння на адрасата маўлення,
 - 5) функцыя выражэння эмоцый, пачуццяў, перажыванняў, настрою.
4. Назавіце пісьменнікаў, якія друкавалі свае творы па-беларуску ў XIX стагоддзі:
 - 1) Кастусь Каліноўскі,
 - 2) Цётка,
 - 3) В.Дунін-Марцінкевіч,
 - 4) Якуб Колас,
 - 5) Францішак Багушэвіч.
5. Вакол якой газеты ў пач. XX ст. групаваліся асноўныя сілы беларускай нацыянальнай інтэлігенцыі?
 - 1) «Наша ніва»,
 - 2) «Наша хата»,
 - 3) «Наша воля»,
 - 4) «Наша вёска».
6. «Беларуская граматыка для школ» Браніслава Тарашкевіча ўбачыла свет у
 - 1) 1906 г.,
 - 2) 1914 г.,
 - 3) 1918 г.,
 - 4) 1920 г.

7. У якім годзе была прынята пастанова «Аб практычных мерапрымствах па правядзенні нацыянальнай палітыкі», з якой пачынаецца працэс беларусізацыі?
- 1) 1920,
 - 2) 1924,
 - 3) 1926,
 - 4) 1928.
8. У якім годзе праходзіла Акадэмічная канферэнцыя па рэформе беларускага правапісу і азбукі ?
- 1) 1920,
 - 2) 1924,
 - 3) 1926,
 - 4) 1928.
9. У якім годзе Вярхоўны Савет БССР прымае закон «Аб мовах у Беларускай ССР»?
- 1) 1989,
 - 2) 1990,
 - 3) 1992,
 - 4) 1995.
10. Сукупнасць усіх гаворак нацыянальнай мовы – гэта...
- 1) кінетычная мова,
 - 2) літаратурная мова,
 - 3) дзяржаўная мова,
 - 4) дыялектная мова.
11. Унармаваная мова, якая абслугоўвае культурныя запатрабаванні грамадства і выконвае камунікатыўную функцыю ў мастацкай літаратуры, навучы, публіцыстыцы, радыё, тэатрах, дзяржаўных установах.
- 1) кінетычная мова,
 - 2) дыялектная мова,
 - 3) літаратурная мова,
 - 4) дзяржаўная мова.
12. Назавіце рысы, уласцівыя літаратурнай мове:
- 1) пісьмовая фіксацыя,
 - 2) нарматыўнасць,
 - 3) аднафункцыянальнасць,
 - 4) існаванне ў вуснай і пісьмовай формах,
 - 5) неапрацаванасць.
13. Пісьмовая фіксацыя моўнай нормы ў нарматыўных граматыках, даведніках і слоўніках.
- 1) ратыфікацыя,
 - 2) кадыфікацыя,
 - 3) мадыфікацыя,
 - 4) субстытуцыя,
 - 5) уніфікацыя.
14. Назавіце характэрныя рысы вуснай формы літаратурнай мовы:
- 1) абслугоўвае паўсядзённыя патрэбы людзей,
 - 2) спрыяе ўстойлівасці літаратурнай мовы,
 - 3) не дапускае парушэння нормаў,
 - 4) выкарыстоўваецца ў кніжных стылях,
 - 5) вызваляе літаратурную мову ад застарэлых слоў і формаў.

15. Якая норма парушана ў выразях *адчыніць кнігу, адкрыць вочы, разгарнуць акно?*

- 1) арфаграфічная, 2) арфаэпічная, 3) граматычная,
4) лексічная, 5) пунктуацыйная.

16. Якая норма парушана ў выразях *дзякую вас, прабачце мяне, пайсці за рыбамі?*

- 1) арфаграфічная, 2) арфаэпічная, 3) лексічная,
4) граматычная, 5) пунктуацыйная.

17. Вызначце стыль тэксту:

Многімі стагоддзямі складалася, шліфавалася і ўзбагачалася беларуская мова на нашай зямлі. Тысячы і тысячы людзей слоўца да слоўца, гук да гук, песню да песні збіралі і зберагалі гэты неацэнны скарб. І кожнае пакаленне хацела і старалася дабавіць да яго што-сьці сваё, дарагое, вартэе доўгай памяці. Мільёны прыходзілі ў гэты свет і пакідалі яго з матчыным словам на вуснах. І ніколі гэта не было ў крыўду ні суседзям, ні сябрам, ні далёкім заморскім насельнікам, бо і ў іх была свая мова, непаўторная і любімая, якая таксама суправаджала іх ад калыскі да труны. А пасяляючыся на чужой зямлі, продкі нашы сваім абавязкам лічылі прыняць новае для іх слова і падзяліцца сваім. Такія традыцыі, такія няпісаныя законы яны перадалі нам. І сёння мы не можам не памятаць гэтага, не раіцца з тымі, хто жыве да нас. Не мы стварылі нашу мову, і нам трэба вельмі асцярожна абыходзіцца з ёю, каб не абразіць волю і вопыт тых беларусаў, што адышлі ў гісторыю чалавецтва. (Г.Бураўкін)

- 1) мастацкі, 2) размоўны, 3) публіцыстычны,
4) афіцыйна-справавы, 5) навуковы.

18. Адзначце, моўныя сродкі якога стылю выкарыстаў пісьменнік:

Не ведаючы тэорыі вольных вершаў,

Не чуўшы нічога

Пра факт існавання авангардызму,

Мама

Лісты мне пісала верлібрам

Без знакаў прыпынку,

Без абавязковых вялікіх літар.

Падчас у радок

Прарываліся самі рыфмы,

Як вецер зімовы ў коміні

Ці восеньскі той,

Што далічваў лісты на яблыні. (Максім Танк)

- 1) навуковага, 2) публіцыстычнага,
3) афіцыйна-справовага, 4) размоўнага.

19. Адзначце рысы, якія вызначаюць афіцыйна-справавы стыль:
- 1) наяўнасць моўных штампаў,
 - 2) адсутнасць вобразных сродкаў,
 - 3) непадрыхтаванасць,
 - 4) наяўнасць суб'ектыўнай ацэначнасці,
 - 5) прадпісальны характар.
20. Адзначце тэксты мастацкага стылю:
- 1) верш,
 - 2) камедыя,
 - 3) лекцыя,
 - 4) раман,
 - 5) дапаможнік.

Лексіка і лексікаграфія

Лексіка (ад грэц. *lexikos* – слова, слоўнікавы) – сукупнасць слоў мовы, яе слоўнікавы запас (беларуская лексіка), а таксама сукупнасць слоў, якія ўжываюцца ў пэўнай сферы дзейнасці (прафесійная лексіка) або ў творах асобнага пісьменніка (лексіка Якуба Коласа). Дакладна падлічыць колькасны склад беларускай лексікі немагчыма. У Тлумачальным слоўніку падаецца 98 тысяч слоў, у беларуска-рускім – 110 тысяч, але ў названых слоўніках не ўвайшлі многія словы з народных гаворак, спецыяльныя тэрміны, наватворы, устарэлыя словы. Для паўнацэнных зносін чалавеку дастаткова 8–10 тысяч слоў.

Раздзел мовазнаўства, які вывучае лексіку, г. зн. слоўнікавы склад мовы, лексічныя значэнні слоў (семантыку), іх паходжанне, развіццё і ўжыванне, называецца **лексікалогіяй** (ад грэц. *lexikos* – слова і *logos* – вучэнне).

Багаты слоўнікавы запас сучаснай беларускай мовы разглядаецца ў мовазнаўстве з розных пунктаў гледжання. У прыватнасці, вельмі вялікая ўвага даследчыкаў надаецца вывучэнню лексічнага значэння (семантыкі) слоў. **Лексічнае значэнне слова** – замацаваная ва ўсведамленні суадноснасць гукавога (графічнага) комплексу з той ці іншай з'явай рэчаіснасці (прадметам, дзеяннем, прыметай і пад.). Ёсць словы, якія называюць адно паняцце, з'яву рэчаіснасці, прыкмету і г. д. Такія словы называюцца *адназначнымі*. Побач з адназначнымі ў беларускай мове шмат слоў, якія маюць два і больш значэнняў. Гэта *мнагазначныя* словы. Мнагазначнасць (полісемія) слова праяўляецца ў кантэксце, у спалучэнні з іншымі словамі: *ціхі голас* – нягучны; *ціхі нораў* – спакойны; *ціхая язда* – павольная; *ціхае надвор'е* – бязветранае; *ціхае дыханне* – роўнае.

Калі падабенства або блізкасць дазваляюць супастаўляць і параўноўваць прадметы, з'явы і дзеянні паміж сабой, то ў слоў, што іх

назваюць, на аснове асацыятыўных сувязей узнікаюць новыя значэнні: *льецца вада* – *льецца гаворка*, *неглыбокі ручай* – *неглыбокі сон*. Такія новыя значэнні з’яўляюцца **пераноснымі** і групуюцца вакол асноўнага, **прамога** значэння. **Прамое** значэнне – першаснае, зыходнае, якое стала асноўным. **Пераноснае** значэнне ўзнікае на базе прамога ў выніку пераносу назвы адной з’явы на другую на аснове агульнасці іх прымет.

У залежнасці ад прыметы, пакладзенай у аснову пераносу назвы з аднаго прадмета, з’явы або якасці на другі, адрозніваюць наступныя тыпы полісеміі: **метафара**, **метанімія** і **сінекдаха**.

Метафара – перанос назвы з аднаго прадмета, з’явы рэчаіснасці на другі на аснове падабенства:

- вонкавай формы: *шышка сасновая* – *шышка на галаве*; *востры серп* – *серп месяца*;
- колераў: *залаты пярсцёнак* – *залаты колас*; *чорны колер* – *чорны дзень*, *чорныя думкі*, *чорны намер*;
- прызначэння, функцыі: *крыло птушкі* – *крыло самалёта*;
- размяшчэння: *хвост рыбы* – *хвост поезда*.

На аснове падабенства адбываецца таксама перанос назваў і ў тых выпадках, калі дзеянні, якасці, уласцівасці, характэрныя для чалавека ды іншых жывых істот, прыпісваюцца з’явам нежывой прыроды: *стаіць чалавек* – *стаіць добрае надвор’е*, *шэпчаць дзяўчаты* – *шэпчаць дубровы*.

Метанімія – перанос назвы аднаго прадмета на іншы на аснове сумежнасці ў прасторы і часе, на аснове пэўнай знешняй ці ўнутранай сувязі паміж прадметамі:

- перанос назвы памяшкання на людзей, якія там знаходзяцца: *светлая школа* – *сабралася ўся школа*;
- перанос назвы пасудзіны на колькасць і меру таго, што змешчана ў ёй: *купіў талеркі* – *з’еў дзве талеркі (супу)*;
- перанос назвы з дзеяння на вынік гэтага дзеяння: *пасеў азімых закончыўся* – *пасевы дружна зарунелі*;
- перанос назвы дзеяння на выканаўцаў гэтага дзеяння: *пайсці ў разведку* – *разведка вярнулася з задання*;
- перанос назвы матэрыялу на выраб з гэтага матэрыялу: *злітак срэбра* – *заваявалі срэбра (медалі)*;
- перанос назвы прадмета, якасці на таго, хто імі валодае: *у яго прыгожы барытон* – *спяваў гучны барытон*;
- перанос імя аўтара на яго творы: *чытаць пра Якуба Коласа* – *чытаць Якуба Коласа*.

Сінекдаха – перанос назвы аднаго прадмета на другі на аснове колькасных адносін:

- ужыванне слова як назвы цэлага і часткі гэтага цэлага: *цвіце сліва – з’еў сліву*;
- ужыванне слова як назвы часткі цэла чалавека і ў значэнні ‘чалавек’: *адкрыць рот – у сям’і восем разоў*;
- ужыванне аднаго ліку замест другога: *«Не возьме немец Масквы», – гаварыла цётка Тэклі (М. Парахневіч). Не дадзім, каб новыя Хатыні ранамі чарнелі на зямлі! (Х. Жычка).*
- ужыванне канкрэтнай назвы замест агульнай і наадварот: *Ніколі не бывае, каб у хаце вывелася капейка (Г. Далідовіч)*;
- ужыванне назвы адзення, абутку замест назвы чалавека, яго імя, прозвішча: *Вось вылезла за вароты з двара аднаго барановая шапка, зірнула асцярожна на бакі і застыла на вуліцы пры плоце (Р. Мурашка).*

Ад мнагазначных слоў, у якіх розныя значэнні аднаго слова заўсёды звязаны паміж сабой сэнсава, трэба адрозніваць **амонімы**. **Амонімы** (ад грэц. *homos* – аднолькавы і *опута* – імя) – словы, аднолькавыя паводле фанетычнага афармлення, вымаўлення і напісання, але зусім розныя паводле значэння: *легенда*¹ – ‘народнае паэтычнае паданне’ і *легенда*² – ‘тлумачальны тэкст, а таксама ўмоўныя знакі да карты, плана’; *ліра*¹ – ‘старажытны музычны інструмент’ і *ліра*² – ‘грашовая адзінка ў Італіі, Турцыі’.

Адрозніваюць *поўныя* і *няпоўныя* амонімы. *Поўныя амонімы* – словы адной і той жа часціны мовы, якія супадаюць ва ўсіх граматычных формах: *гасцінец*¹ (дарога) і *гасцінец*² (падарунак). Калі словы адной і той жа часціны мовы супадаюць толькі ў адной або некалькіх граматычных формах, то гэта *няпоўныя амонімы*: *адрываць*¹ (ад *адрыць*) і *адрываць*² (ад *адарваць*).

Акрамя *лексічных амонімаў* у сучаснай беларускай мове вылучаюцца наступныя тыпы: **амаформы**, **амографы** і **амафоны**. Іх сутнасць паказана ў табліцы:

Тыпы амонімаў	Сутнасць падабенства	Сутнасць адрознення	Прыклады
Амаформы	супадаюць толькі ў асобных граматычных формах	адрозніваюцца большасцю граматычных форм	<i>брылі салдаты – саламяныя брылі</i>
Амографы	супадаюць у напісанні	адрозніваюцца ў вымаўленні	<i>удалы прыклад – ружэйны прыклад</i>
Амафоны	супадаюць у гучанні	адрозніваюцца ў напісанні	<i>салдацкая каска – цікавая казка</i>

Пры вывучэнні пытанняў, звязаных з праблемай «слова і яго значэнне (семантыка)», шмат увагі надаецца таксама **сінонімам, антонімам і паронімам**.

Сінонімы (ад грэц. *synonymos* – аднайменны) – блізказначныя словы і выразы, якія абазначаюць адно паняцце, але адрозніваюцца адценнямі значэння (параўнайце: *дыскусія* ‘свабоднае публічнае абмеркаванне’ і *палеміка* ‘спрэчка ў друку, на дыспуце, сходзе’) або стылістычнай афарбоўкай (параўнайце: *асілак*, *сілач* і *волат* (кніжн.), *здаравяк* (разм.), *здаравіла* (разм.), *бугай* (разм., грубае) ды інш.). Група блізказначных слоў утварае **сінанімічны рад**, у якім вылучаецца адно слова, што выражае агульнае для ўсіх членаў гэтага рада паняцце і называецца **дамінантай** (ад лац. *dominans* – які пануе).

Паронімы (ад грэц. *para* – каля і *опута* – імя) – словы, блізкія паводле гучання, але розныя паводле значэння, якія маюць, як правіла, адзін карань і належаць да адной часціны мовы: *барэльеф* і *гарэльеф*, *гуманны* і *гуманістычны*, *фальклорны* і *фалькларыстычны*.

Антонімы (ад грэц. *anti* – супраць і *опута* – імя) – словы адной часціны мовы з процілеглым значэннем: *радасць* – *сум*, *добры* – *злы*, *устаць* – *сесці*, *першы* – *апошні*, *лёгка* – *цяжка* і пад.

Лексіка беларускай мовы паводле сферы ўжывання

Не ўсе словы, што ўваходзяць у слоўнікавы склад беларускай мовы, маюць аднолькавую ступень выкарыстання. Шмат слоў з’яўляюцца **агульнаўжывальнымі (агульнанароднымі)**, г. зн. імі карыстаюцца ўсе носьбіты беларускай мовы, яны вядомыя на ўсёй тэрыторыі Беларусі: *працаваць*, *думаць*, *ехаць*, *хлеб*, *вада*, *добры*, *ясна* і пад. Менавіта агульнаўжывальная лексіка складае аснову нацыянальнай беларускай мовы.

Аднак ёсць словы, якія выкарыстоўваюцца ў больш вузкім асяроддзі, гэта **словы абмежаванага ўжытку**. Сфера іх выкарыстання абмежаваная тэрыторыяй пражывання, родам заняткаў, прафесіяй (спецыяльнасцю), сацыяльнай групай і г. д. У залежнасці ад гэтага выдзяляецца **дыялектная, спецыяльная і жаргонная** лексіка.

Дыялектная лексіка абмежавана ва ўжытку пэўнай тэрыторыяй, гэта словы мясцовых гаворак: *гулы* (рэха), *вандэзлак* (клунак), *файны* (прыгожы), *савяк* (падбярэзавік) ды інш. У розных гаворках адзін і той жа прадмет, з’ява могуць абазначацца рознымі словамі: на ўсёй Беларусі кажуць *халадна*, а ў паўночна-ўсходнім дыялекце яшчэ і *сцюдзёна*, на мяжы з Літвой – *зімна*. Бывае, што аднолькавыя паводле гучання словы ў агульнанароднай мове і гаворках маюць рознае значэнне: *тавар* – буйная рагатая жывёла, скаціна (поўдзень Беларусі); *кабан* – певень (Палессе) і пад.

На розных этапах развіцця літаратурнай і дыялектнай мовы адбываецца складаны працэс ўзаемадзеяння і ўзаемаўплыву. У дыялекты пранікаюць элементы літаратурнай мовы, у сваю чаргу літаратурная мова ўзбагачаецца найбольш каштоўнымі дыялектнымі рысамі, так, сталі літаратурнымі словы *калодзезь, акрыяць, весніцы, выспа, плённы, зруб* і некаторыя іншыя.

У мастацкай літаратуры дыялектныя словы ўжываюцца для стварэння мясцовага каларыту пры апісанні бытавых асаблівасцей пэўнай мясцовасці або як сродак моўнай характарыстыкі дзеючых асоб твора. Часам дыялектныя словы сустракаюцца і ў аўтарскай мове.

Дыялектныя словы, якія ўжываюцца ў мове мастацкай літаратуры, прынята называць **дыялектызмамі**.

Спецыяльная лексіка – гэта словы і спалучэнні слоў, якія выкарыстоўваюцца пераважна колам людзей пэўнай галіны ведаў, прафесіі, спецыяльнасці. Сярод спецыяльных слоў выдзяляюць *прафесійную лексіку (прафесіяналізмы) і тэрміны*.

Прафесійная лексіка выкарыстоўваецца амаль выключна прадстаўнікамі пэўнай прафесіі і спецыяльнасці. Так, напрыклад, для сталароў звычайнымі з’яўляюцца словы *гарбач, зензубель, калёўка, дарожнік, фуганак* і пад., для плытагонаў – *арала, бусак, шырыга, прыс, норт* (назвы шастоў) і г. д.

Блізка да прафесійных слоў стаяць **тэрміны**. Гэта словы (або спалучэнні слоў), якія з’яўляюцца афіцыйна прынятымі і ўзаконенымі найменнямі пэўных паняццяў у навучы, тэхніцы, мастацтве, культуры і пад.

Аб’ядноўвае прафесіяналізмы і тэрміны абмежаванасць ва ўжытку, здольнасць называць адны і тыя ж паняцці, шляхі ўтварэння.

Звычайна прафесіяналізмы суіснуюць з тэрмінамі (*вырубіць – выключыць; задраіць – шчыльна зачыніць*), але ёсць віды дзейнасці чалавека, дзе прафесіяналізмы пераважаюць (у мове цесляроў, краўцоў, друкароў, рыбакоў і г. д.).

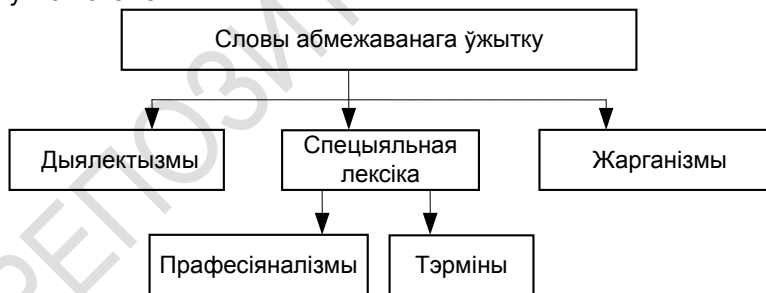
Спецыяльная лексіка можа быць вузкаспецыяльная, вядомая толькі спецыялістам пэўнай галіны ведаў, і агульнаразумелая, якая стала здабыткам агульналітаратурнай мовы. У асяроддзі так званых спецыялістаў «вузкага профілю» (дакладныя навукі, асобныя галіны мовазнаўства, эканоміка, права і г. д.) пераважаюць вузкаспецыяльныя тэрміны (*субморф, канатацыя, элятыў* і г. д.). Агульнаразумелыя, шырокаўжывальныя тэрміны (*жанр, стыль* і г. д.) дамінуюць у мове спецыялістаў «шырокага профілю», занятых у сферы спорту, музыкі, выяўленчага мастацтва, кветкаводства, шыцця і пад. Аднак межы паміж вузкаспецыяльнай і шырокаўжывальнай лексікай зменлівыя. З цягам часу адбываецца перамяшчэнне некаторых вузкаспецыяльных

слоў у шырокаўжывальныя. Гэта звязана з павышэннем агульнаадукацыйнага ўзроўню насельніцтва, значэннем той ці іншай навукі, галіны гаспадаркі ў жыцці народа. Таму не выпадкова сёння як шырокаўжывальныя ўспрымаюцца словы *малалітражны, палімер, малекула, квадрат, камп'ютэр, вобраз, космас, рэнтген* і пад.

Жаргон (фр. *jargon* – умоўная гаворка) – гэта сукупнасць лексічных асаблівасцей якога-небудзь вузкага кола людзей, аб'яднаных агульнымі інтарэсамі, сумеснымі дзеяннямі і г. д. Большасць жаргоннай лексікі складаюць экспрэсіўна-афарбаваныя словы. Акрамя прафесійных жаргонаў існуюць жаргоны студэнтаў, школьнікаў ды інш. Напрыклад, для маладзёжнага жаргону характэрныя словы *зубрыць, кол, пара, продкі, зрэзацца* і пад.

Да жаргоннай лексікі адносяцца і словы, што захаваліся ў моўным ужытку дэкласаваных груп (злодзеяў, жабракоў), – **аргатызмы**: *раскалоўся, філон*. Частка жаргонных слоў выходзіць з ужытку, замяняецца іншымі. Некаторыя жарганізмы становяцца агульнаўжывальнымі, пераходзяць у разрад прастамоўных слоў: *загараць* 'лайдачыць', *няпыльны* (*няпыльная работа* – лёгкая работа) і пад. Выкарыстанне жаргонных слоў – своеасаблівая гульня, якая, аднак, вядзе да збяднення мовы, яе засмечвання і вульгарызацыі. У мастацкай літаратуры такія словы зрэдку сустракаюцца для моўнай характарыстыкі асобы.

Такім чынам, словы абмежаванага ўжытку можна паказаць у наступнай схеме:

Пытанні і заданні:

1. На чым заснаваны падзел лексікі беларускай мовы на агульнанародныя словы і словы абмежаванага ўжывання?
2. Якія групы слоў уваходзяць у склад лексікі абмежаванага ўжытку?
3. Чым дыялектныя словы адрозніваюцца ад агульнанародных?
4. Чым адметныя словы спецыяльнай лексікі?
5. Чаму жарганізмы знаходзяцца па-за межамі літаратурнай мовы?

Паняцце тэрміна. Тэрміналогія

Развіццё навукі прыводзіць да ўзнікнення новых прадметаў, рэчываў, аб'ектаў, паняццяў, з'яў і г. д. Такая акалічнасць абумоўлівае і з'яўленне спецыяльных слоў для іх наймення. Аднак не кожнае спецыяльнае слова становіцца тэрмінам.

Тэрмін (ад лац. *terminus* – канец, мяжа) – гэта спецыяльнае слова ці спалучэнне слоў, якое дакладна абазначае пэўнае паняцце з галіны навукі, тэхнікі, мастацтва, вытворчасці, эканомікі, палітыкі ды інш. Як зазначае В. А. Ляшчынская: «Асаблівае тэрмінаў заключаецца ў тым, што значэнне звычайнага слова можа быць растлумачана, а значэнне, сутнасць тэрміна павінна быць вызначана»¹.

Сукупнасць тэрмінаў пэўнай навукі або прафесіі называецца **тэрміналогіяй**. Існуе тэрміналогія лінгвістычная, медыцынская, тэхнічная, філасофская, педагагічная, псіхалагічная, астранамічная ды інш. Для кожнай навукі, такім чынам, існуе менавіта свой штучна створаны набор лексічных адзінак, выкарыстанне якога абмежавана той ці іншай навуковай галіной. Акрамя таго, **тэрміналогія** – гэта сукупнасць усіх тэрмінаў пэўнай мовы (беларуская тэрміналогія).

Тэрміны адрозніваюцца ад агульналітаратурных слоў цэлым шэрагам асаблівасцей. Сярод такіх спецыфічных рыс вылучаюцца:

1) *Сістэмнасць*, г. зн. што кожны тэрмін з'яўляецца адзінкай пэўнай тэрміналагічнай сістэмы, якая абмежавана адной галіной навукі. Таму сваю сутнасць тэрміны выяўляюць толькі ў межах адной сістэмы. Напрыклад, адназначнасць тэрмінаў падкрэсліваецца менавіта праз прыналежнасць да адпаведнай сістэмы. Параўнайце: слова *эліпс* у мовазнаўстве абазначае 'пропуск у маўленні слоў ці словазлучэнняў, зразумелых з кантэксту ці з канкрэтнай сітуацыі', а *эліпс* у матэматыцы – 'замкнёная крывая, якая мае такую ўласцівасць, што сума адлегласцей кожнай яе кропкі ад дзвюх дадзеных кропак (фокусаў) застаецца пастаяннай'.

Па-за межамі тэрміналагічнай сістэмы адбываецца **дэтэрміналогізацыя тэрміна** – ператварэнне таго ці іншага тэрміна ў неспецыяльную лексічную адзінку, іншымі словамі, страта тэрмінам спецыяльнага значэння: *рэакцыя* як хімічны тэрмін і дзеянне, *амплітуда*, *раман* і пад.

2) *Наяўнасць дэфініцыі (азначэння)*. Калі звычайнае слова можа быць растлумачана, то сутнасць тэрміна павінна быць вызначана.

3) Імкненне да *адназначнасці* ў межах сваёй тэрміналагічнай сістэмы. Кожны тэрмін павінен абазначаць толькі адно паняцце ў навуцы

¹ Ляшчынская В. А. Беларуская мова. Тэрміналагічная лексіка. Мн., 2001. С. 170.

ці тэхніцы, а кожнаму паняццю павінен адпавядаць толькі адзін тэрмін (напрыклад, літаратурнааучныя тэрміны: *рыфма*, *ямб*; лінгвістычныя: *сінонім*, *антонім*, *дзеяслоў*, *аказіяналізм*). Аднак гэта патрабаванне да тэрмінаў не заўсёды вытрымліваецца, бо *мнагазначнасць* як з'ява, шырока прадстаўленая ў агульнай лексіцы, знаходзіць пашырэнне і ў тэрміналогіі (напрыклад, *абзац* – 'адступленне ўправа ў пачатку радка' і 'частка тэксту паміж такімі адступленнямі'; *словаўтварэнне* – 'утварэнне новых слоў' і 'раздзел мовазнаўства, які вывучае марфемную структуру слоў і спосабы іх утварэння').

4) *Адсутнасць экспрэсіі*. Нават тэрміны, якія ўзнікаюць на аснове вобразнага пераасэнсавання паняцця, губляюць экспрэсіўна-эмацыйна-нальную афарбоўку: *нос* (мыс), *рукаў* (ракі), *складкі* (гор), *чырвоны радок*, *гарлачык жоўты*, *хвосцік* (батан.) і пад.

Назіранні даследчыкаў паказваюць, што тэрміны ў пэўнай тэрміналагічнай сістэме могуць уступаць у *сінанімічныя* адносіны (хоць гэтыя адносіны вельмі спецыфічныя), а таксама мець лексічныя дублеты або варыянты. Напрыклад, для абазначэння аднаго і таго ж паняцця «травяністая расліна сямейства касачовых з вузкім лісцем і сінявата-фіялетавымі кветкамі» выкарыстоўваюцца словы *крокус* і *шафран* (параўн. таксама *эліпс* і *эліпсіс* і пад.). Узнікненне варыянтаў-тэрмінаў, сінонімаў-тэрмінаў, лексічных дублетаў тлумачыцца для беларускай мовы нераспрацаванасцю многіх тэрміналагічных сістэм, абмежаванасцю беларускамоўных тэрмінаў, а таксама стыхійнасцю моўных кантактаў. На нераспрацаванасць беларускай тэрміналогіі, у прыватнасці, паказваюць паралелі тыпу *натуральны газ* – *прыродны газ*, *шурпаты* – *няроўны*, *аўтэнтычны* – *сапраўдны*, *правільны* (які адпавядае арыгіналу) і пад. Стыхійнасць моўных кантактаў падкрэсліваецца ўжываннем адназначных паралельных слоў, сярод якіх два іншамоўныя тэрміны: *аўтамагістраль* – *аўтастрада*, *кантралёр* – *рэвізор*, *гавань* – *порт*; іншамоўны і ўласны тэрмін: *экспарт* – *вываз*, *матор* – *рухавік*, *філігрань* – *вадзяны знак*, *фурункул* – *скула*; поўны тэрмін і скарачаны, аднаслоўны: *ваенны камісарыят* – *ваенкама*, *намінальная цана* – *намінал*. Сінаніміка тэрмінаў у мове не пажадана.

Акрамя таго, тэрміны могуць абазначаць супрацьлеглыя паняцці, што дазваляе вылучыць *тэрміны-антонімы*. У мове яны падзяляюцца на *лексічныя* (розныя лексемы з супрацьлеглым значэннем) і *словаўтваральныя* (адрозніваюцца толькі словаўтваральнымі элементамі). Сустрэкаюцца тэрміны-антонімы практычна ў кожнай галіне навуковай дзейнасці: *лексічныя* – *актыў/пасіў*, *форта/піяна*, *лізіс/крызіс*, *брадыкардыя/тахікардыя* ды інш.; *словаўтваральныя* – *мікрацэфалія* (*мікракефалія*)/*макрацэфалія* (*макракефалія*), *мантаж/дэмантаж* і пад.

Аманімічныя тэрміны часцей за ўсё адносяцца да розных тэрміналагічных сістэм (іх называюць міжнавуковымі амонімамі). Так, слова *марфалогія* вядома некалькім тэрміналагічным сістэмам. Напрыклад, у мовазнаўстве – гэта «раздзел граматыкі, які вывучае формы слова», у анатоміі – «навука аб форме і будове чалавека і жывёл», у батаніцы – «навука, якая вывучае будову і формаўтварэнне раслін» і пад.

Як ужо адзначалася, тэрміны бываюць агульнаразумелыя і вузкасפעцыяльныя. Агульнаразумелыя тэрміны ўваходзяць у лексіку агульнанароднай мовы, сэнс іх вядомы і неспецыялісту: *галосны, зычны, дыягназ, аспірын, кіслата, кісларод, атам, метад, электрон* ды інш. Большасць тэрмінаў вузкасפעцыяльныя, іх разумеюць толькі спецыялісты: *суфіксоіды, люмінафоры* 'рэчывы, якія выклікаюць свячэнне'. Распаўсюджванне навуковых і тэхнічных ведаў сярод людзей вядзе да таго, што некаторыя вузкасפעцыяльныя тэрміны паступова становяцца агульнаразумелымі.

Узаемадзеянне тэрміна і агульнаўжывальнай лексікі адбываецца ў выглядзе двух працэсаў – працэсу тэрміналагізацыі і працэсу дэтэрміналагізацыі (тэрмін пачынае ўжывацца па-за межамі вузкай спецыяльнай сферы і набывае агульналітаратурны статус). Напрыклад: слова *рэўтынг* спачатку ўжывалася як спартыўны тэрмін, зараз шырока выкарыстоўваецца ў агульнанароднай мове.

Паводле будовы тэрміны суадносяцца са словамі ці спалучэннямі слоў, часцей словазлучэннямі. Словы-тэрміны ў сваю чаргу падраздзяляюцца ў залежнасці ад часціны мовы: *назоўнікі, прыметнікі, дзеясловы, прыслоўі*.

Асноўную колькасць слоў-тэрмінаў складаюць *назоўнікі*, як правіла агульныя. У якасці аднаслоўных тэрмінаў досыць часта выкарыстоўваюцца ўласныя імёны, якія пасля пераходу ў разрад тэрмінаў сталі агульнымі назоўнікамі (*ампер, ват, генры, грэй, джоўль, ньютан, паскаль*).

Прыметнікі ў якасці слоў-тэрмінаў ўжываюцца даволі рэдка, паколькі прыметнік, як правіла, спалучаецца з назоўнікам, утвараючы словазлучэнне: *субстантыўны, адвербіяльны, аб'ектыўны, абсалютны, кагнітыўны, сенсорны, сукцэсійны* (паслядоўны), *саматычны* і г. д.

Не ўсе даследчыкі пагаджаюцца з існаваннем тэрмінаў-дзеясловаў, аднак слоўнікі падаюць *канібалізаваць, рэкламаваць, фрахтаваць, экспартаваць, намагнічваць, накасваць*.

Тэрмінаў-прыслоўяў няшмат: *унутрывенна, рэгрэсіўна, унакладку, усутык* і некаторыя іншыя.

Словазлучэнні-тэрміны надзвычай шырока выкарыстоўваюцца ва ўсіх галінах навукі і тэхнікі. Сярод іх выдзяляюцца свабодныя (*рынак*

пакупніка, рынак прадаўца, сегмент рынку, ёмкасць рынку) і несвабодныя словазлучэнні (*лазерная плазма, бацькоўская фірма*). У якасці кампанента тэрмінаў-словазлучэнняў могуць выступаць уласныя назоўнікі (*закон Ампера, Ленца, Кулона*). Найбольш пашыранымі словазлучэннямі з'яўляюцца спалучэнні, утвораныя па мадэлі прыметнік + назоўнік (*макрыца чырвоная, ідыяграфічны метад, аналітычныя суджэнні, гравітацыйнае абагачэнне* і пад.).

Адметнасцю сучаснай навуковай тэрміналогіі беларускай мовы з'яўляюцца трох- і большкампанентныя тэрміны. Яны таксама абазначаюць адно цэласнае паняцце, іх не заўсёды можна замяніць адным словам: *зона бліжэйшага развіцця, каштоўнасная арыентацыя асобы, апрацоўка ў акісляльным асяроддзі* ды інш.

Часткова састаўныя тэрміны ўсё ж спрашчаюцца, утвараючы складаныя словы, словы-абрэвіятуры, або замяняюцца іншамоўнымі словамі: *капітальныя ўкладанні – капукладанні*, час адпачынку з суботы да панядзелка – *уік-энд*, прафесарска-выкладчыцкі састаў – *ПВС*, унутраны валавы прадукт – *УВП* і пад.

Тэрміналагічная лексіка неаднародная паводле паходжання. У яе склад уваходзяць уласнабеларускія і запазычаныя з розных моў словы. Сярод запазычанняў – лексемы лацінскай (*аўдыт, актава, ангіна*), грэчаскай (*метафара, аналогія, драма, іронія*), англійскай (*бізнес, менеджмент, фальклор*), нямецкай (*біржа, гільза, борт*), французскай (*акцыя, бензін, жаргон, партрэт, пейзаж*), італьянскай (*мецца-сапрана, фартысіма, фірма*) ды іншых моў. Як правіла, усе запазычаныя іншамоўныя тэрміны адаптаваліся ў беларускай мове згодна яе законаў.

Спосабы ўтварэння тэрмінаў

У беларускай мове тэрміны, як і звычайныя словы, утвараюцца паводле пэўных словаўтваральных спосабаў (тыпаў, мадэлей). Асноўнымі спосабамі ўтварэння тэрмінаў з'яўляюцца:

- а) лексіка-семантычны;
- б) сінтаксічны;
- в) марфемныя (суфіксальны, прэфіксальны, прэфіксальна-суфіксальны);
- г) аснова- і словаскладанне;
- д) складана-суфіксальны;
- е) абрэвіяцыя.

Лексіка-семантычны спосаб утварэння звязаны з так званай тэрміналагізацыяй агульналітаратурных слоў, г. зн. словы, якія існавалі ў мове, набываюць новае тэрміналагічнае значэнне. Гэты спосаб даволі прадуктыўны пры станаўленні беларускай тэрміналагічнай лексікі. У

якасці прыкладаў можна прывесці наступныя: слова *ключ* – прылада для адмыкання замка і *ключ* – музычны тэрмін, слова *ячмень* – расліна сямейства злаковых і *ячмень* – вострае пнойнае запаленне тлушчавых залоз павек, слова *атрад* – часовае ці пастаяннае аб'яднанне ўзброеных сіл, *атрад* – частка якога-н. вялікага калектыву, аб'яднаная адзінай прафесіяй, задачамі, імкненнямі і *атрад* – падраздзел класа ў сістэматыцы жывёл і пад.

Вялікай актыўнасцю ўтварэння тэрмінаў вызначаецца **сінтаксічны** спосаб. Спалучэнні слоў у якасці тэрмінаў сустракаюцца ва ўсіх галінах навукі і тэхнікі. Найбольшая колькасць тэрмінаў утворана па мадэлі прыметнік + назоўнік, назоўнік + назоўнік, хоць у беларускай мове, як ужо адзначалася, пашыраны не толькі двух-, але і большкампанентныя словазлучэнні. Апорным словам у тэрмінах-словазлучэннях з'яўляецца назоўнік: *лёгкая атлетыка*, *цяжкая атлетыка*, *дзяржаўнае кіраванне*, *рэктарскі прагляд*, *вільготнасць паветра*, *тэмпература кіпення*, *рэгрэсійная асіміляцыя*, *генератар пераменнага току*, *працэс перагонкі нафты* і г. д. Сінтаксічныя тэрміны бываюць непадзельныя (*жабіны вочкі*, *яззюльчыны слёзы*, «*эфект арэолу*») і падзельныя (*калектывісцкая ідэнтыфікацыя*, *калектывісцкае самавызначэнне*, *невербальная камунікацыя*).

Марфемнае словаўтварэнне з'яўляецца найбольш пашыраным спосабам папаўнення тэрміналагічнай лексікі. Сярод марфемных спосабаў ўтварэння вылучаюцца:

а) *суфіксальнае* (у тым ліку *нульсуфіксальнае*), пры выкарыстанні якога ў словаўтваральныя адносіны ўступаюць як уласнабеларускія, так і запазычаныя марфемы. Суфіксальным спосабам ад уласных і агульных найменняў утвараюцца тэрміны з канкрэтным і адцягненым значэннямі, пры гэтым найчасцей можна сустрэць суфіксы *-нн-*, *-енн-*, *-к-*, *-асць* і некаторыя іншыя: *актыўнасць*, *індывідуальнасць*, *наладка*, *насадка*, *плаванне*, *нанясенне* і пад. Вельмі шырока выкарыстоўваюцца іншамовныя ўтваральныя асновы і суфіксы *-ізм-*, *-іст-*, *-аж-*, *-ацыя-* ды інш.: *аказіянальны*, *сінтэтычны*, *лінгафонны*, *мадэрнізм*, *градацыя*, *экспазіцыя*, *дрэнаж* і г. д. Значная колькасць тэрмінаў утворана ад уласных імёнаў тыпу *будызм*, *кальвінізм*, *дарвінізм*, *канфуцыянства*, *бакеліт*, *ліпарыт*, *калумбіт* і пад.

Даволі пашыраныя сярод тэрмінаў *нульсуфіксальныя* ўтварэнні. Як правіла, гэта аддзяслюныя найменні: *накіп*, *абмер*, *нарэз*, *напуск* і пад.

б) *прэфіксальнае* (*прыставачнае*), для якога характэрна далучэнне прэфікса (прыстаўкі) да цэлага слова. Утварэнне тэрмінаў ажыццяўляецца пры дапамозе ўласных і іншамовных прыставак: *без-*, *анты-*, *звыш-*, *проці-*, *суб-*, *супер-*, *ультра-*, *экстра-* і пад. Сярод сінанімічных

(дублетных) прыставак *звыш-, экстра-, ультра-*, па словах даследчыкаў, прыстаўка *ультра-* найбольш прадуктыўная пры ўтварэнні тэрміналагічнай лексікі: *безнаяўны разлік, рэтрансляцыя, ультрагук, суперцэмент, звышмодны, атыпічны, антыцыклон* і пад. Прыстаўкі нярэдка служаць для ўтварэння антанімічных назваў *наяўны разлік – безнаяўны разлік, непасрэднае ўспрыманне – апасродкаванае ўспрыманне* і пад.

в) *прэфіксальна (прыставачна)-суфіксальнае*, якое характарызуецца адначасовым далучэннем да ўтваральнай асновы прыстаўкі і суфікса: *міжрэчча, зазямленне, накаленнік* і г. д.

Аснова- і словаскладанне таксама адзін са спосабаў папайнення тэрміналагічнай лексікі беларускай мовы. Складаныя тэрміны сустракаюцца даволі часта ў той ці іншай навуковай сферы: *кормаздабыча, малакааддача, архівасховішча, землекарыстанне, відэазапіс* і пад. Пры такім ўтварэнні шырока выкарыстоўваюцца іншамовныя элементы: *-логія* (навука), *-граф* (прылада для запісу), *-грама* (вынік запісу), *-метр* (вымяральны прыбор), *-скоп* (прыбор, прызначаны для назірання), *мікра-, макра-, гідра-, міні-* ды інш.

Складанасуфіксальны спосаб – асноваскладанне з адначасовым далучэннем суфіксаў: *аднаразовы, мясарубка, траварэзка, вадакачка* і пад.

Абрэвіяцыя – утварэнне складанаскарочаных слоў. Складанаскарочаныя словы ўтвараюцца складаннем назваў першых літар або гукаў некалькіх слоў, спалучэннем частак слоў або цэлага слова і часткі, спалучэннем цэлага слова і назваў першых літар астатніх слоў, а таксама некаторых іншых спалучэнняў: *ЗПР* (затрымка псіхафізічнага развіцця), *ВНД* (вышэйшая нервовая дзейнасць), *эсмінец* (*эскадронны мінаносец*), *БелАЗ* (Беларускі аўтамабільны завод), *персанальная ЭВМ* (электронна-вылічальная машына) і пад.

На працягу развіцця беларускай лексічнай сістэмы ў яе пранікла шмат запазычаных з іншых моў слоў. З'яўленне запазычанняў абумоўлена гандлёвымі, навуковымі, культурнымі і палітычнымі сувязямі беларусаў з іншымі народамі. Сярод запазычанняў нямала тэрмінаў.

Асноўнымі прыметамі запазычаных слоў з'яўляюцца:

- нязменнасць назоўнікаў: *табло, рэферы*;
- наяўнасць у слове гука [ф]: *фізіка, фтор, нафталін, фактар*;
- наяўнасць нехарактэрных для беларускай мовы спалучэнняў галосных гукаў: *ідэал, дуэт, бібліятэка, геаграфія, кансіліум, дыяспара*;
- наяўнасць пачатковых гукаў [э], [о]: *эра, эпоха, эпас, ода, опера*;
- спалучэнні *ге, ке, хе*: *агент, схема*;

- спалучэнні *бю, вю, кю, мю, лю, фю* ў корані: *бюро, рэвю, кювет, капюшон, фюзеляж*;
- спалучэнні *дэ, ды, тэ, ты*: *дэтэктыў, дывідэнт, дыфтарыя, дыван, дысцыпліна, медыцына, тыгр*;
- прыстаўкі *а-, анты-, архі-, контр-, рэ-, дэ-, дыс-, амфі-*: *амаральны, антыцыклон, архіважны, контрмера, рэфармацыя, амфітэатр*;
- суфіксы *-ізм- (-ызм-), -іст- (-ыст-), -ір- (-ыр-)*: *арганізм, сацыяліст, капіраваць і пад*.

Тэрміналагічная і прафесійная лексіка, іх дыферэнцыяцыя

Як ужо адзначалася, тэрміналагічная і прафесійная лексіка адносяцца да спецыяльнай. Гэта словы функцыянальна абмежаваныя пэўнай сферай ужывання, яны здольныя называць адны і тыя ж паняцці, для іх характэрныя, па сутнасці, аднолькавыя спосабы ўтварэння. Такая акалічнасць аб'ядноўвае прафесіяналізмы і тэрміны. Аднак пры больш дэталёвым аналізе паказаных лексем заўважаюцца істотныя адрозненні паміж імі.

Перш за ўсё неабходна звярнуць увагу на тое, што *тэрмін* – выключна афіцыйная, узаконеная ў пэўнай навуцы, галіне прамысловасці, сельскай гаспадарцы, тэхніцы назва якога-небудзь паняцця, а *прафесіяналізм* – слова, распаўсюджанае пераважна ў гутарковай мове сярод людзей пэўнай прафесіі, спецыяльнасці.

Тэрміны ствараюцца штучна, свядома, па меры ўсведамлення іх неабходнасці, а *прафесіяналізмы* ўзнікаюць пераважна стыхійна.

Кожны новы *тэрмін*, які з'яўляецца ў мове, абавязкова фіксуецца ў навуковых працах, слоўніках, спецыяльнай літаратуры, чаго нельга сказаць пра словы *прафесійнай* лексікі.

Тэрміны – нейтральныя адзінкі, а *прафесіяналізмам* уласціва экспрэсіўнасць.

Такім чынам, тэрміналагічная і прафесійная лексіка мае не толькі агульныя рысы, але значна адрозніваецца паміж сабой.

3 гісторыі беларускай тэрміналогіі

Першапачатковай асновай фарміравання тэрміналагічнай лексікі беларускай мовы была намінацыя розных прадметаў і з'яў прыроды ў народным маўленні і пазней фіксацыя гэтых намінацый у пісьмовых помніках старабеларускай мовы. Захаваліся археалагічныя помнікі матэрыяльнай культуры XI–XII стст. (камяні, гліняныя гладышы, прасліцы, берасцяныя граматы), якія фіксуюць моўныя намінацыі прадметаў і

паняццяў рэчаіснасці таго часу, у тым ліку і тэрміналагічнага характару: *грыўня, жыта, наяўнасць* і пад.

Непасрэднае фарміраванне беларускай тэрміналогіі адбывалася ў працэсе развіцця пэўных галін навукі і ўласна тэрміналагічнай работы.

У XIV–XVI стст., калі беларуская мова мела статус дзяржаўнай у ВКЛ, найбольш развітымі тэрміналагічнымі сістэмамі былі грамадска-палітычная, юрыдычная, сельскагаспадарчая, прамысловая, гандлёвая, ваенная, філалагічная. Ролю тэрміналагічных слоўнікаў у гэты час часткова выконвалі глосы, якія змяшчаліся на палях ці паміж радкамі рукапісу або друкаванага выдання, часткова слоўнікі Л. Зізання («Лексіс», 1596 г.) і П. Бярынды («Лексікон», 1624). Аднак спецыяльных тэрміналагічных слоўнікаў не было.

Забарона беларускай мовы ў значнай ступені разарвала пісьмовую традыцыю, адмоўна сказалася на пераемнасці ў тэрміналогіі.

Беларуская навуковая тэрміналогія пачала фарміравацца ў самым пачатку XX стагоддзя, калі адраділася кнігадрукаванне, з'явіліся кнігі, газеты, навуковыя і навукова-папулярныя брашуры на беларускай мове.

У лютым 1921 г. пачала працу Навукова-тэрміналагічная камісія, у склад якой уваходзілі тры секцыі: гуманітарных, прыродазнаўчых і матэматычных навук. Камісія павінна была апрацаваць беларускую тэрміналогію па ўсіх галінах ведаў у аб'ёме сярэдняй школы. За час працы камісіі было створана і прапанавана для ўжывання каля 2500 слоў-тэрмінаў, якія друкаваліся на старонках «Весніка Народнага камісарыята асветы ССРБ» у 1921–1922 гг., а ў стане распрацоўкі знаходзіліся яшчэ 4184 тэрміналагічныя найменні. Аднак у працэсе такой дзейнасці высветлілася, што праца камісіі не адпавядае моўнай практыцы, для стварэння беларускай тэрміналогіі патрэбны былі іншыя маштабы, якія б ахапілі ўсю тэрміналагічную лексіку. Таму 30 студзеня 1922 г. быў заснаваны Інстытут беларускай культуры. У выніку тэрміналагічнай працы ў перыяд з 1922 па 1930 гг. было апублікавана больш за 30 тэрміналагічных слоўнікаў па розных галінах навукі.

Галоўным прынцыпам працы камісіі было ўвядзенне слоў, якія бытавалі ў жывой народнай мове. Так, у сферу навукі былі ўведзены агульнаўжывальныя словы **бялок, ланцуг, сіла, сцябло, ціск, чаранок** ды іншыя, якія страчвалі сваю бытавую выразнасць, набывалі строга акрэсленае спецыяльнае значэнне.

Другі напрамак – стварэнне неалагізмаў згодна законаў беларускай мовы. Ва ўжытак уведзіліся калькі з рускай мовы: **азначэнне, вочка, суквецце**. Узмацненне пурыстычных тэндэнцый прывяло да таго, што часам неалагізмы пачалі стварацца без уліку пашырэння таго ці іншага

слова ў мове, толькі каб пазбавіцца чужых слоў: замест **гібрыд** – мяшанец, **пейзаж** – краеабраз, **песіміст** – смутнагледзец, **пралета-рый** – бабыль, **прафесійны** – умецкі, **бомба** – гуля, **фокус** – вогнішча і пад. У пэўнай ступені штучнымі былі наватворы *пустаслоўе* (дыялектыка), *вызыск* (эксплуатацыя), *пашыршчык* (прапагандыст), *споказ* (дэманстрацыя), *пераносня* (метафара), *кантаслуп* (прызма), *старчак* (перпендыкуляр) і пад. Іншамоўныя тэрміны ўжываліся вельмі рэдка і, як правіла, у выпадках, калі ў народнай мове не было адпаведнага беларускага тэрміна.

Значная праца па стварэнні беларускай навуковай тэрміналогіі вялася не толькі тэрміналагічнай камісіяй. У 1923–1927 г. былі выдадзены наступныя тэрміналагічныя слоўнікі: «Слоўнік геаметрычных і трыганаметрычных тэрмінаў і сказаў» К. Душ-Душэўскага і В. Ластоўскага, «Беларуска-польска-расейска-лацінскі батанічны слоўнік» Зоські Верас, «Спіс назваў птушак і некаторых рыб» А. В. Фядзюшына ды інш.

У 1929 г. быў створаны Інстытут мовазнаўства АН БССР, які распачаў работу па ўкладанні больш вузкіх тэрміналагічных слоўнікаў. У 1932 г. выйшаў з друку першы выпуск «Слоўніка тэхнічнай тэрміналогіі» А. Гурло, у 1933 г. – «Ваенны руска-беларускі слоўнік».

Аднак у 30–40-я гады праца па стварэнні беларускай тэрміналогіі амаль спынілася. І пасля вайны не было агульнага цэнтра па распрацоўцы і ўпарадкаванні тэрміналагічнай лексікі. Значную ролю ў нармалізацыі беларускай тэрміналогіі адыгралі «Руска-беларускі слоўнік» (1953), «Беларуска-рускі слоўнік» (1962), «Тлумачальны слоўнік беларускай мовы» (1977–1984) і некаторыя іншыя.

Аднак шэраг задач заставаўся па-ранейшаму не вырашаным. У прыватнасці, вывучэнне практыкі ўжывання тэрмінаў у навуковых тэкстах і выданне слоўнікаў, папаўненне паняцціна-тэрміналагічнага фонду, прывядзенне яго ў адпаведнасць з узроўнем развіцця сучаснай навукі. Для вырашэння гэтых задач у 1980 г. была створана Рэспубліканская тэрміналагічная камісія, якая складаецца з прэзідыума і дзевяці секцый (грамадазнаўчай, навукова-тэхнічнай, фізічнай і матэматычнай, хімічнай, біялагічнай, сельскагаспадарчай, геалагічнай і геаграфічнай, медыцынскай і фізіялагічнай, секцыі па архітэктуры і будаўніцтве). З 1989 г. працуе Тэрміналагічная камісія ТБМ імя Ф. Скарыны.

Пытанні і заданні:

1. Што абазначаюць паняцці «тэрмін» і «тэрміналогія»?
2. Якая розніца паміж агульнаўжывальным словам і тэрмінам? Назавіце адметныя асаблівасці тэрміна.
3. Назавіце асноўныя прычыны ўзнікнення варыянтных і сінанімічных тэрмінаў?

4. Якія тыпы тэрмінаў выдзяляюцца ў залежнасці ад будовы?
5. Назавіце асноўныя прыкметы іншамовных тэрмінаў.
6. Пералічыце спосабы ўтварэння тэрмінаў і растлумачце сутнасць названых спосабаў.
7. У чым розніца паміж тэрміналагічнай і прафесійнай лексікай?

Лексікаграфія

Лексікаграфія (з грэц. *lexikos* – ‘слоўнікавы’ і *grapho* – ‘пішу’) – раздзел мовазнаўства, у якім вывучаецца тэорыя і практыка складання слоўнікаў.

А. Франс назваў слоўнікі сусветам, размешчаным па алфавіце. Сапраўды, слоўнікі – паказчык развіцця пэўнай нацыі: чым больш слоў яны змяшчаюць, тым больш складаныя і разнастайныя думкі можа перадаваць носьбіт мовы. Слоўнікі – гэта і грунтоўны даведачны дапаможнік, які кадыфікуе нормы пэўнай мовы.

Слова разам з усёй сістэмай яго значэнняў, граматычных і стылістычных памет, з неабходнымі прыкладамі (кантэкстам) утварае **слоўнікавы артыкул**, будова якога залежыць ад тыпу слоўніка. Звычайна ў поўны слоўнік артыкул уваходзіць загаловачнае, або рээстравае, слова, над якім ставіцца націск, граматычная характарыстыка (часціна мовы, канчаткі розных формаў слоў, родавая прыналежнасць, спражэнне ды інш.), тлумачэнне слова, прыклады ўжывання з мастацкай літаратуры, тэрміналагічныя і фразеалагічныя спалучэнні, паходжанне слова. У слоўніках могуць давацца і стылістычныя характарыстыкі слова. Напрыклад:

- ЛІТАРА**, -ы, ж.
1. Пісьмовы знак азбукі, які звычайна абазначае пэўны гук мовы. *Літара «в»*.
 2. У друкарскім наборы – металічны брусок, пераважна з рэльефнай выявай такога ці іншага друкаванага знака.
 - Вялікая літара – заглавачная літара, якая адрозніваецца ад малой сваёй велічынёй, а іншы раз і напісаннем.
 - ◇ Літара ў літару – вельмі дакладна, літаральна (паўтараць, пераказваць і пад.).

Тыпы слоўнікаў

Паводле адбору слоў, мэт і спосабаў іх апісання ўсе слоўнікі падзяляюцца на два тыпы – **энцыклапедычныя** і **лінгвістычныя (філалагічныя)**.

У **энцыклапедычных** (ад грэц. *enkyklopaideia* – кола ведаў) тлума-чацца не словы, а рэаліі: прадметы, з’явы, гістарычныя факты і паняцці, абазначаныя словамі. У такіх слоўніках апісваецца сусвет, даюцца навуковыя звесткі пра гісторыю, прыроду, насельніцтва, выдатных дзеячаў, эканоміку, навуку, асвету, культуру, мастацтва, змяшчаюцца каляровыя і чорна-белыя фотаздымкі, малюнкi, рэпрадукцыі, карты, схемы. Як правіла, назвай слоўнікавага артыкула з’яўляецца назоўнік ці спалучэнне слоў, якія змяшчаюць у сабе найбольшую інфармацыю: *Адзенне, Народны танец, Беларуская мова* і пад. Загалоўныя слова ў энцыклапедычным артыкуле не мае граматычных і стылістычных характарыстык, у ім пазначаецца толькі націск. Калі слова запазычанае, то паказваецца, з якой мовы яно паходзіць. Напрыклад:

ЛІТАРА (лац. *littera*), графічны знак у складзе алфавіта для абазначэння на пісьме пэўнага гукі ці спалучэння гукі. Літары бываюць рукапісныя і друкаваныя, малыя (радковыя) і вялікія. Звычайна літара абазначае адзін гук, зрэдку – два, напр., «*ёрш*» («*јорш*»), «*яма*» («*јама*»). Некаторыя літары ў розных становішчах могуць абазначаць розныя гукі («*быць*» – «*біць*», «*лук*» – «*люк*»). Часам адзін гук перадаецца спалучэннем літар, напр., бел. «дж», «дз» («дж», «дз’»), польск. *sz, cz* («ш», «ч»). У некаторых сістэмах пісьма ёсць літары, якія гукі не абазначаюць (бел. і рус. «ь», рус. «ъ»). Арфаграфія ў параўнанні з гукавой сістэмай развіаецца павольней, таму графічнае аблічча слова часта не супадае з яго гукавым складам, напр., бел. «*касьба*» («*каз’ба*»), рус. «*вода*» («*вада*»). У старажытна-грэцкай, старажытна-рускай і старабеларускай пісьменнасці асобныя літары мелі лікавае значэнне (Беларуская энцыклапедыя).

Энцыклапедычныя слоўнікі бываюць *універсальнымі* і *галіновымі*.

Універсальныя энцыклапедычныя слоўнікі даюць сістэматызаваныя звесткі з розных галін ведаў і практычнай дзейнасці людзей. Такімі слоўнікамі з’яўляюцца «Беларуская савецкая энцыклапедыя» (БелСЭ, 1969–1975. Т. 1–12); «Беларуская ССР: Кароткая энцыклапедыя» (КЭ БССР, 1979–1981. Т. 1–5), якая выдадзена на дзвюх мовах – беларускай і рускай, што дае магчымасць карыстацца ёю шырокаму колу чытачоў у Беларусі і за яе межамі. У адпаведнасці з Пастановай Савета Міністраў Рэспублікі Беларусь, выдавецтва «Беларуская энцыклапедыя» здзейсніла выданне універсальнай 18-томнай «Беларускай энцыклапедыі» – першай нацыянальнай энцыклапедыі незалежнай Рэспублікі Беларусь. У ёй змешчана каля 80 тыс. артыкулаў, вялікая колькасць каляровых, чорна-белых здымкаў, карт, схем. Першы том выйшаў у 1996 годзе, у 2004 г. – апошні 18-ы том у 2-х кнігах. Больш за

5 тыс. артыкулаў змешчана ў аднатомнай энцыклапедыі «Беларусь» – усебаковым, дакладным даведніку пра гісторыю, эканоміку, культуру, літаратуру, мастацтва, навуку, адукацыю.

Галіновыя энцыклапедыі даюць звесткі з якой-небудзь асобнай галіны навукі, літаратуры, мовы, мастацтва. Да такіх слоўнікаў належаць «Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі» (ЭЛіМБел, 1984–1986. Т. 1–5); «Этнаграфія Беларусі» (1989); «Архітэктура Беларусі» (1993); «Археалогія і нумізматыка Беларусі» (1993); «Беларуская мова» (1994); «Энцыклапедыя гісторыі Беларусі» (1993–2002. Т. 1–6); «Мыслі-целі і асветнікі Беларусі X – XIX стст. » (1995).

Аднатомныя энцыклапедыі нярэдка называюць энцыклапедычнымі даведнікамі. За апошнія гады на Беларусі выйшлі некалькі такіх слоўнікаў: «Янка Купала» (1986), «Францыск Скарына і яго час» (1988), «Народная культура Беларусі» (2002), «Каталіцкія храмы на Беларусі» (2001), «Праваслаўныя храмы на Беларусі» (2001), «Культуралогія» (2003).

Лінгвістычныя слоўнікі апісваюць значэнні слоў, іх ужыванне, напісанне, вымаўленне, утварэнне, паходжанне. Паводле размяшчэння загалоўных слоў слоўнікі падзяляюцца на алфавітныя і алфавітна-гнездавыя. У алфавітных слоўніках словы размяшчаюцца паводле алфавіта. У алфавітна-гнездавым слоўніку артыкул аб'ядноўвае асноўнае слова і вытворныя ад яго, аднакаранёвыя.

Тыпы лінгвістычных слоўнікаў вельмі разнастайныя – *тлумачальныя, слоўнікі сінонімаў, фразеалагічныя, арфаграфічныя, дыялектныя, этымалагічныя, марфемныя, словаўтваральныя, слоўнікі мовы пісьменнікаў, слоўнікі іншамовных слоў* і г. д.

Лінгвістычныя слоўнікі бываюць *аднамоўныя, двухмоўныя і шматмоўныя*. *Аднамоўныя* дапамагаюць у асваенні роднай мовы. У *двухмоўных* і *шматмоўных* слоўніках словы адной мовы тлумачацца, перакладаюцца словамі іншай або іншых моў, таму іх нярэдка называюць перакладнымі.

Сёння для перакладу выкарыстоўваюцца акадэмічныя слоўнікі, да якіх адносіцца «Руска-беларускі слоўнік» (1995. 6-е выд. Т. 1–3). У рэестравай частцы слоўніка больш за 108 тыс. слоў, каля 5770 фразеалагізмаў. Спосаб падачы матэрыялу – алфавітна-гнездавы. У слоўніку прынята свая сістэма скарачэнняў: знак цільда ставіцца замест паўтаральнай часткі слова, пад знакам ромба падаюцца ідыяматычныя выразы (фразеалагізмы). У слоўнікавым артыкуле прыводзяцца найбольш ужывальныя абрэвіятуры, ва ўсіх рускіх і беларускіх словах ставіцца націск, розныя значэнні слоў падаюцца пад лічбамі, перакладаюцца парознаму, пры неабходнасці ў дужках даюцца тлумачэнні. Напрыклад:

БЎКВ//А літара, -ры ж; **строчная б.** малая літара; **прописная б.** вялікая літара; **буква в букву** літара ў літару; **б. закона** літара закону; **оставаться мёртвой** ~ой заставацца мёртвай літарай; **~АЛЬНО** нареч. літаральна; **~АЛЬНОСТЬ** літаральнасць, -ці ж; **~АЛЬНЫЙ** літаральны.

«Беларуска-рускі слоўнік» (1988–1989. 2-е выд. Т. 1–2) змяшчае звыш 110 тысяч слоў, каля 10 тысяч тэрміналагічных і фразеалагічных словазлучэнняў. Напрыклад:

ГУЛЬНЯ, ж. *в разн. знач.* ігра; **гульні для дзяцей** ігры для дзяцей; **г. ў шахматы** ігра в шахматы; **г. ў велікадушнасць** ігра в великодушие; **о алімпійскія гульні** олимпийские игры; **г. з агнём** ігра с огнём; **г. ў жмуркі** ігра в жмурки; **небяспэчная г.** опасная ігра; **г. слоў** ігра слов; **г. прыроды** ігра природы; **рабіць вясёлую міну пры дрэннай гульні догав.** делать весёлую мину при плохой игре; **г. (не) вярта свечак** ігра не стоіт свеч.

На сярэдняю школу разлічаны «Беларуска-рускі слоўнік» С. М. Грабчыкава (1993. 4-е выд.), «Русско-белорусский словарь» С. М. Грабчыкава (1990), «Беларуска-рускі слоўнік» для пачатковых класаў (1994. 3-е выд.).

За апошнія гады на Беларусі створаны разнастайныя *перакладныя* слоўнікі: «Украінска-беларускі слоўнік» В. П. Лемцюговай (1980), «Класічны грэцка-беларускі слоўнік» у 2-х ч. (1983, 1985), «Ангельска-беларускі слоўнік. Беларуская-ангельскі слоўнік» (1993) Яна Пятроўскага, «Англа-беларуска-рускі слоўнік» (1989), «Кішэнны англа-беларуска-рускі слоўнік» (1995), «Нямецка-беларуска-рускі слоўнік» (1988, 2-е выд. 1990), «Французска-беларуска-рускі слоўнік» (1992).

Цікавым двухмоўным слоўнікам з’яўляецца кніга І. Шкрабы «Самабытнае слова: слоўнік беларускай безэквівалентнай лексікі (у рускамоўным дачыненні)» (1994), дзе тлумачацца словы, спецыфічныя для беларускай культуры, якія не маюць аднаслоўнага адпаведніка ў рускай мове.

Кнігарня, -і, ж. Книжный магазин. *І заняліся скрозь пажары – гарэў завод, кнігарня, дом.* Глебка.

У *аднамоўных* слоўніках словы тлумачацца сродкамі той самай мовы. Сярод іх вылучаюцца ў першую чаргу *тлумачальныя* слоўнікі, якія раскрываюць значэнне слова, даюць яго граматычную і стылістычную характарыстыку і адначасова выконваюць функцыю іншых лексікаграфічных даведнікаў: арфаграфічнага, этымалагічнага, фразеалагічнага. Значнай падзеяй у беларускай лексікаграфіі стала выданне пяцітомнага (у шасці выпусках) «Тлумачальнага слоўніка беларускай мовы» (1977–1984), падрыхтаванага сектарам лексікалогіі і лексікагра-

фії Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа АН Беларусі. Слоўнік уключае словы і фразеалагізмы, якія выкарыстоўваюцца ва ўсіх жанрах і стылях сучаснай беларускай літаратурнай мовы, навуковыя тэрміны, якія шырока ўжываюцца ў школьнай практыцы і ў перыядычным друку, новыя словы, утвораныя з беларускіх словаўтваральных элементаў ці запазычаныя з іншых моў, архаізмы і гістарызмы, лексічныя дыялектызмы, складанаскарочаныя словы.

Слоўнікавы артыкул складаецца з наступных частак: рээстравае слова, яго граматычныя, стылістычныя, сэнсавыя характарыстыкі, ілюстрацыйныя прыклады, тэрміналагічныя і фразеалагічныя спалучэнні, якія прыводзяцца адпаведна пасля знакаў ○ і ◇, этымалагічныя даведкі. Напрыклад:

АНСАМБЛЬ, -я, м. 1. Мастацкая зладжанасць у якім-н. выкананні (харэаграфічным, музычным). *Новы выканаўца ўносіў у спектакль свае адценні, і трэба было, каб яны гарманічна ўліліся ў агульны ансамбль спектакля.* «Полымя». // Стройнае адзінства частак чаго-н. цэлага. *Архітэктурны ансамбль. Гарадскі ансамбль.* □ *Злучаныя паміж сабою крылы будынка ўтвараюць прыгожы ансамбль вакол двара.* «Маладосць».

2. Група артыстаў, якія выступаюць разам і складаюць адзіны мастацкі калектыў. *Ансамбль песні і танца.* □ *Пасля лекцыі выступаў калгасны ансамбль, а затым пачаліся агульныя танцы.* Дуброўскі.

3. Музычны твор для некалькіх музыкантаў ці спевакоў. *Дуэт цымбалаў – прыгожы ансамбль.* «Маладосць».

[Фр. ensemble – разам]

Тлумачэнні слоў у слоўніку падаюцца пераважна ў выглядзе рознага тыпу лагічных азначэнняў (дэфініцый): лаканічныя фармулёўкі рэальнага значэння слова, раскрыццё значэння словаўтваральнай асновы, сінанімічны рад. У «Тлумачальным слоўніку беларускай мовы» шырока раскрываецца мнагазначнасць слова: прыводзяцца прамыя і пераносныя значэнні і адценні значэнняў слоў.

У 2002 г. выдадзена 3-е выданне «Тлумачальнага слоўніка беларускай літаратурнай мовы», які, па задуме складальнікаў, павінен адлюстроўваць асноўнае лексічнае багацце беларускай літаратурнай мовы перыяду 1980–90-х гадоў. Слоўнік змяшчае больш за 65000 слоў. Неабходна таксама адзначыць і прызначаны для сярэдняй школы «Тлумачальны слоўнік беларускай мовы» А. Я. Баханькова, І. М. Гайдукевіча, П. П. Шубы (1966, 1972, 1979, 1990).

Разнавіднасцю тлумачальных слоўнікаў з’яўляюцца *дыялектныя* (абласныя, краёвыя, рэгіянальныя) слоўнікі, якія змяшчаюць і растлу-

мачваюць дыялектную лексіку, запісаную ў пэўнай гаворцы, у якой-небудзь мясцовасці Беларусі ці яе пагранічча. Ужо надрукавана каля 20 беларускіх дыялектных слоўнікаў. Сярод іх «Дыялектны слоўнік» Ф. М. Янкоўскага (вып. 1–3, 1959, 1960, 1970), які адлюстроўвае гаворкі Глускага раёна Магілёўскай вобласці; «Дыялектны слоўнік: Гаворкі Мсціслаўчыны» Г. Юрчанкі (1966), «Дыялектны слоўнік» П. Сцяцко (1970), «Дыялектны слоўнік Лоеўшчыны» Т. С. Янковай (1982), «Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча» (1979–1986), «Тураўскі слоўнік» (1982–1987) ды іншыя.

Крыніцай для вывучэння слоўнікавага складу мовы мінулых эпох з’яўляюцца *гістарычныя* слоўнікі, якія можна разглядаць і як помнікі культуры. Зафіксаванае ў ім слоўнае багацце мінулых эпох яскрава характарызуе ступень развіцця народа, кола яго духоўных інтарэсаў, звычаі, абрады, побыт і ўзровень матэрыяльнай культуры. У 1961 г. у Інстытуце мовазнаўства імя Якуба Коласа пачалася праца над выданнем «Гістарычнага слоўніка беларускай мовы» (пад рэд. А. І. Жураўскага), першы выпуск якога выйшаў у 1982 годзе. Храналагічна слоўнік ахоплівае амаль чатыры стагоддзі з XIV да XVIII ст. і адлюстроўвае лексіку мастацкіх, навуковых, публіцыстычных, рэлігійных, юрыдычных ды іншых жанраў старажытнага беларускага пісьменства.

Этымалагічныя слоўнікі раскрываюць паходжанне слова, аднаўляюць яго пачатковае значэнне, паказваюць змены ў значэнні і гукавым афармленні слова. У 1978 г. Інстытут мовазнаўства пачаў выданне «Этымалагічнага слоўніка беларускай мовы», асноўная задача якога – рэканструяваць першапачатковае значэнне слова. У слоўнікавым артыкуле раскрываецца лексічнае значэнне слова, прыводзяцца семантычныя паралелі з іншых моў, высвятляецца першапачатковае значэнне слова, пры неабходнасці робяцца спасылкі на іншыя этымалагічныя даведнікі.

У слоўніках *іншамовных* слоў адзначаюцца словы, запазычаныя з іншых моў, падаецца напісанне кожнага слова, яго значэнне як у мове-першакрыніцы ці ў мове-перадатчыцы, так і ў сучаснай беларускай мове. У 1999 г. выдадзены «Слоўнік іншамовных слоў» А. М. Булыкі ў 2-х тамах. Прыклад з гэтага слоўніка:

АЭРОБІКА (ад гр. *aer* = паветра + *bios* = жыццё) – праграма фізічнага аздаравлення на аснове фізічных практыкаванняў пераважна цыклічнага характару (хадзьба, бег, плаванне і інш.).

У *арфаграфічных* і *арфаэпічных* слоўніках даецца правільнае напісанне і вымаўленне слоў. Сярод такіх слоўнікаў трэба адзначыць «Слоўнік беларускай мовы: Арфаграфія, Арфаэпія. Акцэнтацыя. Словазмяненне» (1987), «Арфаграфічны слоўнік для сярэдняй школы» (1990. 6-е выд.) М. П. Лобана і М. Р. Судніка, дзе падаюцца не толькі

словы, якія могуць выклікаць цяжкасці пры напісанні, а і асноўныя правілы правапісу, назвы дзяржаў, іх сталіц, прозвішчы, асабовыя імёны. Асноўным аб'ектам увагі «Кароткага слоўніка беларускай мовы: Правапіс. Вымаўленне. Націск. Словазмяненне. Словаўжыванне» Г. У. Арашонкавай і В. П. Лемцюговай (1994) з'яўляюцца цяжкасці беларускай мовы, якія ўзнікаюць пры напісанні і вымаўленні імёнаў, пастаноўцы націску, пры выбары слоў і іх формаў. Каштоўным даведнікам па акцэнталагічных нормах беларускай мовы з'яўляецца «Слоўнік націску ў беларускай мове» М. В. Бірылы (1992). Розным праблемам беларускага правапісу прысвечаны слоўнікі Г. У. Арашонкавай, і В. П. Лемцюговай «Кіраванне ў беларускай і рускай мовах» (1991), М. Р. Прыгодзіча «Асобна, разам, праз дэфіс» (1994), «Слоўнік беларускай мовы (цяжкасці правапісу, вымаўлення, акцэнтацыі, словазмянення)» (складальнікі Л. А. Ламека, Ул. Б. Ламека – 2000).

У слоўніках *сінонімаў* падаюцца сінанімічныя рады слоў. Словы групуюцца вакол апорнага слова – дамінанты, якое найбольш дакладна і поўна выражае агульнае паняцце. Сінанімічныя рады размешчаны ў алфавітным парадку паводле загалоўнага слова. Ужыванне кожнага сіноніма з сінанімічнага рада суправаджаецца ілюстрацыйным прыкладам з мастацкай літаратуры, фальклору. У канцы слоўніка ёсць індэкс (алфавітны пералік) усіх слоў сінанімічных радоў, які дапамагае лягчэй і хутчэй знайсці і падабраць патрэбны сінонім. У «Слоўніку сінонімаў і блізказначных слоў» М. К. Клышкі (1993) змешчана каля 1900 сінанімічных радоў. Напрыклад:

КРЫЧАЦЬ, гукаць, енчыць, гарлапáніць, гарла́ніць, галё́каць, раўці́, верашча́ць, дзерці́ся (разм.) □ дзерці́ глотку, рваць глотку, заходзіцца крыкам, заходзіцца ад крыку (прыклад на кожнае слова).

Слоўнікі *амонімаў* і *паронімаў* дапамагаюць правільна ўжываць і не блытаць словы з блізкім або аднолькавым гучаннем і розным значэннем як у беларускай, так і рускай мовах. Да такіх слоўнікаў у беларускай лексікаграфіі адносяцца «Цяжкія выпадкі ўжывання блізкіх па гучанню слоў» (1977) С. М. Грабчыкава, «Межъязыковые омонимы и паронимы» (1980) С. М. Грабчыкава, «Слоўнік цяжкасцей беларускай мовы» (1987) Г. У. Арашонкавай і В. П. Лемцюговай, «Слоўнік амонімаў» (1991) В. Дз. Старычонка.

Слоўнікавы артыкул у слоўніку амонімаў:

люты 1–2, тып V

ЛЮТЫ¹ *прым.* Злы, жорсткі. *Люты звер; люты чалавек; лютая нянавісць да ворагаў.*

ЛЮТЫ² м. Другі месяц года. У лютым пачынаюцца студэнцкія канікулы.

Слоўнікавы артыкул у слоўніку паронімаў:

Эсперыментальны // эсперыментатарскі

ЭКСПЕРЫМЕНТАЛЬНЫ. Які мае адносіны да эсперыменту, прызначаны для яго. *Зжаты і абмалочаны апошні загон эсперыментальнага ўчастка.* І. Дуброўскі.

ЭКСПЕРЫМЕНТАТАРСКІ. Які мае адносіны да эсперыментатара, характэрны для яго. *Эсперыментатарскія здольнасці.*

У слоўніках *антонімаў* падаюцца словы з супрацьлеглым значэннем, аб'яднаныя ў антанімічныя пары, тлумачыцца іх значэнні і ілюструюцца адпаведнымі прыкладамі з мастацкай літаратуры або публіцыстыкі. Прыклад слоўнікавага артыкула «Слоўніка антонімаў беларускай мовы» У. М. Лазоўскага (1994):

КАЛЕКТЫЎНА – ПААСОБКУ

Сумесна, гуртам Асабіста, індывідуальна

Калектыўна (паасобку) змагацца, працаваць, рыхтавацца.

У кнізе скаргаў з'явілася нарэшце падзяка. Усе чыталі яе ўголас, калектыўна і паасобку («Вожык»).

Да *лінгвістычных* слоўнікаў таксама адносяцца *марфемныя*, у якіх паказаны марфемны склад лексем; *словаўтваральныя*, дзе падаюцца вытворныя словы, указваюцца спосабы іх утварэння і словаўтваральныя сродкі; *слоўнікі эпітэтаў*, якія сістэматызуюць і даюць апісанне вобразных азначэнняў, раскрываюць іх спалучальнасць з назоўнікамі ў мастацкім тэксте. *Слоўнікі мовы пісьменніка* фіксуюць ужыванне агульных і ўласных слоў у творчасці мастака слова, паказваюць асаблівасці мовы і стылю творцы. *Анамастычныя слоўнікі* занатоўваюць і сістэматызуюць уласныя імёны. Слоўнікі, у якіх адлюстраваны найбольш ужывальныя словы, называюцца *частотнымі*. Яны дапамагаюць выявіць лексічнае ядро мовы, паказваюць суадноснасць асобных лексічных груп у межах адной мовы. *Асацыятыўныя слоўнікі* аб'ядноўваюць лексіку па фармальных або семантычных прыметах (па сумежнасці, падабенству, кантрасту).

Тэрміналагічныя слоўнікі

Тэрміналагічныя слоўнікі адносяцца да слоўнікаў *змешанага, лінгвістычнага і энцыклапедычнага, тыпу*. У іх сумяшчаюцца як звесткі пра само слова-тэрмін, так і звесткі пра тую рэалію, якую абазначае дадзены тэрмін. Прыкладам такога слоўніка выступае «Слоўнік

тэрмінаў: Архітэктура, выяўленчае і дэкаратыўна-прыкладное мастацтва» (2001) Б. А. Лазукі:

РАКАКО́ (франц. *rococo* ад *rocaille* – літаральна ‘драблёны камень, ракавіны’) – стылістычны напрамак у мастацтве сяр. XVIII ст. Вызначаецца пышнасцю, багаццем крывалінейных паверхняў (матыў «ракайля» – ракавіны), складаным кампазіцыйным і каларыстычным вырашэннем, камернасцю. У палацава-сядзібным будаўніцтве, культавай архітэктуры, дэкаратыўна-прыкладным мастацтве Беларусі Р. атрымала пашырэнне ў сяр. XVIII ст.

Да разраду такіх слоўнікаў можна аднесці і «Кароткі беларускі слоўнік музычных тэрмінаў: У дапамогу выкладчыкам і студэнтам музычных спецыяльнасцей Мінскага інстытута культуры» (Мн., 1992), А. А. Каляда «Слоўнік акцёра і рэжысёра» (Мн., 1995), А. А. Скікевіч, У. С. Шчур «Тэрміналагічна-тлумачальны слоўнік па філасофіі» (Мн., 1996), «Слоўнік вакальна-харавых тэрмінаў» (Мн., 1993), «Слоўнік музычных тэрмінаў» (Мн., 1994) і некаторыя іншыя.

У сучаснай беларускай мове многія тэрміналагічныя слоўнікі з’яўляюцца перакладнымі. Напрыклад, Д. Д. Павловец, В. Н. Старченко «Русско-белорусский словарь спортивных терминов» (Мн., 1995), «Русско-белорусский словарь спортивной терминологии» (Гомель, 1993), «Руска-беларускі слоўнік спартыўнай лексікі» (Магілёў, 1995), «Краткий русско-белорусский словарь терминов по спортивным играм» (Гродно, 1996), «Руска-беларускі, беларуска-рускі слоўнік па выяўленчым мастацтве і архітэктуры» (Мн., 1992), «Руска-беларускі культуралагічны слоўнік» (Мн., 1992), «Кароткі руска-беларускі слоўнік музычных тэрмінаў» (Мн., 1992), «Кароткі руска-беларускі слоўнік па выяўленчым мастацтве» (Магілёў, 1998) і шматлікія іншыя.

3 гісторыі беларускай лексікаграфіі

Тлумачэнне слоў шляхам перакладу іх на іншую мову пачалося яшчэ ў старажытны перыяд. Незразумелыя словы, галоўным чынам, стараславянскія ці грэцкія, тлумачыліся непасрэдна ў тэксте (на палях). Такія тлумачэнні называліся глосамі (ад грэц. *glōssa* – мова, гаворка).

Францыск Скарына ў перакладзенай ім «Бібліі» і «Малой падарожнай кніжыцы» тлумачыў незразумелыя словы адпаведнымі словамі старажытнай беларускай мовы. Усяго ён растлумачыў каля 200 слоў.

Першым двухмоўным слоўнікам быў «Лексісь» Лаўрэнція Зізання, выдадзены ў 1596 г. У ім царкоўнаславянскія словы (каля 2000) тлумачыліся адпаведнымі сінонімамі тагачаснай беларускай мовы. Дасягненнем старажытнай беларускай лексікаграфіі стаў «Лексиконъ славенороский» Памвы Бярынды (1627), выдадзены ў Кіеве. Рэестравая частка

слоўніка ахоплівае ў першым выданні больш за 4000 царкоўна-славянскіх слоў, якія тлумачацца адным ці некалькімі сінонімамі беларускай і ўкраінскай моў. У 1653 годзе гэты слоўнік перавыдадзены ў Куцейне пад Оршай і змяшчаў ужо каля 7000 слоў.

Перакладныя слоўнікі ствараліся ў XIX і ў пачатку XX ст., але яны засталіся неапублікаванымі. У рукапісах захаваліся «Словарь белорусского наречия» П. Шпілеўскага (1845), «Собрание белорусских слов по алфавиту» І. Насовіча (1850), «Опыт словаря белорусского наречия» Я. Раманава (1876), «Кароткі беларуска-рускі слоўнік» А. Сержпутоўскага і некаторыя іншыя.

У гэты перыяд ствараліся і першыя тлумачальныя слоўнікі. Сярод іх вызначаецца праца І. Насовіча «Словарь белорусского наречия» (1870). У слоўніку тлумачыцца больш за 30 тысяч слоў. Ён адлюстроўвае беларускую народную лексіку 50–60-х гг. XIX ст. Крыніцы слоўніка – уласныя запісы аўтара з жывой мовы, зробленыя ў Магілёўскай, Мінскай, Гродзенскай, Віленскай губернях, фальклорныя творы, перыядычны друк, апублікаваныя падборкі слоў.

Пасля 1917 г. выданне двухмоўных слоўнікаў стала неабходным. Першым паслярэвалюцыйным слоўнікам быў «Руска-беларускі слоўнік» Максіма і Гаўрылы Гарэцкіх (1918). У 1919 г. выйшаў другі слоўнік М. Гарэцкага – «Невялічкі беларуска-маскоўскі слоўнік». Гэтыя працы былі першай спробай апісання лексікі сучаснай беларускай літаратурнай мовы. У 1924 г. у Коўне быў надрукаваны «Расійска-крыўскі (беларускі) слоўнік» В. Ластоўскага, цікавы тым, што сумяшчае перакладны і тлумачальныя слоўнікі.

У 20-я гады XX ст. пачалі стварацца нарматыўныя слоўнікі беларускай мовы. Адным з першых такіх слоўнікаў быў «Практычны расійска-беларускі слоўнік» М. Байкова і М. Гарэцкага (1924). У 1925 г. выйшаў «Беларуска-расійскі слоўнік» М. Байкова і С. Некрашэвіча. Вялікую ролю ў нармалізацыі беларускай літаратурнай мовы 20-30-х гг. XX ст. адыграў «Расійска-беларускі слоўнік» С. Некрашэвіча і М. Байкова.

Пытанні і заданні:

1. Як вы разумеете тэрмін «лексікаграфія»?
2. Што такое слоўніковы артыкул? Якую будову ён мае?
3. Па якіх прыметах слоўнікі падзяляюцца на энцыклапедычныя і лінгвістычныя?
4. Чым адрозніваюцца ўніверсальныя і галіновыя энцыклапедыі?
5. Якія існуюць віды лінгвістычных слоўнікаў?
6. Назавіце асноўныя пісьмовыя лексікаграфічныя крыніцы беларускай мовы, вядомыя з яе гісторыі.

Тэст «Лексікалогія. Тэрміналогія. Лексікаграфія»

1. Адзначце, як называецца сукупнасць слоў пэўнай мовы:
1) лексікалогія, 2) лексікаграфія, 3) лексіка.
2. Адзначце, які раздзел мовазнаўства вывучае слоўніковы склад мовы:
1) лексіка, 2) лексікалогія, 3) лексікаграфія.
3. Адзначце, як называюцца словы, што ўжываюцца ў гутарковай мове людзей, аб'яднаных сумесным заняткам, агульнымі інтарэсамі.
1) тэрміны, 2) прафесіяналізмы, 3) дыялектызмы,
4) жарганізмы, 5) варварызмы.
4. Адзначце, як называюцца словы і спалучэнні слоў, што выкарыстоўваюцца пераважна колам людзей пэўнай галіны ведаў, прафесіі, спецыяльнасці:
1) спецыяльныя словы, 2) прафесійныя словы,
3) дыялектныя словы, 4) жаргонныя словы.
5. Адзначце асаблівасці, уласцівыя тэрмінам:
1) адназначнасць, 2) наяўнасць экспрэсіі, 3) сістэмнасць,
4) наяўнасць дэфініцыі, 5) ацэнчанасць.
6. Адзначце, якіх тэрмінаў не бывае:
1) тэрміны-назоўнікі, 2) тэрміны-словазлучэнні,
3) тэрміны-сказы, 4) тэрміны-абрэвіятуры.
7. Адзначце, якім спосабам утвораны тэрміны *педагагічная запушчанасць, лёгкае атлетыка, закон Фарадэя*:
1) лексіка-семантычны, 2) словаскладанне, 3) марфемны,
4) сінтаксічны, 5) запазычванне.
8. Адзначце, што такое тэрміналагізацыя:
1) спосаб утварэння тэрмінаў, пры якім слова, што існавала ў літаратурнай мове набывае тэрміналагічнае значэнне,
2) пераход тэрмінаў з адной тэрмінасістэмы ў другую,
3) страта тэрмінам свайго спецыяльнага значэння.
9. Адзначце, у слоўніках якога тыпу тлумачацца рэаліі і паняцці:
1) тлумачальны, 2) энцыклапедыя,
3) перакладны, 4) арфаграфічны.
10. Адзначце, з чаго складаецца слоўніковы артыкул у тэрміналагічным слоўніку:
1) рээстравае слова, 2) граматычныя паметы,
3) дэфініцыя, 4) стылёвыя паметы,
5) этымалагічная даведка.

ПРАКТЫЧНЫ КУРС

Практыкаванні для замацавання лекцыйнага матэрыялу

Практыкаванне 1.

- Прачытайце тэксты, вызначце іх стыль, абгрунтуйце свой выбар (назавіце сферу выкарыстання, мэты зносін, стылявыя рысы, моўныя сродкі).
- Як змест і задачы выказвання ўплываюць на выбар стылю?

Тэкст № 1. 22–23 верасня – дні асенняга раўнадзенства. У народным календары ім папярэднічае свята Багач, а ў хрысціянскім – Другая Прачыстая, або Дзень нараджэння Багародзіцы. Як адно, так і другое свята адзначаецца 14 (21) верасня.

На жаль, у этнаграфічнай літаратуры звесткі пра гэта свята амаль што адсутнічаюць. Больш-менш поўнае і адзінае апісанне Багача зрабіў беларускі гісторык і этнограф мінулага стагоддзя Адам Багдановіч на падставе назіранняў у Ігуменскім павеце Мінскай губерні. Па звестках А. К. Сержпудоўскага, такое свята шырока было вядома і на Палессі, дзе яно называецца Багатнікам. Багачоўскае свята адзначалі і жыхары Віленскай губерні, да якога, як адзначае мясцовы свяшчэннік І. А. Берман, выпякалі з новага ўраджаю вялікі каравай. (У. Сысоў.)

Тэкст № 2. Багатнік вялікае свята. Усе яго святкуюць, бо чаму не святкаваць, калі, дзякуючы Богу, к таму часу на полі ўжэ ўсе паробяць, а дома дзело мажэ абжадаць; у кожнага ё свежы хлеб, ё якое-небудзь курча ці ягня. Ё такія, што навараць піва або якое саладучі, ё лішняя павасьмінка збожжа, каб купіць гарэлкі, – можна святкаваць, бо усяго ё багаццо. Моё затым і гэстае свята завуць Багатнікам, што к гэтаму часу ў кожнага ўсяго багата. (А. Сержпудоўскі.)

Тэкст № 3. Прыходзіў Багатнік. Вакол нясло восенню. У полі аставалася пакуль адна бульба. І тую пачалі капаць. Засеяная чуць не цалкам азіміна прарастала чырвоненькімі храсцікамі, гатуючы зялёную рунь. Там, дзе нядаўна жаўцела ярына ды жыта, спалася гала* пожні, утаптанай гавядаю. Многія палоскі былі пазяблены, каб зямля паспела лепей перапрэць. З лясоў, пахмурнеўшых, а дзе пераадзетых у жоўта-чырванаватую вопратку, прыляталі кучы шпакоў, апускаліся на свежую раллю і клапатліва бегалі па разорках. Неба ўжо засаб колькі дзён было

ўслана гнедымі кіселістымі хмарамі, з якіх несціхана сачыўся драбнюткі дожджык. (Цішка Гартны.)

**Гала – голае месца, чыстая прастора.*

Тэкст № 4. БАГАЧ, 1) Багатнік, багатуха – старадаўняе земляробчае свята, што спраўлялі пасля заканчэння жніва. З пашырэннем хрысціянства Багач быў прымеркаваны да свята нараджэння божай маці (8 верасня с. ст.), якая лічылася заступніцай ураджаю. Быў важным момантам у народным земляробчым календары: у гэты час заканчвалі ворыва зябліва і пачыналі сяўбу азімых – «Прыйшоў багач – кідай рагач, бяры сявеньку, сей памаленьку». Свята мела абшчынны характар і бытавала ў беларускай вёсцы да канца XIX ст. (пераважна на Гродзеншчыне і Паўночным Палессі).

2) Сімвал свята Багач – сявенька з жытам ці пшаніцай і ўстаўленай васковай свечкай (жыта вымалочвалі з першага зажыначнага снапа і зносілі па жменьцы з кожнага двара). З Багачом абходзілі ўсе двары ў вёсцы, а на заканчэнне зганялі на выгане статак і абносілі вакол яго Багач. Пасля свята яго ставілі ў хаце пэўнага гаспадара і пакідалі да наступнага жніва (за гэта ён частаваў удзельнікаў урачыстага абходу). Паводле народных павер'яў, Багач павінен быў забяспечыць дому багацце і шчасце. (Л. Мінько, М. Піліпенка.)

Практыкаванне 2.

- Падрыхтуйце дыялог на тэму «Беларускія народныя святы» ў размоўна-бытавым і размоўна-афіцыйным падстылях.
- Адзначце агульныя прыкметы і адметнасці падстыляў размоўнага стылю.

Практыкаванне 3.

- Перакладзіце тэкст на беларускую мову.
- Вызначце стыль тэксту.
- Назавіце словы і моўныя прыёмы, характэрныя гэтаму стылю.

В жизни земледельца Богач самое счастливое время – время сравнительного довольства, когда и у бедняка есть хлеб на столе, а у богатых, «как князья скирды широко сидят, подняв головы». Отсюда понятно, почему народ называет «богачем» праздник, совпадающий со временем окончательной уборки хлеба и хозяйственного обилия. Но есть факты, заставляющие думать, что «богач» – одно из земледельческих божеств дохристианского периода, одно из видоизменений несторовского Даждь бога солнца, бога изобилия, богатства, на что указывает и самое имя его.

Главную роль в обряде этого праздника играет «богач» или «богатце». Это «лубка» ржи со вставленной в нее восковой свечой. «Богач» стоит в течение целого года в доме очередного хозяина, в почетном углу, под иконами. В этот день свеча зажигается.

Не есть ли это соединение зернового хлеба, символа благосостояния, со свечой, символом светоносного начала, не есть ли это прообразом Дажьбога, источника света и вместе с тем покровителя земледелия, следовательно, бога обилия и благосостояния? (А. Богданович.)

Слоўнік

<i>Довольство</i>	– дастатак
<i>Совпадающий со временем</i>	– які супадае з часам канчатковай
<i>окончательной уборки хлеба</i>	уборкі ўраджаю
<i>Изобилие</i>	– багацце
<i>Заставляющие думать</i>	– якія прымушаюць думаць
<i>Восковая</i>	– васковая
<i>Зерновой хлеб</i>	– зерневы хлеб
<i>Благосостояние</i>	– дабрабыт
<i>Покровитель</i>	– апякун

Практыкаванне 4.

- Размяркуйце словы, якія называюць жанры, у адпаведнасці з функцыянальнымі стылямі, да якіх яны адносяцца.
- Стварыце тэкст у любым з прапанаваных жанраў на тэму «Багач».
- Жанры якога стылю нельга выкарыстаць пры выкананні гэтага задання?

Рэклама, лекцыя, верш, рэпартаж, дысертацыя, справаздача, нарыс, заява, дыпламатычная нота, манаграфія, фельетон, раман, статут, камедыя.

Практыкаванне 5.

- Прачытайце тэкст.
- Вызначце стыль, абгрунтуйце свой выбар.
- Знайдзіце словы гутарковай лексікі. Адкажыце, якія прадметы і паняцці яны абазначаюць.

Каб маладых не зачаравалі ў дарозе, як яны едуць да вянца, та яшчэ як толькі яны выязджаюць з двара, та ў вароцях кладуць салому й запальваюць яе да й пераязджаюць цераз той агонь. Тым яны ўжэ гартуюцца й не баяцца ніякіх чараў. А заўжды знайдуцца такія ліхія людзі, што наробляць усялякіх псотаў. Больш усяго яны там, дзе вельмі

глыбокія каляіны, кладуць у іх дзяркач. От, калі маладыя не пераязджаючы цераз агонь да ўзьедуць на дзяркач, та ўсе, што ўдзяю, пеўне збудзеца.

Часамі, калі маладыя едуць да вянца, дак ім сустрэнецца знаёмы вядзьмак. Тут круці не круці, а трэба супыніцца, пачаставаць яго гарэлкаю, да папрасіць, каб ён ужэ быў ласкаў да прыходзіў на вяселле.

Як маладыя пасле вянца варочаюцца з цэркві, та іх на двары каля дзвярэй сустракае матка маладое, надзеўшы на сябе вывернуты шэрсцю наверх кажух, і корміць маладых мёдам кожнага па калейцы па тры разы, потым абсыпае іх збожжэм і вядзе ў хату. Робіць гэтае матка дзеля таго, каб яны былі багаты да заўжды мелі вялікі прыплод і ураджай збожжа й каб іх жытка была салодкая. (А. Сержпутоўскі.)

Практыкаванне 6.

- Прачытайце тэкст.
- Растлумачце, чаму гэты тэкст можна аднесці да публіцыстычнага стылю.
- Выпішыце словы і выразы, найбольш характэрныя для публіцыстыкі.
- Карыстаючыся слоўнікам, растлумачце значэнне выпісаных слоў.

У наша жыццё спакваля вяртаецца адзін з ключавых рытуалаў беларускага вяселля – вячанне ў храме. Няхай пакуль што гэты цудоўны абрад (глыбінны па сваёй лёсавызначальнай ідэі і шыкоўна-вытанчаны па сваім знешнім аздабленні) ўспрымаецца моладдзю як чарговая даніна модзе, нейкі своеасаблівы, непаўторны момант у складанай святочнай дзеі, які пажадана запісаць на відэастужку, каб пасля з гонарам паказаць сваякам і гасцям. На жаль, часцей гэта так. І ўсё ж хочацца спадзявацца, асабліва ўлічваючы вельмі трывожныя статыстычныя даныя аб колькасці скасаваных шлюбав, што храмавае вячанне станоўча паўплывае на маральную годнасць хлопцаў і дзяўчат і паспрые шлюбнаму даўгавеччу. Перакананы, што на ўзроўні глыбокай падсвядомасці сучасная моладзь разумее рэгістрацыю ў ЗАГСе як звычайны юрыдычны акт, за якім мала што стаіць прынцыпова для іх важнага. Пасля рэгістрацыі новастворанай сям’і дзяржаўны орган абсалютна не цікавіць яе далейшы лёс.

Зусім іншае стаўленне да вячанання ў храме. Яно ўспрымаецца не толькі як узнёслая рытуальная працэдура, а як найвялікшы маральна-этычны абавязак перад будучымі дзецьмі, перад сваімі бацькамі, сваім Родам і, нарэшце, перад Творцам Сусвету. Абавязак, які да скону веку патрабаваў адпаведных паводзінаў, адпаведнага стаўлення жонкі да мужа, мужа да жонкі і дзяцей. (Я. Крук.)

Практыкаванне 7.

- Прачытайце вясельную песню.
- Якія словы і словазлучэнні вы аднесяце да паэтычнай лексікі? Растлумачце іх ролю ў тэксце.
- Выпішыце словы з суфіксамі суб'ектыўнай ацэнкі, суфіксы адзначце. Якую ролю такія словы адыгрываюць у тэксце?

Кукавала зязюля ў садочку,
Прылажыўшы галоўку к лісточку.
А да яе пташачкі прыляталі,
А ў яе, зязюлі, пыталі:
– Чаго ты, зязюля, кукавала?
– А як мне, пташачкі, да не кукаваці?

Я ж была сабрала пташачак,
Я ж была звiла гняздзечка,
Я ж была знесла яечка.
Адкуль узяўся сіз арал,
Кіпцямі гняздзечка разарваў,
Дзюбкаю яечка раскляваў,
А мяне, зязюлю, к сабе ўзяў.

Практыкаванне 8.

- Прачытайце тэкст.
- Знайдзіце ў тэксце стылістычна афарбаваныя словы. На прыналежнасць да якога стылю яны паказваюць?
- Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку ў першым абзацы.

Універсальнасць узораў шлюбавых сярод чалавецтва – гэта вынік адаптацыйнай рэакцыі на шэраг агульных для людзей праблем. Адной з такіх праблем з'яўляецца перыяд працяглай залежнасці дзіцяці ад бацькоў. У прыватнасці, у качавых і сялянскіх супольнасцях з мінімальным раздзяленнем цяжкай фізічнай працы такая залежнасць кладзецца вялікім цяжарам на асобу (звычайна жанчыну), якая адказвае за выхаванне дзіцяці, і ўскладняе магчымасць здабычы сродкаў існавання. У гэты перыяд асоба, якая займаецца выхаваннем дзіцяці, у сваю чаргу, становіцца залежнай ад іншых людзей. І шлюб – гэта самы распаўсюджаны спосаб забяспечыць падтрымку дзіцяці і яго выхавацеля.

Другая праблема, якую намагаюцца вырашыць праз шлюб, – гэта полавая канкурэнцыя. Некаторыя навукоўцы (пераважна мужчыны) прытрымліваюцца таго пункту гледжання, што полавая канкурэнцыя з'яўляецца пагрозай для працэсу размнажэння і для эканомікі грамадства і што тая адносная стабільнасць, якую забяспечвае шлюб, – найлепшы шлях пазбегнуць такой пагрозы.

Трэці адаптацыйны фактар, які спрыяе шлюбам, – гэта раздзяленне працы на аснове полу. Сярод качэўнікаў – прадстаўнікоў першаснага спосабу гаспадарчай адаптацыі чалавека на працягу тысячагоддзяў – мужчыны звычайна спецыялізаваліся ў паляванні на буйную жывёлу, а

жанчыны збіралі прыдатныя для ежы расліны і забівалі дробных жывёл. Шлюб гарантуе, што і мужчыны, і жанчыны будуць мець магчымасць сумесна карыстацца плодамі працы. Партнёры па шлюбу дзеляць здабытую ежу паміж сабою. (М. Говард.)

Практыкаванне 9.

- Прачытайце тэкст, зрабіце яго лексіка-стылістычны аналіз паводле прапанаванага плана:
 - 1) стыль тэксту, тып маўлення;
 - 2) мэта, задача зносінаў;
 - 3) сфера прымянення, моўная сітуацыя;
 - 4) якія з пералічаных асаблівасцей характэрныя для гэтага ўрыўка: нязмушанасць, афіцыйнасць, дакладнасць, яснасць, невыразнасць, нявызначанасць, вобразнасць, адсутнасць вобразнасці, эмацыянальнасць, бясстраснасць, аб'ектыўнасць, суб'ектыўнасць;
 - 5) стылістычная афарбоўка моўных адзінак (нейтральная лексіка, кніжная, спецыяльная, тэрміны, мнагазначныя словы, фразеалагізмы, неалагізмы, словы экспрэсіўна-эмацыянальныя);
 - 6) вобразныя сродкі (метафары, параўнанні, эпітэты);
 - 7) асаблівасці сінтаксічных канструкцый.
- Спішыце першыя два абзацы тэксту, раскрываючы дужкі.

(У)вечар у су(б,бб)оту прыйшлі дру(ж,ш)кі – Волька і Верка Чорныя, іншыя дз(е,я)ўчаты. (С)пачатку памаглі прыбраць у хаце – выдраць рыдлёўкамі гліняны ток, пашкрэбці нажамі і вымыць сталы, лавы, падак(н,нн)ікі, а пасля пачалі плесці з травы і л(е,я)сных кветак для Зосі в(я,е)нок, часаць ёй валасы, прыбіралі яе ў вясельную сукенку і ў вэлюм, словам, прыйшлі на «вянок», ці на «дзявочнік», як казалі ў Янкавінах.

Апошнія два гады Зосю запрашалі ўжо ў дру(ш,ж)кі, дык яна хадзіла на такія «вянкі», і тыя часіны для яе былі (у,ў)рачыстыя, вясёлыя. Яна з нейкаю таямнічай радас(ц,цц)ю пляла вянкi, памагала ўбіраць маладую, спявала песні. Але сёння і яна, і адна з дружкаў, Міхайлава Верка, былі (не)вясёлыя, дык вечар быў сумны. Гэта а(т,д)чувалі яны і самі, дзяўчаты, а(т,д)чувала і маці – (паходзіць)паходзіць, паглядзіць на іх ды паслухае, а потым (з,с)кладзе на грудзях рукі і замаркоціцца. Маўклівы быў і бацька. Сядзеў моўчкі каля стала і курыў піпку за піпкаю, пазіраючы долу.

– Паспявалі б вы, дзяўчаткі, – папрасіла маці...

Заспявала Волька Сцяпанаву, першую Зосіна сяброўку, а цяпер дружка...

– А мне ж, Зосечка, Уладак так свет завязаў! – прытулілася да яе і ўсхліпнула Верка.

– А мне, думаеш, свет не завязаны? – прашаптала Зося ёй у адказ. – Сама ж ведаеш...

І яны, абняўшыся, пачалі плакаць.

Слухаючы песню ды назіраючы за дачкою і Веркаю, пачала хліпаць і маці.

– О то бабы! – злаваў бацька. – Рвэце сэрца...

Узяўшы вянок, Волька заспявала ўжо новую песню – «Ой, звiлі дый вяночак...». Калі праспявала, аддала вянок гаспадыні. Яна падзякавала і запрасіла дружак садзіцца за стол...

У нядзелю ўсе ўсхапіліся раненька. Трэба было ўхадзіцца, прыбраць сталы. (Паводле Г. Далідовіча.)

Практыкаванне 10.

- Напішыце сцэнарыі вясельнага абраду для школьнага гуртка.

Практыкаванне 11.

- Прачытайце тэкст.
- Вызначце, да якога стылю ён адносіцца.
- Растлумачце лексічнае значэнне выдзеленых слоў.
- Знайдзіце адназначныя і многазначныя словы. Праверце сябе па слоўніку.
- Назавіце словы, якія маюць амонімы. Свае меркаванні пацвердзіце прыкладамі-словазлучэннямі.

Яшчэ далятае невыразна-музычным водгуллем лілова-смутны **напеў** купальскае песні. Ён неяк дзіўна блытаецца сярод апавітых змрокаў і ціхім шолахам дрэў і пачынае здавацца, што гэта не з вёскі лятуць ліловыя **гукі**, а недзе тут у лёгкім веці сасонак грае нявідная **арфа**, пацяшае чароўных насельнікаў цёмнага лесу. Мо таму і гэты мяккі павеўны шолах наўкола, што пад **музыку** ціхае арфы скачуць па ветках карагоды лёгкіх русалак? Мо яны выйшлі ўжо з глыбокіх вод Дняпра, каб па-свойму, па-русалаччу, адзначыць вялікае купальскае свята?

Адтуль, дзе гуляла моладзь, па Дняпры плыла цэлая плыма маленькіх дрыжачых аганькоў, якія то збліжались, то разыходзіліся, адзін аднаго даганялі, пераганялі. У іх асцярожнай гульні была нейкая напружаная ўрачыстая важнасць, быццам яны адчувалі, што за імі **сочаць** з затаенай трывогай і страхам, што нехта чакае ад іх вырашэння свае долі.

А з берага плыла на ваду стройная **песня**, працятая трывожным смуткам, настойнай мальбой. Здавалася, што гэта песня даганяе чароўныя аганькі, лунае над імі і просіць-моліць іх аб долі тых, хто пусціў гэтыя вяночкі. У гэтай песні-маленні, у гэтых аганьках, у чорным маўчанні прытоенай ночы сапраўды адчуваўся павеў чагосьці старадаўнага, паганскага. (М. Зарэцкі.)

Практыкаванне 12.

- Прачытайце верш Анатоля Грачанікава «Папараць-кветка».
- Знайдзіце словы, ужытыя ў пераносным значэнні. Вызначце тып пераносу.
- З якім святам звязаны вобраз папараць-кветкі?

Папараць-кветка

Вабяць азёрныя далі	Чыстыя воды купалля,
Ціхай вячэрняй парой,	Лес прыазёрны і луг
Дзе мы аднойчы шукалі	Нам падарылі каханне –
Папараць-кветку з табой.	Шчасцем азораны круг.
Зоры з табой мы лічылі	Шэпчуць дрымотныя хвалі
Каля азёрнай вады.	Голасам птушкі начной.
Кветкай чароўнай, дзяўчына,	Папараць-кветку шукалі –
Стала ты мне назаўжды.	Шчасце знайшлі мы з табой.
Папараць-кветка ўзыходзіць,	Папараць-кветка ўзыходзіць,
Папараць-кветка цвіце.	Папараць-кветка цвіце.
Папараць-кветку знаходзіць	Папараць-кветку знаходзіць
Той, хто з каханай ідзе.	Той, хто з каханай ідзе!

- Прачытайце наступны тэкст. Падрыхтуйце паведамленне па тэме «Вобраз папараць-кветкі ў творах беларускага мастацтва».

Своеасаблівае купальскае павер'е. Яно адлюстравала веру старажытнага чалавека ў шчасце, яго законнае імкненне спазнаць навакольны свет, таямніцы жыцця, зямлі. Павер'е, як правіла, існуе ў форме легенды. Паводле яе, раз у год, на Купалле, апоўначы ў лясным гушчары мігатлівым агеньчыкам зацвітае кветка папараці.

Хто сарве яе – абавязкова стане празарліўцам: будзе разумець добра гаворку дрэў, звяроў, птушак, шэпат траў. Таму шчасліўцу адкрыюцца скарбы зямлі.

Лічылася, што папараць-кветку заўсёды акружаюць, ахоўваюць розныя пачвары, страшыдлы – увасабленне шматлікіх змрочных сіл. Аднак падсцерагчы і сарваць яе можа толькі смелы і адважны, а галоўнае – сумленны чалавек.

Легенда пра папараць-кветку атрымала шырокае пераасэнсаванне ў літаратуры, мастацтве, музыцы. Да яе звярталіся М. Гогаль, Ю. Крашэўскі, В. Дунін-Марцінкевіч, сацыяльную інтэрпрэтацыю павер'ю даваў Я. Купала.

У сучаснай беларускай літаратуры гэту легенду выкарысталі У. Караткевіч (п'еса «Калыска чатырох чараўніц»), І. Козел (п'еса «Папараць-кветка») ды інш., у музыцы – кампазітар А. Туранкоў (опера «Кветка шчасця» паводле музычнай драмы М. Чарота «На Купалле»).

Практыкаванне 13.

- З дапамогай «Тлумачальнага слоўніка беларускай мовы» размяжуйце амонімы і мнагазначныя словы.
- Складзіце 2-3 сказы, каб словы былі ўжытыя ў тэрміналагічным значэнні.

Байка Кандрата Крапівы – коўдра з байкі, галасы выбаршчыкоў – у акардзеоне сапсаваліся галасы, сярэдневяковая легенда – легенда да карты, шатландская валынка – доўгая валынка, драўляная дудка – дудка чароту, восеньскія дзяды – калючыя дзяды, гучаць ліры – атрымаць ліры, святая тройца – неразлучная тройца, іграць на арфе – веяць зерне на арфе, багатая фантазія – фантазія на тэмы беларускіх песень.

Практыкаванне 14.

- Прачытайце беларускія загадкі. Вызначце, які від пераносу пакладзены ў іх аснову?

1) Баба-Яга, віламі нага, увесь свет корміць, а сама галодная.
2) Чорны конь у агонь лезе. 3) Без голасу, а вые, без рук, а абрусы сцеле. 4) Бегла ліска каля лесу блізка: ні сцежкі, ні дарожкі, толькі залатыя ножкі. 5) На хадулях дзве махалкі, над махалкамі зявалка, над зявалкай два калодзежы, над калодзежамі дзве міргалкі, над міргалкамі гай, над гаем чыстае поле, над полем лес. 6) Верабей вала трымае. 7) З высокай дарогі глядзіць бычок крутарогі. 8) Глінскі біўся з Бульбінскім, а без Саламона і суду няма. 9) Залез баран у быковую скуру. 10) Стаяць рогі ля дарогі, прыйшоў поп – пугай сцёб, пайшлі рогі далей.

Для даведак: месяц; саха; бульба варыцца ў гліняным гаршку без солі; качарга; панчоха ў боце; завіруха; чалавек; чалавек і вол; маланка; замок.

Практыкаванне 15.

- Спішыце тэкст, раскрываючы дужкі.
- Падбярыце сінонімы да выдзеленых слоў.
- Знайдзіце амонім у тэксце, высветліце яго від.

У кола ўвайшоў басаногі, з голай грудзінай і ў доўгім (кажух) бог (холод) Зюзя. Ільняныя вусы закінуты за плечы, ільняная грыва вала-соў падае аж ніжэй лапатак. Зюзя пагрозна рыкаў, сварыўся на людзей пальцам, пляваў на **агонь**, босымі нагамі ўзвейваў у паветры снег, нібы хацеў зрабіць **завіруху**...

За ім валасатая варта несла саламянае чучала Каляды. Каляда павярнулася (спіна) да бадняка, глядзела ў змрок плоскімі намаляванымі (вочы). Хлопцы і дзеўкі кідаліся на варту, каб павярнуць Каляду тварам да (агонь), і ляцелі ў снег, адкінутыя ёю.

Хлопцы панеслі Каляду ў хату, схаваць, каб потым, на масленіцу, калі зіма не толькі павернецца да сонца, але і адступіць, спаліць яе на тым самым (месца). (У. Караткевіч.)

Практыкаванне 16.

- Прачытайце тэкст.
- Запішыце сінанімічныя рады, падкрэсліце дамінанту. Дапоўніце іх сваімі прыкладамі.
- Знайдзіце ў тэксце вобразныя сродкі (метафары, эпітэты, параўнанні). Растлумачце іх стылістычную ролю.

Дзяўчаты пачалі збірацца на варажбу – са стуса хваталі адна перад адною яшчэ цёплыя пухкія аладкі. У хаце падняўся смех і крык.

На захадзе залатою дужкаю пярсцёнка выясніўся малады месяц. Недзе туды, на гэты пярсцёнак месяца, тоўстым асіплым ад вострага марозу голасам брахаў чужы сабака.

Дзяўчаты, задыхнуўшыся ад рогату, паслухалі гэты брэх і, апярэджваючы адна адну, завярнулі на вуліцу. Пад нагамі гарачымі вуглямі зарыпеў намерзлы шорсткі снег.

Расцягнуўшыся шнурком на сцежцы, што пятлёю абвівала чужыя гумны, дзяўчаты скіравалі да Сцяпана Чабоцькі. Прыпыніліся перад збітаю з калкоў брамкаю – каля буды круціўся, задыхаючыся ад злосці, чорны і вялікі, як звер, Сцяпанаў сабака, ірваў прыбіты да вугла кароткі ланцуг. Хрысця першаю ўскочыла ў прычыненыя веснікі, заторыўшы праход, за ёю ўціснуліся ўсе дзяўчаты.

– Куды гэта вас прэ, чаго гэта? – Хрысцю апярэдзіў мужчынскі голас.

Дзяўчаты, што было моцы, пусціліся бегчы назад, некаторая паслізнулася на калдобістай і высокай, як грэбля, сцежцы, кулямі на яе пасыпаліся астатнія, завішчалі на ўвесь голас.

Не паспеўшы нават ускочыць у веснікі, першаю цяпер ад Сцяпанавае хаты ўцякала кароткая тоўстая Ганначка... Яе скоранька дагналі і зноў пачалі выпярэджваць дзяўчаты. Шморгаючы рукамі пахучага, ад свежых аўчын, дубленага кажушка, першаю зноў ляцела Хрысця – з-пад яе чаравікаў пырскаў хрумсткі снег.

Нарабіўшы лопату, як спуджаныя курапаткі, дзяўчаты пырхнулі на другі бок вуліцы, за Корсакава гумно. (Паводле В. Адамчыка.)

- Пра якую варажбу ідзе размова ў тэксце?
- Раскажыце, як яшчэ варажылі на Каляды.

Практыкаванне 17.

- Прачытайце тэкст.
- Знайдзіце кантэкстуальныя сінонімы, высветліце, якую ролю яны адыгрываюць у тэксце.
- Да якіх слоў вы можаце падабраць антонімы?
- Вызначце лексічнае значэнне слова *трасянка*.
- Ці можна ў апошнім радку тэксту ўжыць слова *гліністы*?

Куцця. Марозна. Хмурнавата.
Сняжок падкідвае заўзята;
Снег на куццю – грыбы на лета,
Такая матчына прымета.
А сцежкі чорны – ягад многа;
Ну, і за гэта хвала богу...

І дроў на свята накалолі,
Трасянкі загадзя натрэслі,
Сянца пахучага прынеслі:
Куцці гаршчок ужо ў калена
Стаяў на лаве, чакаў сена,

І вось цяпер гаршчок з куццёю,
Як цар даўнейшаю парою,
Ў пачэсны кут, на свой прастол,
Стаўляўся з гонарам на стол
На гэта сена пад багамі,
Ўладар над хлебам і блінамі,
Бо ён у гэты дзень – персона!
Яго вянчаў абрус-карона:
Гаршчок агорнуты пашанай,
Хоць ён фаміліі глінянай.

(Я. Колас.)

Практыкаванне 18.

- Запішыце тэкст, выбіраючы са слоў у дужках патрэбнае. Абгрунтуйце свой выбар.
- Вызначце стыль тэксту.

У (язычніцкай, язычнай) рэлігіі (верхнім, вярхоўным) Богам лічыўся Сварог – Бог неба, а яго дзеці, што былі стаўленікамі паміж людзьмі і Богам-бацькам, называліся сварожычы.

Перыяду (зімняга, зімнага, зімовага) сонцастаяння надавалася значэнне часу, калі пачынаў адраджацца на новы віток жыцця Бог-Сонца. У гонар гэтага ў народзе праводзіліся шматлікія ўрачыстасці і святкаванні, якія ў славян замацаваліся пад (агульнай, абагуленай) назвай – Каляды.

Дарэчы, на Беларусі па (афіцыйным, афіцыйным, афіцыйным) календары ў залежнасці ад веравызнання Каляды святкуюцца ў (рожныя, разнастайныя) даты: у католікаў з 24 снежня па 6 студзеня і ў праваслаўных вернікаў з 6 па 21 студзеня. Але ж (язычніцкія, язычныя) Каляды не мелі дачынення ні да католікаў, ні да праваслаўных. Падобнае разыходжанне ў датах (святкаванняў, свят) звязана з гісторыяй рэлігіі ў нашым краі. Хрысціянства на працягу апошняга тысячагоддзя, вельмі актыўна выцясняючы (язычныя, язычніцкія) традыцыі са свядомасці беларусаў, дабілася забароны іх на дзяржаўным узроўні. У такім (выпаду, выпадку) Каляды як (свята, святкаванне) прадаўжалі функцыянаваць у простанародным асяродку, і паступова, з узмацненнем пазіцый хрысціянства, дата іх святкавання прымяркоўвалася народам да календароў гэтых хрысціянскіх канфесій, у якіх на дні (зімняга, зімнага, зімовага) сонцастаяння прыпадае нараджэнне Ісуса Хрыста. (Паводле У. Сысова.)

- Пазнаёмцеся з артыкуламі Э. Зайкоўскага «Багі старажытнай Беларусі» ў часопісе «Роднае слова» № 8, 11, 12 за 1996 г. і № 3, 6 за 1997 г. Раскажыце, якім яшчэ багам пакланяліся беларусы.

Практыкаванне 19.

- Прачытайце прыказкі. Раскажыце, у якой сітуацыя яны ўжываюцца. Вызначце ролю антонімаў.

Корань навукі горкі, ды плады яго салодкія.

Няма ліха без дабра і дабра без ліха.

Назад азірайся, але наперад падавайся.

Ранняя пташка крылкі цярэбіць, а позняя вочкі працірае.

Ніхто не бача, як сірата плача, а кожны бача, як сірата скача.

Чым ноч цямней, тым ясней зоры.

Лепей жартаваць, чымся гараваць.

Малады сілу паказвае, а стары спосабу шукае.

Багатаму шкода карабля, а беднаму – кашаля.

Назад кінь, наперадзе знойдзеш.

Практыкаванне 20.

- З кнігі У. Сысова «3 крыніц спрадвечных» (Мн., 1997) выпішыце прыказкі і прымаўкі пра каляндарныя святы.

Практыкаванне 21

- Прачытайце тэксты, вызначце іх стыль. Абгрунтуйце свае меркаванні.
- Выпішыце дыялектныя назвы і падбярэце да іх адпаведныя літаратурныя.
- Знайдзіце словы, ужытыя ў пераносным значэнні. Вызначце іх ролю ў тэкстах.

Тэкст № 1. Пры вывучэнні традыцыйнай культуры народа мы асаблівую ўвагу звяртаем на народнае жыллё. Менавіта яно данесла да нас праз вякі і эпохі каштоўнейшую інфармацыю аб тым, як жыў чалавек, чым жыў, як арганізоўваў свой паўсядзённы быт, якімі прыладамі і рэчамі карыстаўся, што дазваляе прасачыць вытокі і эвалюцыю яго самабытнай культуры.

У шырокім сэнсе жыллё – гэта не толькі жылыя памяшканні, але і ўся сядзібная забудова, што складаецца з цэлага комплексу жылых, падсобных, гаспадарчых і прамысловых пабудов, кожная з якіх выконвала свае, уласцівыя ёй функцыі і разам з тым цесна дапасавалася адна да адной, утвараючы гарманічнае цэлае – адзіны жыллёва-будаўнічы комплекс. Сядзібны комплекс складаўся з жылля (хата), клеці, свірна, варыўні (стопка), склепа (пограб), павеці, адрыны для сена, абарога, гумна, сушні, лазні, хлявоў, студні, вяндыярні, рамеснай майстэрні ды інш. Большасць з гэтых пабудов вядома паўсюдна ў Беларусі, некаторыя былі распаўсюджаны ў асобных рэгіёнах, пры гэтым істотныя карэктывы ў іх геаграфію ўносілі тып паселішча і сацыяльны склад жыхароў. Кожная са згаданых сядзібных пабудов адрознівалася сваімі функцыямі, памерамі, планіроўкай, канструкцыйнымі асаблівасцямі, займаючы пэўнае месца ў сістэме ўсёй забудовы. (Паводле В. Цітова.)

Тэкст № 2. Сам двор парос травой, пахучымі дробнымі рамонкамі, вясной – залатымі манетамі дзьмухаўцоў. Менавіта на чыстым двары пераважна размяшчаецца «склеп», або (на поўдні) «лэх». (Другі склеп, у якім частка запасаў заўсёды пад рукой, каб не бегаць кожны раз на двор, – у самой хаце ці ў сенцах, пад падлогай). У склепе бульба, гародніна, бочкі з капустай, гуркамі, мочанымі яблыкамі, дзежачка з грыбамі і тоўчанай ягадай, а калі гаспадар рыбак, то, можа, і з салёнай рыбай.

Далей ідзе двор задні, для жывёлы. Яго абкружаюць хлявы, у якіх стаіць жывёла. Тут жа павець, або дрывотня, – крытае памяшканне, з трох бакоў запушчанае сценкамі. Тут складзены дровы, раней стаялі вазы, санкі, плугі...

Замыкаецца двор вялікаю клуняю (свірнам). У стараннага чалавека ёсць яшчэ і капцільня.

Раней пры кожнай хаце на задворках было гумно, а то і два з «еўняю» (сушыльняй) – земляным, гладка ўбітым токам. Адсюль вымалачаны хлеб ішоў у засеку клуні. Гумно было нібы сімвалам гадавой працы селяніна. (У. Караткевіч.)

Тэкст № 3

На прыгуменні, поруч з садам,
Павець з гумном стаяла радам.
...Гуменца, крытае саломай,
Ад доўгіх часаў пасівела;
Салома кудламі вісела,
Яе вятры параздзімалі,
А трохі хлопцы пасцягалі,
На стрэху лазячы, бывала, –
Іх гэта забаўка займала...
...Будоўля, больш яшчэ старая,
З гнілой, вагнутаю страхою,
Стаяў хлявец якраз напроці
І чуць ліпеў, як бы на плоце

Гаршчок, разбіты качаргою.
...А збоку, ў полі, недалёка
Стаяў прыгрэбнік адзінока,
Пахілкам, горкім сіратаю,
У дол упёршыся страхою.
Ў глыбі двара стаяла хата
І выглядала зухавата
Паміж запушчанай будовы,
Як бы шляхцянка засцянкава,
Што ў дзень святы каля касцёла,
Чуць-чуць падняўшы край падола,
Так важна ходзіць з парасонам...
(Якуб Колас.)

- Абапіраючыся на прыведзеныя тэксты, раскажыце пра забудову беларускай сядзібы.

Практыкаванне 22.

- Прачытайце тэксты.
- Знайдзіце словы абмежаванага ўжытку, растлумачце іх значэнне. Вызначце, у якой прафесійнай сферы яны выкарыстоўваюцца.

Тэкст № 1. У будаўнічай лексіцы нямала назваў жыллёвых і грамадскіх пабудов. Многія назвы гэтых аб'ектаў маюць агульны карань – *буд-*. Па сваёй прыродзе марфема *буд-* з'яўляецца дзеяслоўнай і ў беларускай мове характарызуецца даволі высокай дэрывацыйнай прадуктыўнасцю. У працэсе словаўтваральнай эвалюцыі яна «абрасла» суфіксальнымі і прэфіксальнымі афіксамі, якія надаюць ёй рознае скіраванне дзеяння ці працэсу. У выніку сфармавалася цэлае марфалага-словаўтваральнае гняздо з назоўнікаў і дзеясловаў, якое мае тры ступені дэ-

рывацыйі. Зыходнае слова – дзеяслоў *будаваць* у яго асноўным значэнні ‘ставіць, мураваць, рубіць дом; узводзіць будынак, збудаванне’.

Разгледзім першую ступень дэрывацыі, што мае два словаўтваральныя рады – дзеяслоўны і назоўнікавы. Дзеясловы ўтвараюцца пры дапамозе прэфіксаў, якія далучаюцца да зыходнага слова *будаваць*: *адбудаваць, выбудаваць, дабудаваць, забудаваць, збудаваць, надбудаваць, пабудаваць* ды інш.

Назоўнікі, якія ўваходзяць ў словаўтваральны рад, утвораны пры дапамозе разнастайных суфіксаў: *будова, будоўля, будынак, будыніна, будаванне, будаўніцтва*. Суфіксы надаюць словам розныя значэнні. (Паводле Т. Берднік.)

- Вызначце адрозненні, якія надаюць прыстаўкі і суфіксы вытворным словам.

Тэкст № 2. Канструкцыя клеці вызначалася дакладнасцю падгонкі элементаў, надзейнасцю і трываласцю. Для іх выбіралі лес лепшай якасці. Ніжні вянок падымалі над зямлёй і ставілі на камяні ці на ўкапаныя ў зямлю слупы дзеля сухасці памяшкання і лепшага праветравання. На Палессі, каб засцерагчыся ад павадак, падлогу клеці падымалі больш чым на метр, перад уваходам клаліся пляскатыя камяні ці адзін-два тоўстыя абрубкі, якія выконвалі ролю прыступак.

Клеці сялянскіх сядзібаў на Беларусі былі, як правіла, аднакамерныя, квадратныя ці прастанутныя ў плане. Страху ў асноўным рабілі закатам, што разам з надзейнымі запорамі дапамагала пазбягаць крадзяжоў. У планіровачным вырашэнні было мноства варыяцыяў. Уваходныя дзверы размяшчалі з прадольнага ці з папярэчнага боку, у шмат якіх выпадках рабілі праклетнік за кошт выпускаў тарцовых сценаў ці 2-3 ніжніх і верхніх вяноў, на якія абапіраўся навет страхі. Часта, акрамя таго, пад страху падводзілі апорныя стойкі, якія ўтваралі галерэю, што абараняла працоўную пляцоўку ад ападкаў і сонечных промняў. Безумоўна, такім чынам лепш абараняліся і самі ўваходныя дзверы.

Розным было канструкцыйнае і аб’ёмнае вырашэнне стрэхаў. Акрамя заката, выкарыстоўваліся і кроквы, і дзядкі, і іншыя варыянты апоры каркаса. Самі стрэхі былі двух- чатырохсхільнымі са шматлікімі варыяцыямі.

Сустракаліся і двух’ярусныя клеці. Другі паверх павялічваў карысны аб’ём загрузкі ўсяго памяшкання. Яго часта рабілі з гаўбцом над галоўным уваходам і таксама невялікімі дзвярамі. Акрамя ўнутранай лесвіцы, на другі ярус у такім выпадку да гаўбца прыстаўлялі звонку драбіны для больш лёгкай загрузкі другога паверха. Часта замест гаўбца для павелічэння аб’ёму верхняга паверха на пярэдні план высоўвалі франтон, які падтрымліваўся стойкамі галерэі, што ў такім выпадку рабілася перад уваходам.

Асноўнае абсталяванне клеці – засека, куды ссыпалі збожжа, ашосткі, паліцы ўздоўж сценаў, плеченыя і бандарныя ёмістасці рознага прызначэння і куфры. (А. Астаповіч.)

- Знайдзіце ў тэксце сінонімы, вызначце іх тып.
- Ад назоўнікаў *варыянт* і *варыяцыя* ўтварыце прыметнікі, падбярэце да іх назоўнікі. Растлумачце розніцу ў значэнні прыметнікаў.

Практыкаванне 23.

- Спішыце тэкст, устаўляючы прапушчаныя літары.
- Падкрэсліце стылістычна афарбаваныя словы. Да якога стылю яны адносяцца? З якой мэтай ужывае іх аўтар?
- Назавіце словы іншамоўнага паходжання.
- Карыстаючыся «Слоўнікам іншамоўных слоў» А. М. Булыкі, растлумачце іх значэнне і ўжыванне.

Пас...род брукаванага рынку ў гэтым п...цьдзесятвулічным заштатным гара...ку стаяў змрочны будынак – два паверхі і вежа. Першы паверх быў схаваны за паўкругам дробных крам, з якіх гандляры, небаракі, прыкаваныя да рысы аседласці, напразмілуй бог заклікалі да сябе людзей. Гармідар у свята ці ў кірмашны дзень быў страшэн...ы. Над ж...лезным крамным дахам узвышаўся верх будынка і вежа, не лішне высокая, але гэткая, якая яна і павінна быць паводле таго, на што яе каліс...ці будавалі: малюсень...кія акенцы, як у астросе, адно над адным, з якіх і страляць лыга і наглядаць, ці далёка ад горада стаў варожы аблог, і верх – готыка. З сярэдн...ве...а захавалася за гэтай будынінай назва – ратуша. Аблупл...ная змураваная цэгла прастаяць можа яшчэ не мала часу. (Кузьма Чорны.)

Практыкаванне 24.

- Прачытайце тэкст. Вызначце яго стыль.
- Раскрыйце значэнне запазычаных слоў, калі гэта магчыма, шляхам падбору беларускіх адпаведнікаў.
- Выпішыце тэрміны, вызначце, як яны ўтварыліся.

Нашы продкі жылі ў коле часу, інакш кажучы, ён быў у іх не лінейны, а цыклічны, прычым асноўнай адзінкай ліку з’яўляўся, безумоўна, год. Новы год – канец аднаго этапа ў жыцці прыроды і чалавека і пачатак другога, які тым не менш у значнай ступені паўтарае папярэдні. Такі колазварот даваў упэўненасць у трываласці існавання, у бесперапыннасці жыцця.

Год – базавая мадэль для пабудовы ўсёй храналагічнай канструкцыі ў вельмі далёкіх нашых продкаў. Вучоныя знаходзяць яшчэ палеа-

літычныя календары на касцях мамантаў. У дадзеным выпадку сама прырода (рух Зямлі вакол Сонца) абумовіла дамінантную сутнасць года. Па аналогіі з асноўнымі з’явамі года будаваліся іншыя ярусы эпох, бо кожная падзея ў свеце абавязкова паўтараецца ў перыядах. Нават увесь Космас праходзіць праз такія перыяды – зоны.

Год разбіваўся на 12 месяцаў, значыць, па аналогіі і наступны, большы, чым год, перыяд павінен складацца з 12 частак – гадоў, адпаведных месяцам. Пошук аналогій – асноўная асаблівасць першабытнага мыслення, тая яго рыса, якая абумовіла развіццё практычна ўсіх культурных працэсаў.

Існуе іншае – касмічнае – тлумачэнне 12-гадовага цыкла ўсходняга календара. Яно заснавана на суадноснасці руху Сонца і Юпітэра, самай вялікай планеты сонечнай сістэмы. (Т. Кудрашова.)

Практыкаванне 25.

- Прачытайце тэкст.
- Знайдзіце запазычаныя словы, назавіце прыметы запазычанасці. З дапамогай «Слоўніка іншамовных слоў» А. М. Булыкі вызначце іх паходжанне.
- Раствлумачце пастаноўку знакаў прыпынку ў тэксце.

Пытаннямі старажытнага календара, мерамі лічэння часу язычнікамі на тэрыторыі Беларусі дастаткова і наогул спецыяльна не займаліся ні гісторыкі і археолагі, ні астраномы і астрафізікі, ні этнографы і фалькларысты. Маюцца толькі некаторыя эпізядычныя і спадарожныя даследаванні, прысвечаныя іншым праблемам, якія часткова закранаюць узнятую тэматыку.

Гісторыю беларускага календара можна разглядаць з глыбокай старажытнасці. Некаторыя археалагічныя знаходкі на этнічных беларускіх землях сведчаць аб наяўнасці ва ўсходніх славян своеасаблівых календароў, адлюстраваных на розных бытавых прадметах: гліняных гаршках, аздобленых рагах, бранзалетах з біўня маманта, спецыяльных драўляных брусках з нарэзамі ды інш. Палеалітычная знаходка на стаянцы Мезін, што на рацэ Дзясна, каля Чарнігава, уяўляе месячны каляндар у выглядзе ўзораў на бранзалёце з прамых рысак на пяці пласцінках з біўня маманта. Другі чарнігаўскі каляндар X ст. змешчаны на акоўцы турынага рога. У ім гадавы цыкл прадстаўлены васьмю месяцамі. Існуе нямала іншых знаходак, пачынаючы з другога стагоддзя, у якіх вучоныя бачаць старажытныя календары, па якіх нашы далёкія продкі «чтааху» (лічылі) і «гатааху» (варажылі) пра дабрабыт і лёс чалавека. (Паводле А. Лозкі.)

Практыкаванне 26.

- Перакладзіце тэкст на беларускую мову.
- Падкрэсліце словы, агульныя для рускай і беларускай моў.
- Складзіце руска-беларускі слоўнік па тэме «Календар».

Слово «календарь» восходит к латинскому «calendae» (первый день месяца), а оно, в свою очередь, – к глаголу «Calare», что означает «выкликать»: в Древнем Риме обязанностью главного жреца было громкое провозглашение первого дня нового месяца.

Вообще же календари создавались независимо от Древнего Рима, задолго до и после него в разных уголках Земли, ибо потребность измерять время возникла у всех народов, как только осознавалась периодичность явлений природы (смена дня и ночи, времени года). Нет нужды доказывать, что упорядоченный счет времени, с одной стороны, – итог длительного развития человеческой мысли, наблюдений и опыта, с другой – необходимое условие дальнейшего развития цивилизации.

Славяне не были исключением. Им тоже пришлось осваивать способы времяисчисления, вырабатывать свой календарь с очень крупными и достаточно мелкими единицами – от понятий «век», «эпоха» до обозначения частей суток (день, ночь, сумерки и пр.).

Истари основным занятием восточных славян было земледелие, поэтому культура в целом и основная масса праздников, обрядов носила земледельческий характер. Календарь крестьянина представлял собой сложное явление, включающее в себя знание природы, осмысление закономерностей человеческой жизни, сельскохозяйственный опыт, обряды, произведения устного народного творчества, установившиеся веками нормы общественной жизни и многое другое. Это своеобразный дневник и энциклопедия крестьянского быта с его праздниками и буднями (А. Ф. Некрылова.)

Тэст «Лексіка»

1. Адзначце словы, ужытыя ў прамым значэнні:
1) *чорная* фарба, 2) *чорная* зайздрасць, 3) *чорны* хлеб,
4) *чорныя* справы, 5) *чорная* песвіца.
2. Адзначце словы, ужытыя ў пераносным значэнні:
1) *цвёрды* намер, 2) *цвёрдыя* веды, 3) *цвёрды* камень,
4) *цвёрды* грунт, 5) *цвёрды* крок.
3. Адзначце словы, якія маюць метафарычнае значэнне:
1) *вясёлы аўтобус*, 2) *серп* месяца, 3) *срэбра* расы,
4) *ведае ўвесь дом*, 5) *вузкі* кругагляд.

4. Адзначце словы, якія маюць метанімічнае значэнне:
 - 1) *жалезная* воля,
 - 2) *пасевы* зарунелі,
 - 3) *разведка* вярнулася,
 - 4) выстаўка *акварэлей*,
 - 5) *багаж* ведаў.
5. Адзначце словы, якія ўваходзяць ў сінанімічны рад са словам *добры*:
 - 1) каштоўны,
 - 2) станоўчы,
 - 3) ідэйны,
 - 4) бездакорны,
 - 5) людскі.
6. Адзначце словы, якія не з'яўляюцца антонімамі:
 - 1) блізка – далёкі,
 - 2) малады – юны,
 - 3) смяяцца – плакаць,
 - 4) жанчына – мужчына,
 - 5) учарашні – сённяшні.
7. Адзначце словы, з якімі можа спалучацца прыметнік *духоўны*:
 - 1) пакой,
 - 2) пах,
 - 3) улада,
 - 4) інтарэсы,
 - 5) інструменты.
8. Адзначце запазычаныя словы:
 - 1) прымаўка,
 - 2) батлейка,
 - 3) ручнік,
 - 4) графіка,
 - 5) тэатр.
9. Падбярэце да запазычаных слоў беларускія адпаведнікі:

1) лемантар,	А паўтор,
2) мемуары,	Б буквар,
3) гіпотэза,	В меркаванне,
4) ідэал,	Г успаміны,
5) рэфрэн.	Д узор.
10. Адзначце словы абмежаванага ўжывання:
 - 1) спяваць,
 - 2) галень,
 - 3) шалабоніць,
 - 4) вяселле,
 - 5) батман.

Фанетыка і арфаэпія

Фанетыка (грэц. *phōnetikē* – гукавы ад *phōnē* – гук) – раздзел мовазнаўства, які вывучае гукавыя сродкі мовы (гукі, склады, фанетычныя словы, такты, фразы, націск, інтанацыю). Фанетыка аналізуе складаную прыроду гукаў: іх утварэнне, уласцівасці, функцыі, законы спалучэння і зменаў.

Гук – найменшы непадзельны элемент вуснай мовы. Кожны гук – з'ява фізіялагічная (вынік работы моўнага апарату чалавека), акустычная (вынік хістальнага руху, што перадаецца праз паветра) і функцыянальная (выконвае розныя функцыі).

Усе фанетычныя сродкі вельмі цесна звязаны паміж сабой: гукі ўтвараюць склады, са складоў утвараюцца фанетычныя словы, з фа-

нетычных слоў – такты, з тактаў – фразы. Аб’ядноўвае паказаныя сродкі націск і інтанацыя.

Фанетычная сістэма беларускай мовы, яе спецыфіка

У фанетычную сістэму сучаснай беларускай мовы ўваходзіць 45 гукаў – 6 галосных і 39 зычных.

Галосныя гукі ўтвараюцца пры дапамозе голасу. Пры іх вымаўленні струмень паветра, які выдыхаецца, не сустракае перашкод, ён свабодна праходзіць праз поласць рота. У беларускай мове 6 галосных гукаў [а], [о], [э], [у], [ы], [і]. На пісьме яны перадаюцца 10 літарамі – а, я, о, ё, э, е, у, ю, ы, і.

Адметнай рысай беларускага вакалізму з’яўляецца **аканне**. Галосныя [о], [э] вымаўляюцца пад націскам пасля цвёрдых і мяккіх зычных: *шк[о]льнік, дыр[э]ктар, [дз’э]ўнасць, [дз’о]ннік*. У ненаціскным становішчы пасля цвёрдых зычных [о], [э] змяняюцца на [а]: *мет[о]дыка – мет[а]дычны, ац[э]нка – ац[а]ніць*. Пасля мяккіх зычных чаргаванне адбываецца толькі ў першым складзе перад націскам: *[в’э]ды – [в’а]домы, [дз’э]ці – [дз’а]цінства*. Аканне характэрна толькі для беларускіх ці даўно запазычаных слоў; на словы іншамоўнага паходжання гэта фанетычная з’ява, як правіла, не распаўсюджваецца: *геніяльнасць, гіпотэза, медаль, інтэлект* і пад.

У некаторых запазычаных словах [э] змяніўся на [ы]: *цырымонія, канцылярыя, інжынер* (параўнайце руск. *церемония, канцелярия, инженер*).

Плаўнасць і мілагучнасць беларускай мове надаюць **прыстаўныя галосныя**. Прыстаўныя [і], [а] з’яўляюцца перад збегам зычных, які пачынаецца з санорных [м], [л], [р] і некаторых іншых зычных: *імгненне, амшара, ільгота, іржа, аржаны, аўторак*. У моўнай плыні прыстаўныя галосныя знікаюць, калі папярэдняе слова заканчваецца на галосны гук: *шмат ільну – многа льну, пад ільдзінай – вялікая льдзіна*. Не ўжываюцца прыстаўныя галосныя перад спалучэннямі зычных пасля прыставак на галосны і ў складаных словах, калі першая частка складанага слова заканчваецца галосным (*зардзецца, вокангенна*).

У беларускай мове, у адрозненне ад рускай, пашыраны словы з **поўнагалоснымі** спалучэннямі: *серада, сорам, вораг, палон, салодкі, галоўны, узнагарода, скарачэнне* (параўнайце ў рускай мове – *среда, срам, враг, плен, сладкий, главный, средний, награда, сокращение*).

Пры вымаўленні **зычных** у ротавай поласці ўзнікаюць разнастайныя перашкоды, паветра праходзіць з напружаннем, у гучанні зычных заўсёды прысутнічае шум.

Большасць зычных гукаў беларускай мовы можа быць **цвёрдымі і мяккімі**. Аднак гукі [ж], [ш], [ч], [дж], [р], [ц] заўсёды толькі цвёрдыя, іх

назваюць **зацвярдзелымі**: *чытанне, рэжым, цацка, каледж, шэфства*. У рускай мове ўжываецца як цвёрды гук [р], так і мяккі [р’]: *развитие, рассказ, режим, реакция*; гук [ч’] заўсёды мяккі: *человечность, чтение, чувство*.

Толькі цвёрдыя губныя зычныя на канцы слова, а таксама перад [j]: *сем, сорам, дроб, россып, б’е* і пад.

Гукі [д], [т] пры змякчэнні змяняюцца на [дз’], [ц’]: *горад – у горадзе, хата – у хаце*. Змяненне [д] на [дз’] называецца **дзекааннем**, а [т] на [ц’] – **цеканнем**. Зычныя [ц] і [ц’] не з’яўляюцца парнымі.

У беларускай мове шэсць афрыкат (злітных, непадзельных гукаў) – [дж], [дз’], [дз], [ц], [ц’], [ч]: *узбуджэнне, здзіўленне, пендзаль, лекцыя, памяць, вучань*, а ў рускай толькі дзве – [ц] і [ч’].

Гукі [г], [г’] у беларускай мове фрыкатыўныя: *гутарка, грамата, гульня*. Выбухны [г’], тыповы для рускай мовы, вымаўляецца толькі ў некаторых запазычаных словах: *газа, гонта, ганак, гвалт*.

Беларускай мове ўласцівы гук [ў] (у нескладовы), які паходзіць з гукаў [у], [л], [в]: *урок – на ўроку, матывы – матыў, вучыла – вучыў*.

Яркая адметная рыса беларускай мовы – **падаўжэнне зычных гукаў**. Зычныя [ж], [з], [дз’], [л’], [н’], [с’], [ц’], [ч], [ш] падаўжаюцца ў пазіцыі паміж двума галоснымі гукамі: *збожжа, рыззё, асяроддзе, ралля, абагульненне, калоссе, пачуцці, ноччу, мышшу*.

Для беларускай мовы характэрныя і прыстаўныя зычныя [в], [г], [j]. Прыстаўны [в] узнікае перад націскнымі галоснымі [о], [у] ў пачатку слова (*возера, вока, вуліца*) і не развіваецца перад прэфіксальным [у] (*ураджай, указ*), перад [у], што паходзіць з [в] (*унук, улада*), а таксама ў словах неславянскага паходжання (*опера, універсітэт*). Прыстаўны [г] ужываецца ў асобных словах: *гэй, гол, гэты, гэтулькі, гэта, Ганна* ды інш. Прыстаўны [j] узнікае перад націскным [і], які пачынае слова: *[j]ншы, [j]хні*. Не развіваецца прыстаўны перад [і] ў словах неславянскага паходжання і ў словах з прыстаўным [і]: *інстытут, інтэлект, ільдзіна* і пад.

Практыкаванне 27.

- Прачытайце тэксты.
- Знайдзіце словы, у якіх выяўляецца адметнасць гукавога ладу беларускай літаратурнай мовы, параўнайце іх з адпаведнымі словамі рускай мовы. Выпішыце пары слоў. Пастаўце націск.
- Вызначце стыль тэксту, абгрунтуйце зроблены вывад.
- З якімі значэннямі ўжываецца назоўнік «школа» ў літаратурнай мове, з якім – у тэксце? Вызначце спосаб утварэння тэрміна.
- Выпішыце з тэксту тэрміны, растлумачце іх значэнне.

Тэкст № 1

Очень часто в разговорах о фигурном катании вы можете услышать такое знакомое вам слово «школа».

Что же это такое в фигурном катании?

Обычно «школой» или «школьными фигурами» называют чертежи, которые фигуристы должны переносить на лёд.

Всего официально существует 41 школьная фигура. Эти фигуры являются как бы основанием, на котором покоится все здание обязательных упражнений, вся «школа» фигурного катания.

Простейшие фигуры обязательных упражнений – выполнение скольжения по кругу вперед на наружном ребре конька, вперед – на внутреннем ребре, назад – на наружном ребре, назад – на внутреннем. (Е. Чайковская.)

Тэкст № 2

Дега не желал принадлежать ни к какому направлению и ни к какой школе. Будто издеваясь над теорией импрессионизма, требующей писать на пленэре игру света и воздуха, он высыпал на стол в мастерской уголь из ведра и писал с него скалы. Он выставял перед собой маленькую деревянную лошадку и рисовал скачки. Что он надеялся найти, отвергая общепринятые методы, что он искал, в возбуждении, лихорадочно переделывая уже законченные работы? Он искал свою тему, свой стиль – самого себя. (Г. Алпатов.)

Вельмі часта ў размовах пра фігурнае катанне вы можаце пачуць такое знаёмае вам слова «школа».

Што ж гэта такое ў фігурным катанні?

Звычайна «школай» ці «школьнымі фігурамі» называюць чарцяжы, якія фігурысты павінны пераносіць на лёд.

Усяго афіцыйна існуе 41 школьная фігура. Гэтыя фігуры з'яўляюцца як бы асновай, на якую абавязкова ўсе абавязковыя практыкаванні, уся «школа» фігурнага катання.

Самыя простыя фігуры абавязковых практыкаванняў – выкананне слізгання па крузе ўперад на вонкавым рабры канька, ўперад – на ўнутраным рабры, назад – на вонкавым рабры, назад – на ўнутраным.

Дэга не жадаў належаць ні да якога накірунку і ні да якой школы. Быццам здзекуючыся з тэорыі імпрэсіянізму, якая патрабавала пісаць на пленэры гульню святла і паветра, ён высыпаў на стол у майстэрні вугаль з вядра і пісаў з яго скалы. Ён выстаўляў перад сабой маленькага драўлянага коніка і маляваў скачкі. Што ён спадзяваўся знайсці, адваргаючы агульнапрынятыя метады, што ён шукаў, узрушана, ліхаманкава перарабляючы ўжо закончаныя працы? Ён шукаў сваю тэму, свой стыль – самога сябе.

На рубеже XIX–XX веков в городах и местечках белорусского края начали возникать разнообразные общественные художественные союзы – кружки, объединения, товарищества, ставившие своей целью развитие и распространение культуры.

Центром привлечения лучших музыкальных сил города в 1910-е года стало Минское товарищество друзей музыки, объявившее в прессе про свое возникновение 21 ноября 1912 года. Первый концертный сезон объединения открыло 21 декабря 1912 года камерным вечером в зале Общественного собрания. Репертуар «друзей музыки» был очень разнообразным, имел произведения западноевропейской классической и романтической музыки, русской школы, современных композиторов. (А. Колесник.)

На памежжы XIX–XX стагоддзяў у гарадах і мястэчках беларускага краю пачалі ўзнікаць разнастайныя грамадскія мастацкія саюзы – гурткі, суполкі, таварыствы, якія ставілі сваёй мэтай развіццё і распаўсюджванне культуры.

Цэнтрам прыцягнення лепшых музычных сіл горада ў 1910-я гады стала Мінскае таварыства сяброў музыкі, якое абвясціла ў прэсе пра сваё з’яўленне 21 лістапада 1912 года. Першы канцэртны сезон суполка адкрыла 21 снежня 1912 года камерным вечарам у зале Грамадскага сходу. Рэпертуар «сяброў музыкі» быў вельмі разнастайны: творы заходнееўрапейскай класічнай і рамантычнай музыкі, рускай школы, сучасных кампазітараў.

Практыкаванне 28.

- Якія асаблівасці фанетычнай сістэмы беларускай мовы адлюстраваліся ў наступных словах? Вызначце чацвёртае «лішняе» ў кожным радку. Абгрунтуйце сваё меркаванне.
 1. Выхаванне, навучанне, дзённяк, разуменне.
 2. Вучань, выкладчык, выдатнік, выхаванец.
 3. Свядомасць, светапогляд, здзіўленне, схільнасць.
 4. Адраджэнне, апырэджванне, каледж, аджыманне.
 5. Дзеці, падзея, радзіма, адзнака.

Беларускае літаратурнае вымаўленне

Раздзел мовазнаўства, які вывучае і ўстанаўлівае нарматыўнае, літаратурнае вымаўленне, у лінгвістыцы называюць **арфаэпіяй** (ад грэц. *orhtos* – правільна, *epos* – мова, маўленне).

У залежнасці ад мэты і прадмета маўлення, ад сітуацыі (афіцыйнай ці бытавой), у залежнасці ад таго, хто суразмоўца, адпаведна выбіраюцца розныя моўныя сродкі. Сукупнасць такіх сродкаў, прызначаных для маўлення ў пэўнай сферы зносін, утварае *стылі* вымаўлення. У літаратурным вымаўленні звычайна вылучаюць два стылі – **няпоўны**, ці гутарковы, і **поўны**, ці афіцыйны, акадэмічны. Так, у звычайнай бытавой гутарцы мы, як правіла, не вельмі ўважліва сочым за сваім вымаўленнем, дапускаем больш хуткі тэмп маўлення і менш выразную артыкуляцыю гукаў, скарачаем спалучэнне гукаў. Афіцыйныя абставіны вымушаюць нас больш уважліва ставіцца да артыкуляцыі. У такім выпадку змяншаецца тэмп маўлення, кожны гук вымаўляецца дакладна і выразна.

Вылучаюцца чатыры асноўныя прычыны адхіленняў ад арфаэпічных нормаў:

- няведанне арфаэпічных нормаў;
- уплыў мясцовых гаворак;
- уплыў арфаграфіі;
- уплыў рускай мовы.

Вымаўленне галосных

Вымаўленне галосных гукаў залежыць галоўным чынам ад месца націску. Пад націскам (у моцнай пазіцыі) усе галосныя маюць выразнае гучанне: *жыццё, школа, настаўнік, нагляднасць, канспект, акадэмія, вучань, дысцыпліна, мысленне*. У ненаціскных (слабых) пазіцыях галосныя гучаць карацей за націскныя, некаторыя з іх змяняюць сваю якасць, але ўсе яны вымаўляюцца таксама даволі выразна, г. зн. «глытаць» іх нельга: *аўтарытэт, дысцыплінаванасць, ідэалізацыя, канкрэтнасць*.

Галосныя [о], [э] не пад націскам пасля цвёрдых зычных вымаўляюцца як выразны гук [а], крыху карацейшы за націскны: *кантр[а]ль – кантр[а]ляваць, шэры – ш[а]рэць*. У некаторых словах націскныя склады **ро, рэ, ло** чаргуюцца з ненаціскнымі **ры, лы**: *бровы – брыво, гром – грымець, кроў – крывавы, хрэст – хрысціць, глотка – глытаць*.

Пасля мяккіх зычных галосныя [о], [э] вымаўляюцца як [а] толькі ў першым складзе перад націскам: *[в'э]сці – [в'а]дучая дзейнасць, [в'э]села – [в'а]сёлы*, але *[в'э]сялосць*. Нельга вымаўляць у такіх пазіцыях гэты галосны як [э] або [і], што характэрна для рускай мовы.

Націскны [і] ў пачатку слова, пасля галоснага, апострафа і раздзяляльнага мяккага знака вымаўляецца ў спалучэнні з [й] (j): *[й]ншы, у выра[й], вераб[й]*. Пасля цвёрдых зычных (акрамя [г], [к], [х]) на стыку слоў і марфем галосны [і] змяняецца на [ы]: *пед[ы]нстытут, брат [ы]сястра, але Віцебск і Полацк, снег і дождж*. У пачатку слова, калі

папярэдняе слова заканчваецца на галосны, замест [і] можа вымаўляцца [й], [йі]: *сястра [й] брат, да [й]вана*.

Пасля слоў на галосны пачатковы [у] і прыназоўнік [у] вымаўляюцца як зычны [ў] (у нескладовы): *спеў, пайсці ў магазін*. Замена [у] на [ў] адбываецца ва ўласных назвах і словах іншамоўнага паходжання, хоць на пісьме і не перадаецца: *на [ў]краіне, да [ў]ладзіміра, ва [ў]ніверсітэце*.

Вымаўленне зычных

Вымаўленне зычных гукаў, як і галосных, падпарадкавана адпаведным нормам (правілам), якія з'яўляюцца абавязковымі для ўсіх, хто карыстаецца літаратурнай мовай. У беларускай мове асаблівую ўвагу неабходна звярнуць на вымаўленне некаторых зычных. У прыватнасці:

Гукі	Вымаўленне	Прыклады
[г]	Вымаўляецца фрыкатыўна, працяжна. На канцы слова і перад глухімі аглушаецца ў [х]	<i>гарох</i> [γ], <i>луг</i> [х], <i>лёгка</i> [хк]
[г']	Вымаўляецца толькі ў некаторых запазычаных словах	<i>гузік</i> [г'], <i>ганак</i> [г']
[ж], [ш], [ч], [дж], [р], [ц]	У беларускім літаратурным вымаўленні заўсёды цвёрдыя	<i>жук, джэм, грыбы, чорны</i> і пад.
[дж], [дз'], [дз]	Вымаўляюцца як адзін злітны непадзельны гук. Афрыкаты [дж], [дз'], [дз] на канцы слоў і перад глухімі аглушаюцца адпаведна ў [ч], [ц'], [ц]	<i>джала</i> [дж], <i>дзівак</i> [дз'], <i>дзынкаць</i> [дз], <i>каледж</i> [ч], <i>ксьёндз</i> [ц], <i>рэдзька</i> [ц'] і пад.
Падвойжаныя (падвоеныя) [жж], [шш], [чч], [цц] ды інш.	Вымаўляюцца як адзін доўгі гук	<i>узбярэжжа</i> [жж], <i>узвышша</i> [шш], <i>ламачча</i> [чч], <i>ванна</i> [нн], <i>рассыпаць</i> [сц] і пад.

Для беларускай мовы характэрна асіміляцыя гукаў пры спалучэнні зычных. **Асіміляцыя** – узаемадзеянне сумежных гукаў, пры якім адзін з іх становіцца падобным да другога ў акустычных і артыкуляцыйных адносінах. Адрозніваюць наступныя тыпы асіміляцыі:

Асіміляцыя паводле мяккасці	Свісцячыя [з], [с] змякчаюцца перад мяккімі зычнымі: [с'н']еў, [з'м']ена, [з'в']ерху. Змякчэнне не адбываецца перад [г'], [к'], [х']: <i>скінуць, схіліць, згінаць</i> . У некаторых выпадках у сярэдзіне слова перад губнымі [в'], [м'] гукі [з] і [с] застаюцца цвёрдымі: <i>пры феадалізме</i> і пад. Зычныя [д], [т] перад мяккімі [в'], [м'] вымаўляюцца адпаведна як [дз'], [ц']: <i>дз'в'еры, абедз'в'е, Ма[ц'в']ей</i> ды інш.
Асіміляцыя паводле глухасці	Звонкія зычныя аглушаюцца ў сярэдзіне слова перад глухімі: <i>лёгенькі – лё[х]ка, бяроза – бяро[с]ка, ягада – яга[т]ка</i> і г. д.

Асіміляцыя па- водле звонкасці	Глухія зычныя аазванчаюцца перад звонкімі: <i>прасіць – про[з]ьба, лічыць – лі[дж]ба</i> і г. д.
Асіміляцыя павод- ле месца і спосабу ўтварэння	Свісцячыя зычныя прыпадабняюцца да наступных шыпячых: <i>[ш] Ытак (шытак), [ж] Яць (жаць), ад'я[ждж]аць (ад'язджаць), перапі[шч]ык (перапісчык), пераво[шч]ык (перавозчык), му[шч]ына (мужчына).</i> Шыпячыя прыпадабняюцца да наступных свісцячых: <i>на рэ[ц]ы (на рэчы), на до[сц]ы (на дошцы), сустракае[с']я (сустракаешся).</i>

Вымаўленне некаторых спалучэнняў зычных

Пры вымаўленні некаторых спалучэнняў зычных у беларускай мове неабходна кіравацца наступнымі рэкамендацыямі:

Спалучэнні зычных	Гукі	Прыклады
[дс] перад [к]	[ц]	<i>гарадскі – гара[ц]кі</i>
[дч], [тч]	[ч]	<i>перакладчык – перакла[ч]ык, лётчык – лё[ч]ык</i>
[дц], [тц]	[ц]	<i>у лодцы – у ло[ц]ы, на палатцы – на папа[ц]ы</i>
[зс], [гс]	[с]	<i>французскі – францу[с]кі, пецяўбургскі – пецяўбур[с]кі</i>
[чн]	[чн]	<i>ру[чн]ік</i>

Практыкаванне 29.

- Запішыце словы ў адпаведнасці з правіламі арфаграфіі. Выкарыстоўваючы гэтыя словы ў якасці ключавых, складзіце тэкст.

[грамацтва], [з'б'эрахчы], [займайэс'с'а], [спаччына], [дас'л'эччык], [барадз'б'іт], [н'асв'іск'і], [л'охк'і], [згатка], [дыйалох].

Практыкаванне 30.

- Прачытайце скарагаворкі: спачатку па складах, потым не спыняючыся, а затым – бегла. Сачыце за выразнасцю вымаўлення, імкніцеся перадаць сэнс скарагаворкі.
 - ° Пад пятым пнячком папаў Паўка пяткай па апеньках.
 - ° Да арла паляцела цяцера і папала цяцера арлу на вячэру.
 - ° Паддзямідзіў Кузьма Дзяміда, падкузьміў Дзямід Кузьму.
 - ° Гарошку хваліў і поп, і Ярошка, і я трошкі. Хвалілі патрохі, патрошку, ды перахвалілі Гарошку.
 - ° Шчодры чалавек шчыра радуецца і чужому шчасцю.
 - ° Трыццаць тры дрывасекі дроў трыццаць тры дрывотні надрыва-сечылі.
 - ° Ткач ткаў хустку на таку, хукаў на руку.

- ° Лаўрэн на рэчцы лавіў рыбу, Ларыса варыла рыбу з лаўровым лістом.
- ° Падарыў Панкрат Карпу паркаль і шкарпэткі, паркаль пақралі, шкарпэткі парвалі.
- ° Ларыса рабіла лабараторныя работы ў лабараторыі.
- ° Жвавы вожык жыва жуку пашыў кажух.
- ° Патапка пакаваў пакупнікам пакупкі ў пакункі.
- ° Адна сарока – адна марока, сорок сорок – сорок марок.
- ° Дзятлы дзюбамі дзяўбалі дзеравіну.
- ° Каваль каваў каня, конь кавалю капытом, каваль каню кнутом.
- ° Уцякай, цецеручыха, з цецеручанятамі.
- ° Лавіў рыбак судака, судзіў судак рыбака: лоўка, рыбак, ловіш, судаку сорам робіш.
- ° Любіць Валодзя валаводы валаводзіць.
- ° Ашчаджаўся, ашчаджаўся, хлеб з'еў, а квас астаўся.
- ° Ледзь залез, залезшы, злезь.
- ° Паша Сашу пашыла папаху, Саша Пашы пашыў шапку.
- ° Чэсь калоду чэша, Чэся цеста месіць.
- ° Шэсць мышанят у шалашы шамацяць.
- ° Кроп у страве, страва на траве, трава на дварэ, дровы на дрывотні.
- ° На каптуры каптур, пад каптуром каптур – каптур пад каптур, каптур на каптур.
- ° Пад полкай каўпак, пад каўпаком палка, каўпакі на палках, палкі ў палках.
- ° Патап пакапаў – бык патаптаў.

Практыкаванне 31.

- Прачытайце тэкст, вызначце яго асноўную ідэю, дайце яму назву.
- Выпішыце з яго дзесяць слоў з адметнымі асаблівасцямі беларускай фанетыкі.
- Знайдзіце словы з асіміляцыяй зычных, размяркуйце іх па групам 1) асіміляцыя па мяккасці, 2) па звонкасці, 3) па глухасці, 4) асіміляцыя шыпячых да свісцячых, 5) асіміляцыя свісцячых да шыпячых.
- Вызначце, адназначнае ці мнагазначнае слова выдзелена ў тэксце, пры неабходнасці карыстайцеся тлумачальным слоўнікам. Да якой тэрміналогіі адносіцца гэтае слова. Знайдзіце яшчэ пяць тэрмінаў з гэтай тэрмінасістэмы. Запішыце іх значэнне ў свой тэрміналагічны слоўнік.

Тэкст № 1. Мы глыбока памыляемся, калі іншы раз лічым нашых далёкіх продкаў здатнымі толькі на гульні ў бабкі. А між тым гэта было зусім не так. Матэрыялы, якія мае сёння навука, у першую чаргу

дзякуючы археолагам, паказваюць, што ўсходнія славяне вылучаліся высокай шахматнай культурай. Больш таго, да яе былі далучаны шырокія колы насельніцтва заходніх раёнаў Кіеўскай Русі ў XI–XIII стагоддзях. А гэта магчыма было толькі пры дасягненні пэўнага ўзроўню развіцця духоўнай культуры ўсяго грамадства, на агульным фоне якога фарміруюцца, як вядома, эстэтычныя патрэбнасці кожнага індывідуума.

Шахматы прываблівалі перш за ўсё творчым характарам, магчымасцю спалучэння фізічнага адпачынку з актыўнай разумовай дзейнасцю, спартыўным азартам змагання і перыпетыямі вострай захапляльнай барацьбы. (С. Цярохін.)

Для даведкі: Слова *шахматы* паходзіць ад персідскага *šāh mat* ‘шах памёр’.

Тэкст № 2. Часам можна пачуць, што ад ранейшага Уладзіміра Тоўсціка мала чаго засталася: і на рамкі традыцыйнасці ён больш не звяртае ўвагі, і да асваення новых тэм, новых выяўленчых сродкаў кінуўся рашуча, як на злом галавы, і кан’юктуры рынку цураецца...Але ўсе гэтыя размовы, думаецца, ад павярхоўнасці знаёмства з яго новымі работамі...

Уладзімір Тоўсцік змяніўся. Вырас духоўна. І таму – узяўся на новую прыступку, вырас як мастак. І вырас – не з чужой, невядома чаму аблюбаванай раптам глебы, на што той-сёй адкрыта ці з-за вугла наракае, а з перадуманага, перажытага, напрацаванага за гэтыя гады ім самім.

Калі застаешся з яго **палотнамі** сам-насам, калі павольна, крок за крокам, адольваеш шлях, прайдзены за гэты час ім, мастаком, балюча і радасна адначасова адчуваеш, што гэта і твой шлях, бо і ты належыш чалавецтву, бо і ты нічым іншым і не жывеш, апроч як сваімі беднымі, цудоўнымі, усемагутнымі пачуццямі. А тое, што нерв кожнага творца Уладзіміра праходзіць там, дзе жыццёвыя будзённымя сітуацыі і фігуры як бы пераносзяцца з жыццёвага плана ў вечнае вымярэнне, толькі сцвярджае старую, вядомую ісціну: мастацтва – вечны рэванш чалавека. Рэванш за хуткаплыннасць жыцця, за ўсе жыццёвыя ўпушчэнні і страты. (Паводле Л.Салодкінай.)

Тэкст № 3. У сярэдневяковым гісторыка-культурным працэсе вельмі важную ролю адыгрывалі рэлігія і **царква**. Таму асноўнай асаблівасцю сярэдневяковай культуры з’яўляецца яе рэлігійнасць, відавочны «тэацэнтрызм» – такі светапогляд, дзе ў цэнтры ўвагі знаходзіцца Бог. Яна вызначалася надзвычайнымі традыцыяналізмам, кананічнасцю, дагматычнасцю, а часам ідэйнай інталерантнасцю (нецярпіма-

сцю). Характэрнымі рысамі культуры сярэднявекі былі сімвалізм і алегорыя (іншасказальнасць), цяга да абагульнення, універсальнасці, а таксама рэфлексіўнасць, дыдактычнасць, ананімнасць большасці твораў мастацтва. Упершыню канчаткова сфарміраваліся некалькі спецыфічных субкультур (напрыклад, асобныя субкультуры трох асноўных сааслоўяў – духавенства, дваранства, «трэцяга сааслоўя»). Таму дадзеная эпоха вызначалася сутыкненнем, сінтэзам некалькіх культурных арыентацый, плыняў – з аднаго боку, царкоўнай, вучонай, афіцыйнай, а з другога боку, – народнай, карнавальнай, «смежавой». Калі царкоўная культура была хрысціянскай, то народная захоўвала нярэдка шмат элементаў старажытных язычніцкіх вераванняў. Амаль уся гісторыя сярэднявекі цывілізацыі характарызавалася пастаяннай барацьбай царквы і дзяржавы, але былі і часы іх прымірэння, своеасаблівага збліжэння. (Э. Дубянецкі.)

Практыкаванне 32.

- Прачытайце тэкст, захоўваючы асаблівасці вымаўлення галосных і зычных гукі.
- Вызначце стыль тэксту, абгрунтуйце свой вывад.
- Выпішыце дзесяць слоў, у якіх адрозніваюцца вымаўленне і правапіс.
- Знайдзіце па адным слове на кожную літару алфавіта, запішыце іх у алфавітным парадку. Раскажыце, на якія літары алфавіта вы не сустрэлі слоў, растлумачце чаму.

Тэкст № 1. Звінец вярэня местачковая вуліца пераможнымі дзіцячымі галасамі. Яна пачынае па-асабліваму звінец, калі тых, хто ўжо ходзіць у школу, адпускаюць на канікулы. За доўгую восень і зіму насядзеліся хлопцы за цеснымі партамі і цяпер прагнуць волі і прастору.

Гульня ў «ялавога», «кругавога», нават у звычайныя «цуркі» – гэта ўсё гульні ў перамогу. Перамагае спрытнейшы, хітэйшы, разумнейшы.

Вася найбольш любіць гуляць у «кругавога». Пасярэдзіне пылкай вуліцы вымалёўваецца вялікі круг. Унутры круга – адна каманда, наўзбоч – другая. Мяч у каго-небудзь з хлопцаў, якія ходзяць па-за кругам. Важна пацэліць мячом у таго, хто ўнутры круга, і паспець разбежыся.

Васю рэдка давяраюць мяч, але калі давяраюць, то ён стараецца біць без промаху. Можна, таму, што ён яшчэ малы, і тыя, што ў крузе, проста не вераць, што гэткаму шкету могуць даць мяч.

Засунуўшы рукі ў кішэні, Вася тры ці чатыры разы праходзіць па крузе, нічым не выяўляючы, што мяч у ягоных руках. Некаторыя хлопцы проста выскаляюцца, не адчуваючы небяспекі, ушчыльную падсту-

паюць да Васі. Маўляў, бі, чаго марудзіш? І Вася без промаху б'е. Бывае, пасля гэтага яму зноў даюць мяч. Сэнс гульні ў тым, каб увесці ў зман, збіць з тропу каманду праціўніка.

Гульня ў «кругавога» Васю дужа падабаецца. Каб можна было, ён бы з раніцы да вечара гуляў. (І. Навуменка.)

- Якія беларускія дзіцячыя гульні згадваюцца ў тэксце? Якія яшчэ народныя дзіцячыя гульні вы ведаеце? Раскажыце пра іх.
Літаратура: Гульні, забавы, ігрышчы / Склад. А. Ю. Лозка. Мінск, 1996; Этнаграфія Беларусі: энцыклапедыя. Мінск, 1989.

Тэкст № 2. Творчае жыццё мастака цяжка ўціснуць у абмежаваныя радкі публікацый і прамавугольнікі рэпрадукцый. Яно значна больш складанае і цікавае. Для гэтага кактэйлю сумненняў, пошукаў і эмоцый нават не заўсёды знаходзяцца адпаведныя выразы. У большасці мастакі – не вельмі гаварлівыя асобы, і часцей за ўсё яны сцвярджаюць, што ўсе свае думкі і пачуцці выплёскаюць на палатно ці паперу. І сапраўды, глядач, які вядзе дыялог з карцінай, інтуітыўна заўважае, што менавіта гэты твор выкананы тэмпераментным, разумным аўтарам, а іншы зроблены кволым майстрам, які нібыта засынае з пэндзлем у руках.

Цікава назіраць, як малююць дзеці. Яны з захапленнем ствараюць свой асабісты свет, не задумваючыся аб тым, якімі сродкамі гэта дасягнуць. У выніку працы атрымліваюцца эмацыянальнымі і яскравымі. Нездарма кажуць, што дзеці малююць – быццам птушкі спяваюць. Даросламу чалавеку, каб выказаць складаную філасофскую думку ці лаканічную ідэю, трэба вельмі добра валодаць той мовай выяўленчага мастацтва, да якой ён звяртаецца.

Мастака захапляе сам працэс стварэння працы, ён быццам вядзе гульні з мадуляцыямі колеру, плям і ліній. Значэнне вобраза ў яго творах вымяраецца не дэфармацыяй формы прадмета, а трансфармацыяй самой прасторы, што стварае адчуванне шматпланаваасці бачання навакольнага свету. Цікава, што мастак пры ўмоўнай схематызацыі формы не абядняе, а наадварот – узбагачае натуру сродкамі мастацтва, якія садзейнічаюць стварэнню адпаведнага вобраза. У гэтым выпадку пераўтварэнне натуре неабходна дзеля ажыццяўлення задумкі мастака, а значыць, і для больш моцнага эмацыянальнага ўздзеяння на гледача. (В. Дударэнка.)

- Якія сінонімы да слова *карціна* ўжывае аўтар у тэксце. Вызначце іх функцыю (дазваляюць пазбегнуць аднастайнасці, удакладняюць значэнне, надаюць паведамленню экспрэсію і эмацыянальнасць).

Тэкст № 3. Багацце творчае энергіі выяўляе беларус у цэлым кульце арыгінальных звычаяў і абрадаў, якімі абстаўлена ўсё яго жыццё ад калыскі да магілы. Гэтыя звычаі і абрады ў большасці вельмі цікавыя, прыгожыя і паэтычныя, цесна звязаны з працоўным жыццём беларускага селяніна і сімвалізуюць паасобныя моманты гэтага жыцця. На кожную пару года, кожную палявую работу мае вясковы беларус асобныя абрады і звычаі, асобныя песні. Вясну ён спатыкае песнямі – закліканнямі, якія пье вясковая моладзь, выйшаўшы на адталы ад снегу ўзгорак у полі. Маладую рунь і свае надзеі на ўраджай вітае ён велікоднымі песнямі; веснавы расцвет прыроды і канчатковую перамогу лета над зімою – сёмушнымі звычаямі. У часе летняга сонцастання, калі прырода ў найбольшай сіле ды красе, беларус святкуе найпрыгажэйшае сваё свята – купалле, свята, якое выразна сімвалізуе рух сонца і яго жыватворную дзейнасць, прыгожымі старасвецкімі песнямі і абрадамі адзначаюцца ў нас дні зажынак і дажынак ды святы ўраджаю і сялянскае заможнасці – багач, дзяды, каляды і г. д. А калі ўспомніць увесь ход абрадаў беларускага вяселля або хрэсьбінаў, дык трэба прызнаць, што беларускі селянін стварыў абрадавы культ шмат багацейшы, чым усе суседнія з ім народы. Праняты наскрозь паэзіяю працы, ён, безумоўна, карысны і патрэбны элемент у нялёгкім сялянскім жыцці. (Паводле А. Смоліча.)

- Выпішыце назвы святаў, раскажыце пра іх. *Літаратура:* Лозка А. Беларускі народны каляндар. Мінск, 2002; Сысоў У. М. 3 крыніц спрадвечных. Мінск, 1997. Этнаграфія Беларусі: энцыклапедыя. Мінск, 1989.

Практыкаванне 33.

- Перакладзіце адзін з тэкстаў на беларускую мову.
- Назавіце словы іншамоўнага паходжання, адзначце прыкметы запазычанасці.

Тэкст № 1. І. Хоккей – это соревнование не только мужества и скорости. Это и соревнование умов. Лишь тот может мечтать о победах, кто умеет мгновенно, как шахматист в цейтноте, разбираться в самых сложных, постоянно изменяющихся ситуациях, кто научился едва ли не ежесекундно находить наилучшее решение из всех возможных, кто умеет, наконец, предвидеть, предугадывать дальнейший ход происходящих на хоккейном поле событий.

Хоккеисту нужна не только мудрость шахматиста, но точность снайпера. Отдать шайбу прямо на клюшку мчащегося партнера, попасть на большой скорости в незащищенный уголок ворот – право же, ничуть не легче, чем пять раз подряд выстрелить из пистолета в заветную «десятку».

И еще одну важную черту можно подметить у классного хоккеиста. Его ... музыкальность. Умение чувствовать ритм игры, ритм или, напротив, аритмичность атак, умение менять этот ритм в зависимости от игровой ситуации. (А. Тарасов.)

II. Быстротой называется способность человека совершать действия в минимальный для данных условий отрезок времени. При этом выполнение таких заданий не должно занимать много времени и вызывать утомление. Например, можно быстро добежать до близко расположенного дерева, переплыть узкую речку, быстро подпрыгнуть и достать до ветки. Способность к быстроте необходима для формирования и совершенствования бега, разных видов прыжков и метаний, в подвижных играх, а также для успешного овладения многими видами спортивных упражнений. (Е. Н. Вавилова.)

Слоўнік

<i>Постоянно изменяющиеся ситуации</i>	– сітуацыі, што пастаянна змяняюцца
<i>Едва ли не ежесекундно</i>	– ледзь не кожную секунду
<i>Происходящих на хоккейном поле событий</i>	– падзеі, што адбываюцца на хакейным полі
<i>Мчащегося партнера</i>	– партнёра, што імчыцца
<i>Право же</i>	– сапраўды
<i>Утомление</i>	– стомленасць
<i>Близко расположенного дерева</i>	– блізка размешчанага дрэва
<i>Совершенствование</i>	– удасканаленне
<i>Подвижные игры</i>	– рухомыя гульні

Тэкст № 2. I. Открытие законов перспективы воодушевляло многих итальянских художников. Рассказывают, что современник Мазаччо Учелло, забывая о сне, просиживал ночи над перспективными задачами. Изобретатели перспективы были уверены, что приобрели объективный, единственно достоверный критерий для изображения на плоскости трехмерных предметов и пространства. Некоторые из них готовы были определять живопись как «перспективное видение». Впрочем, перспектива, которую они так горячо отстаивали, была не свободна от некоторых условностей... Флорентийцы ограничивались линейной перспективой и почти не замечали роли воздушной среды. Все

это делает перспективное построение архитектурных фонов в итальянских картинах XV века несколько похожим на чертеж. (М. Алпатов)

II. В Париже перед зданием ЮНЕСКО установлена скульптура женщины – похожее на сфинкса изваяние с округлыми царственными формами и загадочным лицом-маской резко выделяется на фоне однообразного ряда окон модернистского храма культуры. Так сошлись в глубоком контрасте архитектура здания из стекла и бетона и скульптура из первозданного камня: легкость и тяжеловесность, динамизм и статичность, современность и доисторизм.

Английский скульптор Генри Мур (а именно он «вырубил из скалы и установил перед зданием ЮНЕСКО бессмертную свою Мать-Землю») любил полярность: сложность и простота, замкнутость и простор, считал он, в своем единстве и есть жизнь и искусство. Получив в 1957 году заказ, он не сразу нашел нужное решение: сначала хотел изваять женщину, погруженную в чтение или окруженную детьми, но в конце концов остановился на любимой своей модели – лежащей женщине, символе Великой женственности, Вечности. (А. Грачева.)

Слоўнік

<i>Воодушевляло</i>	– натхняла
<i>Изображение</i>	– выяўленне, выява
<i>Перспективное видение</i>	– перспектыўнае бачанне
<i>Впрочем</i>	– зрэшты
<i>Воздушная среда</i>	– паветранае асяроддзе
<i>Несколько похожим на чертеж</i>	– крыху падобны да чарцяжа
<i>Похожее на сфинкс изваяние</i>	– падобная да сфінкса статуя
<i>Тяжеловесность</i>	– цяжкаважасць
<i>Изваять</i>	– стварыць, вылепіць
<i>Погруженную в чтение</i>	– захопленую чытаннем
<i>В конце концов</i>	– урэшце рэшт
<i>Лежащей женщине</i>	– жанчына, якая ляжыць

Тэкст № 3. I. Архаическая культура – самый длительный, загадочный и сложный для нашего понимания период. Время уничтожило и закрыло плотной пеленой многие следы человеческого прошлого. И все же факты свидетельствуют, что это тысячелетия не примитивного, полудикого существования, а грандиозной, напряженнейшей духовной работы. Здесь закладывались основы общечеловеческой культуры, формировался духовный потенциал, который возвестил о появлении качественно иного существа на Земле. Тут впервые вспыхивает свет эстетического сознания. Именно в архаике истоки важнейших прозрений. (В. Ф. Мартынов.)

II. Иоганн Себастьян был лучшей ветвью баховского рода. Он был всесторонне совершенным музыкантом. Начиная певчим в хорах – известно, что он обладал одним из чистейших настоящих сопрано во всей Саксонии. К восемнадцати годам он уже зарабатывал на жизнь как скрипач и органист. Фактически его жизнь бедна на события. В ней не было сцен триумфа, как у Генделя в Англии. На протяжении двадцати лет он был придворным музыкантом и только потом получил пост регента в церкви св. Фомы в Лейпциге и учителя в школе при этой церкви. На конкурс он представил святым отцам ни много ни мало «Страсти по Иоанну», которую те расценили как достаточно скучное и старомодное произведение. В каком-то смысле святые отцы были правы, ибо Бах знал и восхищался музыкой старых композиторов.

Не следует порицать добрых лейпцигских бюргеров за то, что они не сумели распознать чудо. Хотя бы потому, что в те годы стиль Баха считался тяжеловесным в сравнении с итальянской и французской музыкой. К тому же, когда Бах впервые ступил в церковь св. Фомы, большая часть его произведений еще не была написана. (И. Менухин.)

Слоўнік

<i>Полудикий</i>	– нападзікі
<i>Напряженнейший</i>	– вельмі напружаны
<i>Важнейшее прозрение</i>	– найважнейшае прасвятленне
<i>Одно из чистейших настоящих сопрано</i>	– адно з самых чыстых сапраўдных сапрана
<i>Святые отцы</i>	– святыя айцы
<i>Ни много ни мало</i>	– ні многа ні мала
<i>«Страсти по Иоанну»</i>	– «Страсці па Іаану»
<i>Порицать</i>	– ганіць
<i>Тяжеловесный</i>	– цяжкаважкі

Практыкаванне 34.

- Прачытайце верш з захаваннем усіх правіл беларускай арфаэпіі. Вывучыце верш на памяць.

Мова

Ёсць паданне вякоў, што разбурыць калісь
 Вавілонскую Вежу Адам
 І няўмольна сальюцца мовы зямлі
 У адну, няродную нам.
 І мая безвыходна пойдзе ў змрок,
 У атрутны, як вечнасць, цень,
 Трапяткая і сіняя, як васілёк,

Гарачая, як прамень.
 Я ні шчасця, ні будучых дзён не жадзён,
 Хай пятля, хай памерці ў журбе,
 Хай не будзе ні шчасця, ні будучых дзён,
 Калі ў іх не будзе цябе.
 Сірата па з'едлівай волі багоў,
 Гінучы мой карабель,
 Хай не будзе світання ў народа майго,
 Калі досвіткам здрадзіць табе.
 Ад палеткаў райскіх лёгкай ступой
 Збочу я да пякельных катлоў,
 Калі першы ж ангел на мове маёй
 Мне не скажа: «Братка, здароў».
 І няхай да мяне не прыйдзе вясна,
 Песня, шчасце, каханне, спакой,—
 Усё адно не змяняю твой чорны праснак
 На атруту пшаніцы чужой.
 Ты мой ясны хлеб і каханы май,
 Песня продкаў і нашчадкаў палі,
 Без цябе, не з табой — не патрэбен мне рай
 На душы. У небясі. На зямлі. (У. Караткевіч.)

Практыкаванне 35.

- Прачытайце тэкст.
- Выпішыце з яго словы з фанетычна падоўжанымі зычнымі і словы з падвоеным напісаннем зычных на мяжы марфемных частак. Вусна параўнайце вымаўленне і напісанне гэтых слоў у рускай мове.
- Карыстаючыся слоўнікам тэрмінаў, падбярыце 10 слоў з фанетычным падаўжэннем зычных.
- Выпішыце ў адзін слупок словы, у якіх гукаў больш, чым літар, а ў другі — словы, у якіх літар больш, чым гукаў.
- Назавіце словы з зацвярдзелымі зычнымі.
- Затранскрыбіруйце словы, у якіх ёсць гук [й].

Прага ёсць Прага. Ажыўленая, гандлёвая і рамесніцкая, моцная залатымі рукамі майстроў, культурнымі традыцыямі, навукай і кніжнасцю. У ёй Францыск Скарына адчувае сябе, як рыба, якую ўрэшце пусцілі ў ваду. Ён урэшце дыхае на поўныя грудзі паветрам горада. Ён бачыў Полацк з непараўнальнымі Сафіяй і Ефрасінняй, бачыў суровы, мужны воблік Кракаў і Падую. Але Прага, несумненна, цудоўнейшы з гарадоў, у якіх яму даводзілася жыць.

Ён любіць яе. Яму тут лёгка жыць і працаваць. Лёгка рэгуляваць
вінт станка, лёгка сварыцца з рабочымі, лёгка праводзіць бяссонныя
ночы над рэдагаваннем тэксту або пісаннем прадмоў да кожнай кнігі.

Лёгка нават проста блукаць начнымі вулкамі і піць прыгажосць горада.

Што ён мог бачыць?..

Складаную блытаніну раманскіх і гатычных будынкаў, у якую, пакуль што яшчэ нясмела, украдваўся ранні рэнесанс...

Ёе блукае вуліцамі. Добра думаецца пад спеў Празскіх званоў. І добра успамянаецца пра родныя Полацкія званы.

Не, не, трэба спяшацца. Жыцця не хопіць на тое, што задумаў ён, Францыск Скарына. Такого кароткага, такого базабароннага перад нечаканасцямі і чужой злой воляй. Такого ўпартага, моцнага, нязломнага. (Паводле У. Караткевіча.)

8. Адзначце словы, у якіх гук [в] прыстаўны:
 1) вольха, 2) вол, 3) вулкан,
 4) вопыт, 5) волат.
9. Адзначце, у якіх словах **дж** абазначае два гукі:
 1) ураджай, 2) паджылкі, 3) аджаць,
 4) аджыць, 5) адраджэнне.
10. Адзначце, у якіх словах літара з перадае гук [с]:
 1) разжаць, 2) французскі, 3) зрэзаць,
 4) мароз, 5) зжыць.

Арфаграфія

Арфаграфія (ад грэц. *orthos* – правільны, *graphō* – пішу) – раздзел мовазнаўства, які вывучае правілы перадачы вуснай мовы на пісьме. Тэрмінам «арфаграфія» часта называюць сістэму агульнапрынятых правілаў, якія рэгулююць аднастайнае, унармаванае напісанне слоў і марфем. У арфаграфію таксама ўключаюцца правілы злітнага, паўзлітнага і асобнага напісання слоў, іх графічнага скарачэння, ужывання вялікай літары, а таксама пераносу слоў.

Асноўныя прынцыпы беларускай арфаграфіі

Прынцып, яго сутнасць	Асноўныя напісанні паводле гэтага прынцыпу
Фанетычны прынцып патрабуе, каб гукі на пісьме перадаваліся адпаведна літаратурнаму вымаўленню	Праваліс о, э, а (аканне) Праваліс е, ё, я (яканне) Праваліс і, ы, й пасля прыставак Праваліс спалучэнняў галосных у запазычаных словах Праваліс прыстаўных галосных і зычных Праваліс у, ў Праваліс прыставак на з і с Праваліс д – дз', т – ц' (дзеканне і цеканне) Праваліс падоджанах зычных.
Марфалагічны (фанематычны) прынцып патрабуе аднолькавай (аднастайнай) перадачы на пісьме марфем і іх частак незалежна ад іх вымаўлення ў розных фанетычных пазіцыях	Праваліс звонкіх і глухіх зычных Праваліс свісцячых і шыпячых зычных Праваліс суфікса –ск- у геаграфічных назвах Праваліс часціцы не і прыназоўніка без Праваліс прыставак над-, пад-, ад-, аб-

Прынцып, яго сутнасць	Асноўныя напісанні паводле гэтага прынцыпу
Традыцыйныя (гістарычныя) напісанні перадаюцца па традыцыі	Напісанне о на канцы іншамоўных слоў пасля галоснага Праваліс е ў першым складзе перад націскам у словах іншамоўнага паходжання і словах <i>дзевяты, дзесяты, семнаццаць, васьмнаццаць</i> Напісанне я каранёвага Напісанне у (складовага) у пачатку ўласных назваў Напісанне вялікай літары ў дакументах міжнароднага значэння і назвах міжнародных арганізацый (<i>Арганізацыя Аб'яднаных Нацый</i>) Напісанне з вялікай літары новага вершаванага радка
Дыферэнцаваныя напісанні дазваляюць адрозніваць сугучныя словы і формы	Напісанне вялікай і малой літары ў словах-аманімах (<i>Максім Танк – танк</i>) Напісанне прыстаўкі з-, с- у залежнасці ад значэння слоў (<i>сыходзіць з ганка, зыходзіць з меркавання</i>)

Практыкаванне 36.

- Прачытайце тэкст. Складзіце яго план. Перакажыце тэкст паводле плана.
- Выпішыце спачатку словы, правапіс якіх заснаваны на фанетычным прынцыпе, а затым – на марфалагічным. Вусна сфармулюйце правілы.

Тэкст № 1. Выхаванне новага пакалення сялянскай моладзі ў XIX – пачатку XX ст. у поўнай меры з'яўлялася справай сялянскай сям'і. Ад якасцей, якія набывала асоба, залежалі не толькі ўзаемаадносіны паміж членамі сям'і, але і яе дабрабыт. У XIX ст. сялянская праца ў цэлым трымалася на фізічнай сіле чалавека. «Абы здароўе, а работа будзе», – казалі сяляне.

Знакаміты беларускі этнограф А. Багдановіч у працы «Педагагічныя погляды беларускага народа» так сфармуляваў галоўны прынцып сялянскай педагогікі: «Усе павінны працаваць – вось асноўнае палажэнне ў сялянскіх поглядах на працу». Менавіта таму фізічнае выхаванне дзяцей было цесна звязана з працоўным, але падпарадкоўвалася прынцыпу прыроднай мэтазгоднасці.

«З пестуна нічога не будзе», – так лічылі сяляне і пачыналі фізічнае выхаванне сваіх дзяцей ледзь не з першых дзён нараджэння. Яно было

ўключана ў сістэму традыцыйных звычайў і абрадаў. У межах тагачаснай светапогляднай сістэмы сялянства сваё месца ў выхаванні знаходзілі і элементы магіі: замовы, абярэгі, якія, на думку бацькоў, павінны былі аберагаць здароўе дзіцяці.

Ужо з малых гадоў дзяцей прывучалі да лазні з парай і венікам, якая не толькі выконвала гігіенічную функцыю, але і была сродкам загартоўкі, масажу ды аздараўлення. Лазня як элемент фізічнай культуры добра ўсведамлялася беларускім сялянствам, што знайшло адлюстраванне ў народнай мудрасці: «У лазню хадзіць – здаровым быць».

Дадатковым сродкам фізічнага выхавання былі гульні. Яны мелі месца на працягу ўсяго жыцця селяніна. Гульні становіліся своеасаблівай школай, якая дапамагала авалодваць мараллю і нормамі паводзін, знаёміла з традыцыямі народа. Большасць гульняў праводзілася на свежым паветры, а летам – басанож, што з’яўлялася дадатковым фактарам загартоўвання.

Метадамі выяўлення ўзроўню фізічнага развіцця вясковай моладзі былі выпрабаванні і спаборніцтвы, якія арганізаваліся ў час масавых гулянняў і свят. Ацэнка фізічнага развіцця вынікала з грамадскай думкі, якая ўхваляла ці ганіла асобу.

Пэўныя элементы фізічнай культуры ўтрымліваліся ў традыцыйных абрадах і святах беларусаў. Так, на купалле паўсюдна ладзіліся скачкі цераз вогнішча, якія ў многіх месцах чаргаваліся з гульнямі, танцамі.

Шырокае распаўсюджанне на нашай зямлі атрымалі такія віды барацьбы, як «На крыжы» і «Да крыжа», у якіх выпрабавалі сябе не толькі маладыя, але і сталыя мужчыны. (Паводле А. Шамака.)

- Выпішыце з тэксту прыказкі і прымаўкі. Карыстаючыся слоўнікам «Беларускія прыказкі, прымаўкі і фразеалагізмы» (складальнік Ф. М. Янкоўскі), запішыце яшчэ некалькі народных выслоўяў пра здароўе і сілу.

Тэкст № 2. У кожным творы навагрудскага майстра Людмілы Уласенкі – працяг традыцый саломалепства і пошукі новых тэхнічных прыёмаў, новых сродкаў дэкаратыўнай выразнасці. Вельмі часта яна пляце з саломы «павукоў» – традыцыйнае ўпрыгожанне сялянскай хаты, якое ўяўляе сабой лёгкую ажурную канструкцыю ромбападобнай формы. «Павукі» падвешваліся да столі і ад патоку паветра прыходзілі ў рух. Круцячыся і пераліваючыся залацістым колерам саломкі, яны стваралі ў вясковым інтэр’еры асаблівы настрой святочнасці. Майстрыха выкарыстала тут традыцыйныя прыёмы злучэння прамых саломін, але ўпрыгожыла ўсю канструкцыю махровымі кветкамі, што надалі

ёй асаблівую дэкаратыўнасць і эфектнасць. А робіць гэтыя кветкі яна вельмі проста – звязаныя мокрыя саломінкі расчэсвае іголкай і прагладжвае прасам. І ўсё ж галоўную ўвагу Людміла надае анімалістыцы. Фігуркі конікаў і птушак, зробленыя ёю, зіхацяць залацістымі пералівамі саломкі, прыгажосць якой яна імкнецца выявіць самымі разнастайнымі спосабамі пляцення. Птушыныя хвасты і конскія грывы яна робіць веерападобнымі, што добра дапасуецца да прыроды матэрыялу і ўзмацняе яго дэкаратыўны эфект. Выкарыстоўваючы экспрэсіўна-выразныя магчымасці матэрыялу, яна часам робіць хвасты і грывы коней пышнымі, хвалепадобнымі. І цікава, што гэты дэкаратыўны прыём дасягаецца даволі простымі сродкамі – мокрая саломка заплятаецца ў косы, потым расплятаецца, – і пругкія хвалі сцяблін становяцца конскімі хвастамі і грывамі. Самі ж крупы коней яна робіць у выглядзе «зубчаткі», цуглі нагадваюць пацеркі, выкананыя пляцёнкай. Прамая і сплеченая саломка стварае пэўны пластычны кантраст, а ў канчатковым выніку – пластычную разнастайнасць і выразнасць.

Каб саломка загаварыла мовай мастацкіх вобразаў, зайграла ўсімі адценнямі залацістага колеру, патрэбны доўгі працэс апрацоўкі. Яе жнучь сярпамі, каб не паламаць, сартуюць па таўшчыні, затым запарваюць, бо распараныя сцябліны вельмі падатлівыя пры згібанні, захоўваюць натуральную афарбоўку ад светлага да цёмна-залацістага колеру з бурштынавым пералівам. Усімі гэтымі прыёмамі ў дасканаласці валодае Людміла Уласенка, якая адкрывае ў саломе новыя пластычныя магчымасці і як эфектны дэкаратыўны матэрыял шырока выкарыстоўвае для стварэння разнастайных сувенірных вырабаў. (Паводле А. Лявонавай.)

- Выпішыце словы спецыяльнай лексікі. Вывядзіце, прафесіяналізмы гэта ці тэрміны. Падрыхтуйце слоўнікавыя артыкулы для тэрміналагічнага слоўніка з гэтымі словамі.

Тэкст № 3. Мастацкі кіраўнік і рэжысёр ансамбля добра разумеў, што самае галоўнае ў кожным музычным калектыве – праграма. І ўсе артысты «Жывіцы» з пачуццём вялікай адказнасці рыхтаваліся да свайго першага выступлення. Патрабаванне сабе паставілі строгае: у праграму ўключаць толькі такія творы, якія раней не выконваліся ні прафесійнымі калектывамі, ні асобнымі артыстамі. Гэта была амаль нерэальная задача. Рашылі распачаць пошукі матэрыялу праз экспедыцыі. Ледзь не ўсе паехалі на Віцебшчыну. У вёсцы Груздава Пастаўскага раёна ўдалося запісаць цікавыя старадаўнія песні і найгрышы. Шчодрымі аказаліся паездкі на Піншчыну і Мазыршчыну.

Зварот да крыніц народнай песнятворчасці даў артыстам «Жывіцы» шчодры плён – удалося запісаць сотні раней невядомых песень і, што надзвычай важна, на ўласныя вушы яны змаглі пачуць, як спявае сваю песню народ, як іграюць вясковыя музыкі. Адных раней невядомых полек назбіраўся цэлы цыкл, і кожная – твор высокай мастацкай пробы. Каштоўны набытак у ансамблі склалі «маршы-выхады», якіх нават не чулі вучоныя-фалькларысты.

Адначасова са зборам песень і найгрышаў, разам з творчымі справамі шмат часу забірала праблема матэрыяльнай базы, прынамсі, укамплектаванне музычнай групы сапраўднымі народнымі інструментамі, вырабленымі рукамі народных майстроў. Па ўсіх кутках Беларусі пачалі пошукі. Трапляліся неспадзяваныя знаходкі – акарына, цытра, вясельны барабан, «бугай» ды інш. На хутары Сакоўшчына, што на Маладзечаншчыне, знайшлі старога музыку Максіма Пятровіча Такушэвіча, які добра іграў на гусях і цымбалах і ўмеў іх адмыслова рабіць. Па просьбе артыстаў ён зрабіў некалькі выдатных інструментаў. Усё валад Жукоўскі з Мар’інай Горкі змайстраваў для «Жывіцы» спачатку ліру, а потым жалейку і басэтлю. Нарэшце, артысты музычнай групы, прыглядаючыся да работы майстроў-самародкаў, навучыліся самі рабіць неаблігі дудачкі з саломы. (Паводле І. Цішчанкі.)

- Выпішыце назвы народных музычных інструментаў. Складзіце тэрміналагічны слоўнік з гэтымі словамі.

Правапіс галосных

Што гучыць	Што пісаць	Калі пісаць	Прыклад
[o]	o	заўжды пад націскам пасля цвёрдых і зацвярдзелых зычных і ў пачатку слоў	даро́слы, чыро́ны, во́страў, о́рдэр
		на канцы некаторых запазычаных слоў без націску пасля галоснага	адажыю, трыю, То́кіо
[a]	a	пасля цвёрдых і зацвярдзелых зычных і ў пачатку слоў	падру́чнік, арты́кул,
		на месцы o, э без націску	ра́ка, га́лава
[э]	э	толькі пад націскам	рэ́кі, мэ́та, шэ́ры
		у першым складзе складаных слоў	шэ́равокі
		у пачатку і ў сярэдзіне слоў іншамойнага паходжання	э́тап, рэспу́бліка

Што гучыць	Што пісаць	Калі пісаць	Прыклад
[о]	ё	толькі пад націскам пасля мяккіх зычных	<i>вёска, клён</i>
[йо]		толькі пад націскам у пачатку слоў пасля галосных і пасля раздзяляльных апострафа і ь	<i>ёсць, ёдзісты, знаёмы, мільён, аб'ём</i>
[э]	е	пад націскам пасля мяккіх зычных	<i>снедаць</i>
[йэ]		пад націскам у пачатку слоў і пасля апострафа	<i>ехаць, п'еса</i>
[э]		у ненаціскных пазіцыях (акрамя першага пераднаціскага склада)	<i>возера, зеленаваты</i>
[э]		у першым пераднаціскным складзе пры традыцыйным напісанні і ў словах іншамоўнага паходжання	<i>дзевяты, методыка, герой</i>
[а]	я	пад націскам пасля мяккіх зычных або ў пачатку слоў	<i>узяцца, якасць</i>
[а]		замест е, ё ў першым складзе перад націскам	<i>вясёлка, бягуць</i>
[йа]		пасля раздзяляльных апострафа і ь пад націскам і без яго	<i>мільярд, з'яўленне</i>
[у]	у	пасля цвёрдых зычных	<i>друг, пачуўшы</i>
		у пачатку слоў, якія стаяць пасля слоў на зычны і пасля знака прыпынку	<i>уваход, усяхіцца</i>
		у пачатку сказа	<i>У гэтым...</i>
		у пачатку ўласных імёнаў	<i>на Урале</i>
		у словах іншамоўнага паходжання, калі ўтварае склад	<i>ва ўніверсітэце, аул</i>
[у]	ю	пасля мяккіх зычных	<i>люблю, касцюм</i>
[у]		пасля зацвярдзелых зычных у складанаскарочаных словах	<i>дзяржуркалегія</i>
[йу]		у пачатку слова	<i>юнга, юны</i>
[йу]		пасля галосных і раздзяляльных апострафа і ь	<i>саюз, лью, інтэрв'ю</i>
[і]	і	пасля мяккіх зычных	<i>ліпень</i>
		пасля прыставак на галосны, калі ўтварае склад	<i>заінтрыгаваць</i>
		у пачатку іншамоўных слоў	<i>інстытут,</i>
[ы]	ы	у складанаскарочаных словах, калі першая частка канчаецца на цвёрды зычны	<i>педінстытут, контр'ігра</i>
[ы]		пасля цвёрдых і зацвярдзелых	<i>цырк, дырэктар</i>
[ы]	ы	у некаторых іншамоўных словах у адпаведнасці з літаратурным вымаўленнем на месцы э	<i>інжынер, почырк, брызент</i>

Праваніс спалучэнняў галосных у запазычаных словах

Пад націскам		Не пад націскам	
у сярэдзіне слоў	у пачатку слоў	у сярэдзіне слоў	у пачатку слоў
ië (<i>аксіёма</i>)	io (<i>іонаабмен</i>)	ia (<i>чэмпіянат</i>)	ia (<i>Іарданія</i>)
ыё (<i>стадыён</i>)	йо (<i>Нью-Йорк</i>)	ья (<i>нацыянальны</i>)	яа (<i>Іашкарапа</i>)
ео (<i>фразеолог</i>)		еа (<i>фразеалогія</i>)	
зо (<i>ідэолаг</i>)		за (<i>ідэалогія</i>)	
іе, ые: <i>іерогліф, іерархія, гігіена, абітурыент</i>			
[іэ] – е у сярэдзіне і на канцы слова: <i>фае, канвеер</i>			
[йо] – ё пад націскам: <i>маёр, ётавы</i>			
[йо] – я не пад націскам: <i>маянэз</i>			

Праваніс і, ы, ў пасля прыставак

Пасля прыставак каранёвае **і** можа захоўвацца, а можа чаргавацца з **ы** ці **ў**.

ы пішацца	а) Пасля прыставак на зычны гук у адпаведнасці з вымаўленнем на месцы ненаціскага і б) Пасля прыставак на зычны гук, калі яны спалучаюцца з каранем ход (Апушчэнне літары ы ў некаторых выпадках звязана з дыферэнцыяцыяй лексічных значэнняў слоў)	а) <u>узышлі</u> , <u>абысці</u> , <u>сысці</u> , <u>падысці</u> б) <u>абыходзіць</u> , <u>надыходзіць</u> , <u>узыходзіць</u>
й пішацца	Пасля прыставак на галосны гук у адпаведнасці з вымаўленнем на месцы і	<u>прайсці</u> , <u>выйсці</u> , <u>увайсці</u> , <u>перайначыць</u>
і пішацца*	а) Пасля прыставак на галосны, калі каранёвае і ўтварае склад б) Пасля марфем між- , звыш- , пан- , суб- , транс- , контр-	а) <u>заігрываць</u> , <u>заіка</u> , <u>заіскрыцца</u> , <u>заінец</u> б) <u>міжінстытуцыі</u> , <u>субінспектар</u> , <u>звышімклівы</u> , <u>контрыгра</u> , <u>панісламизм</u> , <u>дэзінфармацыя</u>
*	Пры далучэнні прыстаўкі на галосны гук прыстаўнае і можа выпадаць	<u>імчацца</u> – <u>памчацца</u> , <u>іржавець</u> – <u>заржавець</u>

Праваніс галосных у складаных словах

Праваніс галосных у складаных словах залежыць ад націску:

1. Калі ў складаным слове націск падае на першы склад другой часткі слова, то ў першай частцы напісанне ненаціскных **о**, **е**, **ё** падпарадкоўваецца агульным правілам: **о** пераходзіць у **а**; **ё** – у **я**; **е** ў

першым складзе перад націскам таксама ў **я** (*наваго́дні, шырака-твара́ры, земляко́п, даўгаве́чны*).

2. Калі ў складаным слове націск падае не на першы склад другой часткі, то ў першай частцы слова з'яўляецца пабочны націск і пішуцца галосныя **о, ё** (*лёдаўтварэ́нне, зако́напаруша́льнік, жывёлагадоўчы, во́далячэ́нне, шыро́камашта́бны*).

Пабочны націск праяўляецца ў некаторых складаных словах і тады, калі асноўны націск падае на першы склад другой часткі (*слова-творча́сць, фо́ндасхо́вішча, жывёлаво́дчы, ружо́вашчо́кі* ды інш.).

У складаных словах звычайна нязменна пішуцца элементы *фота-, мота-, што-, грос-, проці-, контр-, радыё-*, а таксама лічэбнікі *сто, дзевяноста* (*фотако́пія, фотаздыма́к* (але *фатагра́фія*), *мотакрос, мотагонкі* (але *матацыкл*), *штогод, гросмайстар, процілеглы, контрудар, радыёстудыя, стотысячны* (але *стагоддзе, дзевяноста-гадовы*)).

Слова **кіно** ў складаных словах заўсёды **о** мяняе на **а** (*кінахро́ніка, кінафестыва́ль* і інш.).

3. У першай частцы складаных слоў літара **э** захоўваецца нязменна (*шэ́равокі, арэ́хападобны*).

4. Калі складанае слова мае тры і больш каранёў, то кожны з іх захоўвае свой націск (*камба́йнаву́глездабы́ча, сало́масі́ласарэ́зка, а́эрафо́тазды́мка*).

Праваніс прыстаўных галосных і зычных

Прыстаўныя літары пішуцца	Прыстаўныя літары не пішуцца
	І
Перад збегам зычных, першы з якіх р, л, м : <i>імжа, імгенне, іржа, ільдзі́на</i> і пад.	а) Пасля прыставак на галосны і першай часткі складанага слова: <i>памча́ць, вока́мгенна</i> і пад. б) Перад збегам зычных, які пачынаецца літарамі р, л , калі папярэднія слова заканчваюцца на галосны: <i>на лбе, на льдзі́не</i> і пад.
	А
	Пішацца ў словах <i>аржа́ны, амша́ра</i> (паралельна з <i>іржа́ны, імша́ра</i>).
	В
У словах вока, востра, навокал і вытворных ад іх незалежна ад націску	У словах одум, оканне, охаць, наогул .
Перад націскным [о] – у пачатку слова: <i>вопратка, вольі́т</i> ; – пасля прыставак ці першай часткі склада-нага слова: <i>шматво́льі́тны</i> ;	Перад пачатковымі [о], [у] ў словах іншамойнага паходжання і ўласных назвах: <i>уніве́рсітэ́т, опера, Омск, Уладзі́мір</i>

Прыстаўныя літары пішуцца	Прыстаўныя літары не пішуцца
– у сярэдзіне некаторых слоў: <i>Ларывон, Радзівон</i>	
Перад каранёвым націскным і ненаціскным [у] ў пачатку і сярэдзіне слова: <i>вуха, вузел, павук</i>	Перад [у] прыставачным ці [у], які развіўся з [в]: <i>ураджай, участак, унук, учора, упада</i>
Г	
1. У слове <i>гэты</i> і вытворных ад яго: <i>гэтулькі, дагэтуль, гэтакі, гэны</i> . 2. У некаторых выклічніках: <i>гэй, гэ, га, го</i> . 3. Перад галоснымі ў пачатку адзінаковых назоўнікаў іншамоўнага паходжання: <i>Ганна, гісторыя</i>	

Практыкаванне 37.

- Запішыце словы ў адпаведнасці з прыведзенымі значэннямі.
- Сфармулюйце правіла, паводле якога пішуцца гэтыя словы.
- З запісанымі словамі складзіце тэкст.

1. Комплекснае спартыўнае збудаванне з футбольным полем, бегавымі дарожкамі, пляцоўкамі для спаборніцтваў і трэніровак, трыбунамі для гледачоў. 2. Пераможца ў спартыўных спаборніцтвах, гульнях на першыноство, а таксама асоба або каманда, удастоеная такога звання. 3. Спаборніцтва на званне чэмпіёна ў якім-небудзь відзе спорту або ў спартыўных гульнях. 4. Масавае спаборніцтва спартыўных каманд і таварыстваў па розных відах спорту. 5. Спартсмен, які спецыялізуецца ў бегу ці гонках на доўгія дыстанцыі. 6. Спецыяльна падобраны па колькасці, хімічным складзе, каларыйнасці і кулінарнай апрацоўцы рацыён харчавання. 7. Спартыўныя спаборніцтвы, дзе лыжная гонка спалучаецца са стральбой з вінтоўкі на некалькіх агнявых рубяжах. 8. Пэўны адрэзак гульнёвага часу ў хакеі. 9. Міжнародныя спартыўныя спаборніцтвы, якія праводзяцца раз у чатыры гады. 10. Спартсмен ад 18 да 20 гадоў, які ўдзельнічае ў спаборніцтвах сваёй узроставай групы.

1. Скульптурная выява жанчыны, якая служыць апорай перакрыцця ў будынку. 2. Невялікая карціна або партрэт тонкай работы на паперы, метале, фарфоры ды інш. 3. Будынак для размяшчэння экспанатаў якой-небудзь выстаўкі. 4. Раздзел матэматыкі, які вывучае прасторавыя адносіны і формы. 5. Адценне, ледзь прыкметнае адрозненне ў чым-небудзь – у гуках, колерах, меркаваннях і г. д. 6. Прысваенне аўтарства на чужы твор літаратуры, навукі, мастацтва. 7. Аднаколернае плоскаснае адлюстраванне прадмета на фоне іншага

колеру. 8. Жаночае каштоўнае ўпрыгожанне ў выглядзе невялікай адкрытай кароны. 9. Кірунак у літаратуры і мастацтве, які ставіць мэтай праўдзівы паказ аб'ектыўнай рэчаіснасці ў яе тыповых рысах. 10. Дасканалы, найлепшы ўзор.

1. Поўны паварот усяго цела на наску адной нагі. 2. Чалавек, які забяспечвае музычнае суправаджэнне спеваў, дэкламацыі або ігры на інструменце. 3. Смычковы музычны інструмент баса-тэнаровага рэгістра, які мае форму вялікай скрынкі з чатырма струнамі. 4. Струнны ўдарна-клавійны музычны інструмент. 5. Сістэма клавішаў у музычных інструментах. 6. Ганаровая назва выдатнага кампазітара, музыканта або іншай творчай асобы. 7. Чалавек, які іграе на піяніна, раялі. 8. Вакальныя практыкаванні для развіцця слыху і навыкаў чытання нот. 9. Музычны твор або эпізод у оперы, араторыі і інш. для двух выканаўцаў з самастойнымі партыямі ў кожнага. 10. Род мастацтва, спецыфічным сродкам выражэння якога з'яўляецца сцэнічнае дзеянне, ажыццёўленае акцёрамі перад глядачом.

Практыкаванне 38.

- Прачытайце тэкст.
- Вызначце тэму, праблему і ідэю тэксту. Дайце яму назву.
- Спішыце, устаўце прапушчаныя літары. Растворыце правапіс слоў.
- Знайдзіце тэрміны. Запішыце іх значэнне ў свае тэрміналагічныя слоўнікі.

Тэкст № 1. Найбольш знакамітымі і в...домымі спарт...ўнымі спаборніцтвамі, якія адначасова былі яшчэ фактычна і агульн...элінскім святам, у Старажытнай Грэцыі былі Алімпійскія гульні. Яны былі ...першыню праведз...ны ў 776 г. да н. э. ў г. Алімпія на паўвостраве Пелапанес, і з таго часу адбываліся там адзін раз у 4 гады на працягу 5 дзён у канцы ч...рвеня – пачатку ліпеня. Менавіта па гэтых 4-гадовых цыклах – Алімп...дах – эліны вялі сваё л...тазлічэнне. На час прав...дзення Алімпійскіх гульняў заключаўся так званы «св...шч...нны мір» і спыняліся ба...выя дзеянні. Да ўдзелу ў гульнях дапускаліся толькі свабодныя грэкі, якія прадстаўлялі ўсе грэч...скія гарады-дзяржавы. У праграму былі ўключаны розныя віды спорт...: пентатлон (п...цібор'е, якое ўключала бег, барацьбу, кіданне дыску і кап'я, скачкі ў даўжыню), бег розных тыпаў, барацьбу, кулачны бой, конныя спаборніцтвы (на калясніцах). Пазней быў уведзены «панкратый» – св...еасаблівае спалучэнне барацьбы і кулачнага бою, у якім

дазвалялася прымяненне любых пры...маў, акрамя свядомых удараў у вочы суперніка. Пераможца гэтых гульняў – алімп...нік – меў в...лікую пашану і сац...льныя прыв...леі (вызваленне ад падаткаў, пажыццёвая пенсія, лепшыя месцы ў т...атры і на святах), у яго гонар складаліся гімны. Тройчы чэмп...н Алімпійскіх гульняў замаўляў у знакамітага скульптара сваю статую, якую ставілі ў свяшчэнным гаі каля галоўнай святыні горада Алімпія і ўсёй Грэцыі – храма Зеўса. (Э. Дубянецкі.)

Тэкст № 2. Помнік народнага др...ўлянага дойлідства Успенская ц...рква ў Кашэвічах узведз...на ў 1642 годзе. Сціплы в...сковы храм ілюструе сабой самабытны тып культавай пабудовы, характэрны для б...ларускага і ...краінскага Палесся XVII–XVIII стагоддзяў. Размешчаныя на адзінай падоўжанай восі тры зрубы накрыты р...знавялікімі шатровымі дахамі. У ярусным сілу...це будынка пануе цыбульчаты купал ц...нтральнага куб...падобнага аб’ёму, узняты на высокі двух’ярусны гранёны барабан. Маленькія макаўкі на зграбных шыйках кар...нуюць шатры званіцы і п...цісценнай апсіды. Такое пластычнае завяршэнне храма кантрастуе з простымі ге...метрычнымі аб’ёмамі будынка, якія нагадваюць сваёй лаканічнасцю і н...мудрагелістасцю с...лянскія хаты з невялікімі акенцамі. Адсутнасць пышнага д...кору не пазбаўляе помнік архіт...ктурнай эст...тычнасці, што дасягаецца лаканічнай, але прасторава развітай і прапарц...нальна дасканалай кампазіцыяй. Прыхаджан уражвае і інт...р’ер малельнай залы, дынамічна расчыненай у высокі барабан, з мін...цюрных акенцаў якога струменіцца св...тло, і аддзеланае з...лачным ік...настасам та...мнічае памяшканне святая святых царквы – алтар. Пры ўваходзе навісаюць палаці пеўчых – хоры, на якія вядзе амаль н...прыкметная бакавая лесвіца. Мастацтва народных ц...сляроў выявілася тут у стварэнні складанай канструкцыі спалучэння в...смыграннага барабана з квадратным зрубам пры дапамозе нахіленых граняў, якія называюцца в...тразямі – старажытны праём, які зыходзіць з самых вытокаў хрысц...нскага дойлідства. (А. Кулагін.)

Тэкст № 3. У XII ст. у Гродне ўзводзіцца в...домая Каложская (Барысаглебская) царква. Шматлікія даследаванні XIX–XX ст. дазваляюць мець даволі грунтоўныя м...ркаванні пра яе архіт...ктуру. Гэтаму спрыяе і даволі добрая захаванасць большай часткі сцен. П...акрыцці, дах і купалы страч...ны. Царква была ўзведз...на на падмурку з валуноў, укладзеных і перасыпаных жвірам. Сцены – з р...знапамерных валуноў, плінфы, з прымессю ма...лікавых плітак (д...каратыўныя крыжы), г...ласнікоў, на цамяначным раствору з

дабаўленнем здробненых саломы і вугалю. Падлога XII ст. была выкладзена з квадратных і тр...хвугольных ма...лікавых плітак. У галоўнай апсідзе выяўлены фігурныя каляровыя палавыя пліткі. Унутраныя апорныя слупы мелі круглае с...чэнне – з’ява ...нікальная для сакральнага дойлідства Беларусі XII ст. База слупоў мела квадратную форму і вышыню ў тры рады плінфы. Узровень падлогі супадаў з верхняй меткай без слупоў. Падчас раскопак у сярэдзіне 80-х гг. былі выяўлены фрагменты фр...скавага роспісу.

Рэшткі ц...рквы XII ст. былі выяўлены ў 30-я гг. на т...рыторыі Верхняга замка, побач з руінамі, кваліфікаванымі як княжацкі церам. Ад царквы захаваліся фрагменты толькі заходняй і паўднёвай сцен. (А. Лакотка.)

- Прачытайце вершы У. Караткевіча і Л. Геніюш. Параўнайце падыходы да апісання Каложскай царквы. Напішыце замітку для газеты пра Каложу.

Стаіць моўчкі Каложа ў шэры дождж, ў белы снег,
Храм над Нёманам Божы, наш дваццаты век,
Хвалі бераг падмылі, кусок гунту апаў,
Усё ж анёл на крыллях нам яе затрымаў.

Устаяла праз войны светлай з’явай ў вяках
І нашчадкам дастойна наш паказвае шлях,
Каб святое цанілі, што наш продак збырог,
Каб ў жыцці не змылілі з верных, родных дарог!
(Л. Геніюш.)

Каложа, туга мая светлая!..
Ў чорны Нёман па чорным шкле
Сіняй кропляй упадзе ракета,
Быцца зорка ў ціхі Бетлем.
У вокны цёмныя заглядае,
Ззяннем бледным шукае кутка,
Дзе хваіна ў грубцы страляе,
Дзе ў жанчыны дзіцё на руках.
Глянё, абраная. Гэта не ў Нёман,
Не ў цямноцце, не ў сон, не ў драму –
Трохі ў зелень, як пер’е качынае,
Трохі ў бэз і трохі ў гранат,
Уся – крышталь невыказна сіні,
Уся – як край наш, як сон, як вясна.
Ўскінь далоні тонкія ўгору,
Сыну неба акрэслі шлях,

У веліч падае зорка бяздомная,
Ў снег і ў сэрца сыну твайму.
І ў няпэўным хвілінным блакіце,
Ўся адзіная, ўся са святла,
З небам, з Нёмнам, з зямлёю злітая,
З сэрцам нашым – Каложа ўрасла.
Каб навекі адбіліся зоры
У тваіх і дзіцячых вачах,
Каб ніколі перуны чужынныя
Не асмеліліся скасіць
Ні цябе, ні Каложы, дзяўчыны
З ніў і пушчаў Беларусі.
І калі ўзнясе вас над светам –
Прыгадайце ў вечным святле,
Як самотная зорка – ракета
Ціха падае ў цёмны Бетлем.

(У. Караткевіч.)

Праваліс прыставак

Практыкаванне 39.

- Згрупуйце словы з аднолькавымі прыстаўкамі і запішыце гэтыя словы. Графічна абазначце ўсе марфемы.

Абварыць, бесклапотна, адлічыць, падсыпка, узгорак, збегаць, абжывацца, разгадаць, падкарміць, скаваць, злавіць, адсалютаваць, абпілаваць, бестурботны, адкапаць, беззямельны, адвечна, абтачыць, бесклапотны, перадплечавы, усцешыць, абдумацца, бясшкодны, распляскаць, безвыходна, аддрукаваць, безматорны, адвіснуць, склейка, абмарозіць, бясістэмны, прадказаць, падвозка, адход, разборны падмалёўваць, адлісаць, бязгрэшны, адслужыць, разносчык, надтачыць, перадмайскі, расставіць, узмежак, падбяліць.

- Аджыцыце, у якіх словах вымаўленне і напісанне зычнага прыстаўкі перад каранем супадае, а ў якіх – не. Сфармулюйце правіла аб правапісе прыставак, запішыце яго.

Перад спалучэннем зычных караня пасля прыстаўкі можа з'яўляцца галосны **а**: **абагрэць**, **адамкнуць**, **адагнаць**, **адазваць**, **надарваць**, **падаслаць**.

Замест прыстаўкі **з-** перад галосным караня ўжываецца прыстаўка **с-**, а перад спалучэннем зычных у некаторых словах – **са-**: **сагітаваць**, **сыграць**, **сагнуць**, **сагрэць**, **саслаць**.

Практыкаванне 40.

- Выкарыстайце прыстаўкі **з-, уз-, раз-, без-, ад-, пад-, над-, перад-, аб-** пры ўтварэнні новых слоў. Запішыце гэтыя словы. Растлумачце напісанне прыставак.

Бегчы, грэць, дзьмуць, жыць, карміць, кружыць, секчы, сушыць, браць, спаць, гарэць, паўзці, закон, сэрца, гук, везці, мераць, кідаць, каціць, рашыць, крыць, ліць, плысці.

Практыкаванне 41.

- Прачытайце тэкст, дайце яму заглавак, растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку.
- Выпішыце словы з прыстаўкамі. Зрабіце марфемны разбор гэтых слоў.
- Растлумачце правапіс прыставак на зычны.

Што гэта за чалавек беларус? Што гэта за народ? Уласна кажучы, адказаць на гэта пытанне дужа цяжка. Гэта задача амаль невырашальная...

Аднак, многа паездзіўшы па рэспубліцы, перазнаёміўшыся з тысяча-мі людзей, я насмелюся назваць некаторыя досыць тыповыя рысы, уласцівыя народнаму беларускаму характару. Гэта пераважна мой погляд, хаця многія і многія людзі, і не толькі з беларусаў, падзяляюць яго.

Тыповага беларуса я досыць лёгка адрозню сярод іншых, хаця б ён яшчэ не сказаў ніводнага слова (калі скажа, тады ўжо, нават калі ён гаворыць на іншай мове і без акцэнта, яго лёгка пазнаць па асаблівай будове сказа, па тым, што, колькі паветра набрана ў лёгкія, столькі і аддадзена, шчодро, да апошняга, нават з лішнімі словамі, каб мелодыя сказа была завершана. Ён не скажа: «Чым гэта скончыцца?», а скажа: «Дык чым, мо ўжо вы мне скажаце, скончыцца гэта – а, мо скажаце вы?»).

Гэта тое, што ў абліччы, амаль няўлоўнае. Пераказаць яго цяжка. Яно ў форме носа, вушэй, у вачніцах і разрэзе саміх вачэй, у манеры рухацца, жэстыкуляваць, гаварыць, дый ці мала яшчэ ў чым. Паўночны беларус ростам пераважна высокі. На поўдні часцей трапляюцца людзі сярэдняга росту, больш прыземістыя (паўтараю яшчэ раз, што гэта не агульны закон, а толькі найбольш распаўсюджаныя рысы), затое больш каржакаватыя.

Рысы аблічча мяккія, склад здаецца, на першы позірк, крыху далікатным, але гэтая далікатнасць падманвае. Праявы знешняй сілы, якая ўразіць на хвіліну дый звяне, замяняе тут вынослівасць, жылаватасць, цягавітасць. Там, дзе другі можа апусціць рукі, беларус будзе цягнуць. Іначай, у старыя часы, чалавек проста не выжыў бы сярод гэтых дрымучых лясоў і неабсяжных балот, на гэтай скупаватай зямлі. І гарт той застаўся ў яго характары на вякі. (Паводле У. Караткевіча.)

Праваніс зычных д – дз, т – ц

Цвёрдыя зычныя [д], [т] у беларускай мове вымаўляюцца перад галоснымі [а, о, у, ы, э], перад цвёрдымі зычнымі, на канцы слова, а таксама ў прыстаўках і суфіксах незалежна ад наступнага гукі і абазначаюцца на пісьме літарамі **д, т**: *дарога, дужы, падробка, падвезці, у царстве* і г. д.

Літары **д, т** пішуцца ў большасці запазычаных слоў, у тым ліку і ўласных назвах іншамоўнага паходжання, згодна з арфаэпічнымі нормамі: *дырэктар, дэбют, тып, Ядвіся* і пад.

Перад галоснымі **е, ё, ю, я, і**, перад **мяккімі знакамі** пішуцца літары **дз, ц**: *агледзець, дзьме, Сцяпан* ды інш.

Літары **дз, ц** пішуцца ў корані слова перад мяккім [в']: *дзвесце, дзверы, медзведзяня, цвёрды* і г. д.

Літары **дз, ц** пішуцца перад суфіксамі **-ір, -ёр, -еец, -ейск, -ік**, а таксама ў пэўнай частцы запазычаных слоў, у тым ліку і ўласных назвах: *манцёр, індзеец, гвардзейскі, уверцюра, дзюна, Вівальдзі* і пад.

Практыкаванне 42.

- Перакладзіце словы на беларускую мову. Растлумачце правапіс **д-дз, т-ц**.

Авторитет, активность, аттестат, диплом, дискуссия, диспут, дисциплина, идеал, индивидуум, инстинкт, интеллект, стипендия, схоластика, техникум, факультет, факультатив.

Правяпіс некаторых спалучэнняў зычных

У беларускай мове, у адрозненне ад рускай, няма невымоўных зычных («непроизносимых согласных»). Спалучэнні зычных пішуцца так, як вымаўляюцца: *позна, сонца, міласэрны, радасны, праязны, абласны, капусны, колькасны, помслівы, але кантрастны, ландшафтны, баластны*.

Спалучэнне каранёвага **с** і суфікса **-ск-** вымаўляецца як [ск] і адпаведна перадаецца на пісьме: *беларус – беларускі, матрос – матроскі*.

Спалучэнне каранёвага **д** з суфіксальным **с** вымаўляецца як [ц], але на пісьме такое вымаўленне не перадаецца: *горад – гарадскі, сусед – суседскі, Канада – канадскі, параход – параходства*.

Спалучэнні каранёвых **к, т, ч, ц** з суфіксальным **с** вымаўляецца як [ц] і перадаецца на пісьме літарай **ц**: *Брэст – брэсцкі, ткач – ткацкі, мастак – мастацкі, выдавец – выдавецкі*.

Зычныя **г, к, х, з, ш, ж** перад суфіксам **-ск-** у прыметніках, утвораных ад геаграфічных назваў або назваў народнасцей і нацыянальнасцей, захоўваюцца: *Добруш – добрушскі, Каўказ – каўказскі, казах – казахскі, таджык – таджыкскі, але турэцкі, калмыцкі, славацкі*.

Правяпіс мяккага знака і апострафа

Змякчальны мяккі знак пішацца:

1. На канцы слоў пасля мяккіх зычных: *боль, зелень, мядзведзь*.
2. У сярэдзіне слова пасля мяккага зычнага перад цвёрдым зычным: *бацька, пісьмо, восьмы, дзьмухавец*. Захоўваецца і тады, калі пры змене слова цвёрды зычны становіцца мяккім: *дзьме – дзьмуць, пісьменнік – пісьмо, васьмі – восьмы*.

3. У некаторых граматычных формах:

Граматычная форма	Калі пішацца	Прыклады
У назоўніках: • творнага склону множнага ліку • перад суфіксам -чык	перад канчаткам -мі калі слова без гэтага суфікса заканчваецца на -нь	<i>дзецьмі, сплязьмі, людзьмі</i> <i>камень – каменьчык</i>
У прыметніках: • перад суфіксам -ск- • у суфіксах -аньк-, -еньк-, -эньк-	калі прыметнік утвораны ад назваў месяца і слова восень заўсёды	<i>ліпеньскі, восеньскі</i> <i>рыжаныкі, малынькі</i>
У дзеясловах загаднага ладу: • 1-й асобы мн. ліку • 2-й асобы мн. ліку	перад канчаткам -ма перад канчаткам -це , постфіксам -ся	<i>кіньма, станьма, сядзьма</i> <i>кіньце, станьце,</i> <i>сядзьце, агледзься</i>
У складаных лічэбніках		<i>ляцьдзiesiąt, шэсцьсот</i>
У постфіксе -сьці	у займенніках і прыслоўях	<i>хтосьці, штосьці, дзесьці</i>
У прыслоўі ледзьве		

Мяккі знак не пішацца:

1. Паміж падоўжанымі зычнымі: *вяселле, жыццё*.
2. Перад мяккім [в']: *цвёрды, дзверы, чацвёрты*.
3. У словах *менш, іншы*.
4. Пасля зацвярдзелых зычных: *дождж, прэч, Сібір*.
5. Пасля губных **б, п, м, ф**: *голуб, жолаб, насып, верф*.

Раздзяляльны мяккі знак пішацца пасля зычных **з, н, л, с, дз, ц** перад галоснымі **е, ё, ю, я, і**: *дасье, парцье, Васільеў, мільён*.

Апостраф пішацца

- перад галоснымі **е, ё, ю, я, і**:
1. Пасля прыставак на зычны: *пад'езд, аб'ём, без'языкі, раз'юшаны*.
 2. У сярэдзіне слова пасля цвёрдых зычных (акрамя зычных **з, н, л, с, дз, ц**): *надвор'е, сям'я, кап'ё*.
 3. У складаных словах пасля частак **двух-, трох-, чатырох-, шмат-**: *двух'ярусны*.

Апостраф **не пішацца** пасля **ў**: *здароўе, салаўі, ішчаўе*.

Асобныя выпадкі ўжывання вялікай літары

Асабістыя імёны, мянушкі жывёл, уласныя рэлігійныя і міфалагічныя імёны, імёны літаратурных персанажаў (у тым ліку, калі яны ўжываюцца ў значэнні агульнай назвы, акрамя значэнняў з пагардлівым адценнем)	Францыск Скарына, сабака Палкан, Пярун, Дзед Мароз, Ліса, Цмок, Кулібіны (але гарлахвацкія)
Геаграфічныя, астранамічныя назвы, назвы дзяржаў, гарадоў, вуліц, плошчаў, адміністрацыйных адзінак	Сонечная сістэма, планета Зямля, Беларусь, плошча Перамогі, Мінская вобласць, Лагойшчына
Звычайна першае слова ў назвах прадпрыемстваў, арганізацый, прыбораў, часопісаў, газет, літаратурных твораў	Выдавецтва «Вышэйшая школа», завод «Інтэграл», «Боінг», Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка, «Яна і Я»
Назвы вышэйшых дзяржаўных пасадак, ганаровых званняў, вышэйшых дзяржаўных устаноў, міжнародных арганізацый	Прэзідэнт Рэспублікі Беларусь, Герой Савецкага Саюза (але : народны артыст, кандыдат навук), Савет Міністраў, Канстытуцыйны суд Рэспублікі Беларусь
Назвы гістарычных падзей, эпох, знамянальных дат, святаў і г. д.	Першае мая (1 Мая), Міжнародны жаночы дзень (8 Сакавіка), Дзень настаўніка, Рэнесанс (але феадалізм, сусветная вайна, грамадзянская вайна)
Прыналежныя прыметнікі, утвораныя ад уласных назваў	Міколавы кнігі, Купалава паэма, Алёніна сяброўка
Прыметнікі, утвораныя ад прозвішчаў пры дапамозе суфіксаў -ск-, -аўск-, -ёўск-, -інск-, калі яны ўваходзяць у склад назваў, якія звязаны са словамі імя, памяці	Скарынаўская стыпендыя (імя Скарыны), Танкаўскія чытанні (памяці Танка)

Практыкаванне 43.

- Прачытайце тэкст. Зрабіце яго стылістычны аналіз па наступным плане: 1) сітуацыя маўлення, 2) асноўныя стылёвыя рысы, 3) моўныя сродкі, з дапамогай якіх гэтыя стылёвыя рысы рэалізуюцца ў тэксце.
- Выпішыце словы з прапушчанымі літарамі. Сфармулюйце правілы, падбярэце яшчэ па тры ўласныя прыклады на кожнае правіла.
- Знайдзіце ў тэксце адназначныя і мнагазначныя словы, праверце па глумачальным слоўніку.

Тэкст № 1. Табе, канечне, даводзілася чуць, што радзіма ха...ея – Канада. Сапраўды, першы афіцыйны хакейны ма...ч а...быўся ў 1879 г. у «Краіне кляновага ліста» (кляновы ліст выяўлены на кана...кім дзяржаўным сцягу). Але ж і ў таго першапачатковага ха...ея былі вытокі.

Гульні, якія нагадвалі хакей, існавалі са старажытных часоў. Такую гульню ведалі ў Кітаі яшчэ чатыры з паловай тысячы гадоў наза... Хакейнымі паядынкамі захапляліся і старажытныя ін...ейцы. Све...чаннем гэтаму з...яўляюцца фрэскі, якія экспануюцца ў Нацыянальным антрапалагічным музеі Мехіка. На іх выяўлены спар...смены, якія гуляюць у невялікі шар сагнутымі палкамі. Падобная ж карціна – і на барэльефах знакамітай сцяны Фемістокла ў Афінах, на радзіме Алімпійскіх гульняў. Некаторыя крыніцы с...вярджаюць, што нара...энне хакея з шайбай звязана з жы...ём ін...ейцаў крайняй поўначы Амерыкі, якія саборнічалі на лё...е вадаёмаў у гульні з клюшкамі. А...крывальнікі Новага Свету называлі яе «айсрэкэт». У аналагічныя ж гульні ў Еўропе гулялі ўжо ў XVI ст. Галан...цы, напрыклад, лічаць, што менавіта іх краіна з’яўляецца радзімай хакея. Яны спасылаюцца на гравюру аднаго са сваіх суайчыннікаў, што захавала ў пачатку XVIII ст. раскошна апранутага вяльможу, які стаіць на каньках з клюшкай у руках. Чым, маўляў, не хакеіст? Напэўна, гэты пан вырашыў насыціць папулярны ў тыя часы ў Галандыі гольф яшчэ больш вострымі ўражаннямі і вы...шаў на лё..., захапіўшы і клюшку для гольфа.

Калі ж звярнуцца да моваведаў, то яны паведамаць, што слова «хакей» – францу...скага паходжання. «Хокэ» – так на францу...скай мове гучыць назва посаха пастухоў з загнутай ручкай. Можа быць, і сапраўды першы хакейны паядынак правялі францу...скія пастухі?

Бачыш, як лё...ка забытацца ў пошуках заснавальнікаў любімай гульні. (А. Ісаеў.)

Тэкст № 2. Наперакор лю...скім перакана...ям аб яго ...дольнасцях Барыс ведаў, што мастака з яго не вы...дзе ніколі. Але канчаткова ўпэ...ні...ся ў гэтым ён, відаць, по...на, тады, калі ўжо ўся шчырая душа яго была без рэшты захоплена вялікай сілай мастацтва, і хлопец ужо не мог існаваць без яго. Незразумелым болей замілавання душылі яго слёзы перад босымі нагамі «Блуднага сына», немы крык гневу і жаху заўжды рваўся з горла пера... катастрофай Пампеі, хлопцу хацелася маліцца на «Джаконду», бя...конца ра...глядваць незвычайныя твары, позы, адзенне славутай іванаўскай «Месіі», буйная сарамяжная радасць жы...я ахоплівала яго ля палотнаў Рубенса.

І ён, не стаўшы мастаком, усё ж ...вязаў сваё жыццё з мастацтвам. Падро...шы, вучыўся, чытаў, думаў, даследаваў сам і ў дваццаць пяць год абараніў дысертцыю на званне кандыдата мастацтвазнаўства. Бліжэй за ўсіх у гэтую пару яму стаў Іванаў з яго бе...кары...най самаа...данай душой, згарэўшай у шматгадовых пошуках вышэйшага сэнсу жыцця, з яго фанатычнай прыхільнасцю да мудрасці і праўды. Фішар схіляўся перад яго «Месіяй», любаваўся паветранай тонкасцю яго італьянскіх пейзажаў, але асабліва захапілі яго біблейскія эскізы мастака. Ён знайшоў у іх куды болей, чым спадзяваўся, – Іванава, цудоўнага майстра-графіка, і Іванава-філосафа, нястомнага шукальніка вечнага. Яго «Вірсавія» здавалася Фішару нечуваным гімнам жыццю, з...нітам акварэльнага майстэрства – шэдэўрам генія, які стварае, не падазраючы пра веліч свайго тварэння.

Маста...тва здаўна і назаўжды зачаравала яго істоту, напоўніла дух неадольнай прагай цудоўнага. Пасля дысертцыі ён шэра... год даследаваў Італьянскае Адраджэнне, напісаў манаграфію пра Мікелан...ала. Бязмерная веліч захапляючага і высокага а...крывалася яму ў кожным з вялікіх дзеячоў мінулага, і ён шкадаваў, што так хутка ішоў час і так коротка жыццё чалавека. (В. Быкаў.)

Тэкст № 3. Адметная асаблівасць ік...напісу XVII стаго...я – пранікненне ў яго жанравых элементаў, апавядальнасці. Гэтая якасць фармавалася пад бя...спрэчным уплывам стылю барок...а, дзякуючы якому ў абра... прыходзіць шматсюжэтнасць, этнаграфізм, натуральнасць чалавечых перажыванняў, ...остра схопленыя і перададзеныя жы...цёвыя сітуацыі. Іх аб...ядноўваюць экспрэсіўная, не пазбаўленая патэтыкі трактоўка, цяга да манументальнасці.

Найбольш відавочна названыя рысы белару...кага іканапісу выявіліся ў малары...кіх абразях «Праабражэнне» (1848), «Пакровы» (1649), «Успенне» (1650), якія, калі меркаваць па аднатыпных пластычных прыёмах, ці паходзяць з адной майстэрні, ці былі выкананы адным мастаком. Да гэтых работ далучаецца першы ў гісторыі белару...кага ік...напісу па...пісаны твор – «Нара...энне Маці Божай» (1649) Пятра Яўсеевіча з Галынца. Не абмінаючы ніводнага з патрабаванняў канону, мастак будзе сцэну нара...эння Божай Маці як жанравую. У ёй шмат каларытных і запамінальных дэталей, этнаграфічна дакладных і выразных. Жывапісец разгортвае падзеі ў рэальнай прасторы. Ад умоўнасці выяваў XVI стаго...я захаваўся, нібы водгук, кавалачак арнаментаванага фону. Ён асацыюецца з прасторай, якая відаць за акном. Таму ў кутку змешчаны р...альны архітэктурны пейзаж....

З сярэдзіны XVII стаго...я на тэ...ыторыі Беларусі выразна акрэсліваецца некалькі жывапісных школ, звязаных з Магілёўшчынай, Брэс...кім Палессем, Гродзеншчынай, заходнімі раёнамі Віцебшчыны.

Кожная з іх мае свае асаблівасці, вытокі якіх – у характары грама...ска-палітычнага, эканамічнага і канфе...сійнага разві...ця гэтых тэ...рыторый. Так, Магілёўскай школе ўласцівы лінейна-графічны стыль, дэкаратыўнасць, пільная ...вага да побытавых дэталей.

Для манеры пале...кіх мастакоў характэрныя вытанчанасць і дакладнасць малюнка, мажорная каларыстычная гама, павышаная экспрэсіўнасць, абстрактнасць вобразнага ладу. Жывапіс Гродзеншчыны вызначаецца а...чувальным уплывам заходнееўрапейскага мастацтва, што выявілася ў пашырэнні алейнай тэхнікі, у актыўным засваенні прыёмаў алтарнага манерна-вытанчанага пісьма. (Паводле Б. Лазукі.)

Практыкаванне 44.

- Запішыце словы па-беларуску. Растлумачце іх правапіс. Складзіце з імі кросворд.

- 1) судья, 2) бильярд, 3) здоровье, 4) копьё, 5) пятиборье, 6) ходьба, 7) жеребьевка, 8) барьер, 9) кроль, 10) борьба, 11) сальто, 12) пенальти, 13) пьедестал, 14) альпинист, 15) медаль, 16) стрельба, 17) плавание, 18) кольца, 19) подъем, 20) конькобежец.

- 1) акварель, 2) барельеф, 3) роспись, 4) живопись, 5) интерьер, 6) мольберт, 7) резьба, 8) медальон, 9) рельеф, 10) объем, 11) виньетка, 12) гризайль, 13) сафьян, 14) гуашь, 15) мольберт, 16) скульптура, 17) кисть, 18) финифть, 19) скань, 20) маньеризм.

- 1) клеть, 2) павильон, 3) пьеса, 4) иконопись, 5) созвездие, 6) Заславль, 7) горельеф, 8) кадрили, 9) печь, 10) бал-маскарад, 11) модель, 12) премьера, 13) сольфеджио, 14) водевиль, 15) конференсье, 16) котильон, 17) бельканто, 18) пастораль, 19) варьете, 20) филигрань.

Практыкаванне 45.

- Прачытайце тэкст.
- Падзяліце яго на абзацы.
- Растлумачце правапіс вялікай літары.
- Выпішыце выдзеленыя словы. Сфармулюйце правілы, паводле якіх яны напісаны.

Тэкст № 1. Знакамітая спартсменка Яўгенія Паўліна – у новай ролі. **Абаяльная** і грацыёзная Жэня, якая яшчэ зусім нядаўна была студэнткай, сёння – мастацкі кіраўнік Тэатра гімнастыкі. Майстар спорту міжнароднага класа па мастацкай гімнастыцы, бронзавы прызёр чэмпіянату свету 1996 года, сярэбраны прызёр чэмпіянату свету 1997 і 1999 гадоў, член нацыянальнай зборнай каманды рэспублікі Яўгенія Паўліна добра вядомая ў нашай краіне і за мяжой. Яшчэ ў сакавіку мінулага года ў адным з **фізкультурна-спартыўных** выпускаў праграмы «Стадыён» паведамлялася, што ў спаборніцтвах на Кубак Рэспублікі Беларусь па мастацкай гімнастыцы перамогу ў абсалютным першынстве атрымала заслужаны майстар спорту Яўгенія Паўліна. І вось нядаўна вядомая беларуская гімнастка стварыла **унікальны**, першы ў свеце Тэатр гімнастыкі. У яго першай праграме было **больш** паказальных выступленняў, чым спорту. Артысты сканцэнтравалі свае намаганні на паказе пераходу ад чыстага спорту да тэатра. У пастаноўцы спектакля ўдзельнічалі вядомыя спецыялісты Наталля Сцяпанавя і Кацярына Кацельная з Германіі. Ёсць у праграме і **сольны** нумар Я. Паўлінай «Кармэн». Група тэатра складаецца з дванаццаці чалавек. На падмосткі канцэртнай залы «Мінск» поруч з Я. Паўлінай выйшлі яе сяброўкі па **нацыянальнай** камандзе «мастачак». Стварыць такі тэатр, як зазначыла сама Жэня, яе даўняя мара. Паколькі спартыўная **кар’ера** гімнастак кароткая, хацелася б, каб нашы вядомыя спартсменкі, якія пакінулі вялікі спорт, знайшлі сабе нішу ў гэтым жыцці, працягвалі і далей радаваць сваіх прыхільнікаў. І гэтая мара стала цяпер ажыццяўляцца. (П. Яравы.)

- Чаму ў тэксце слова *мастачкі* ўзятае ў двукоссе?

Тэкст № 2. Копія крыжа Ефрасінні Полацкай, зробленая брэсцкім мастаком Мікалаем Кузьмічом, перададзена Беларускай Праваслаўнай Царкве. Урачыстая **цырымонія** перадачы адбылася 24 жніўня ў Свята-Сімяонаўскім кафедральным саборы Брэста. Пяць гадоў спатрэбілася Мікалаю Кузьмічу, каб узнавіць вядомы крыж, выраблены ў XII стагоддзі майстарам з Полацка Лазарам Богшам. Паводле слоў мітрапаліта Мінскага і Слуцкага Філарэта, Патрыяршага Экзарха ўсяе Беларусі карпатлівая праца брэсцкага мастака была сапраўдным **подзвігам**. Мікалаю Кузьмічу давялося па крупінках, метадам проб і памылак навава спасцігаць страчаную на Русі яшчэ ў чатырнаццатым стагоддзі вельмі складаную тэхніку **перагародчатай** эмалі, што з’яўляецца беспрэцэдэнтным выпадкам нават у сусветнай практыцы. Аснову крыжа складае кіпарысавое дрэва, прывезенае з Іерусаліма і

асвячонае на Гробе Гасподнім. Яго пакрываюць пазалочаныя і залатыя пласціны, упрыгожаныя выдатнымі эмалямі, каштоўнымі камянямі, горным хрусталём. Каля паўтысячы жэмчугаў абрамляюць верхнюю частку. З абодвух бакоў крыжа ўстаноўлены дваццаць эмалевых **мініяцюр** з выявамі святых, архангелаў і апосталаў. У пяці падпісаных гнёздах знаходзяцца кроплі крыві Хрыстовай, часцінка дрэва жыватворчага Крыжа Гасподняга, кавалачак каменя ад Гроба Багародзіцы і часцінка мошчаў святых, закладзеных у крыж па асобым царкоўным звычаі. Паводле старадаўняга падання, жыватворчы крыж прападобнай Ефрасінні Полацкай, згублены ў Магілёве ў гады апошняй вайны, дапамагаў хворым і ўсім, хто прыходзіў яму пакланіцца. Цяпер жа **богаўгоднае** тварэнне брэсцкага майстра Мікалая Кузьміча, якое, паводле прызнання многіх вядучых вучоных, з'яўляецца не проста копіяй, а перш за ўсё чужоўнай аўтарскай работай, перададзена царкве і будзе служыць усім вернікам. (І. Кукса.)

Тэкст № 3. На Беларусі першыя музеі з'явіліся ў XIX стагоддзі. У 30–40-х гг. на плошчы Свабоды ў Мінску быў папулярны «габінэт» М. Гаўсмана. Яго гаспадар збіраў матэрыялы па археалогіі, прадметы побыту беларусаў, творы мастацтва. Напрыканцы стагоддзя беларускі **гісторык-археалаг** Г. Татур стварыў у Мінску багаты прыватны Музей беларускай матэрыяльнай культуры. **Бібліятэка** рукапісаў і старадрукаў па гісторыі Беларусі мела каля 6,5 тыс. тамоў, у тым ліку і «Біблію» Ф. Скарыны. Вучнем і паслядоўнікам Г. Татура быў І. Луцкевіч. Менавіта ён на працягу 1910–1914 гадоў заснаваў беларускі музей у Вільні са сваіх уласных калекцый. У 1908 годзе ствараецца Мінскі царкоўны гісторыка-археалагічны музей. На чале яго стаяў гісторык А. Снітка. Гарадскі музей Мінска сваім з'яўленнем абавязаны Таварыству аматараў прыродазнаўства, этнаграфіі і археалогіі, якое ўзнікла ў 1912 годзе. Аснову экспазіцыі склалі дары сяброў таварыства, мясцовай інтэлігенцыі. **Праіснаваў** музей да 1915 года. Пазней частка экспанатаў была перададзена абласному музею, які адкрыўся ў студзені 1919 года. Праз 3 гады яго перайменавалі ў Беларускі дзяржаўны музей з **філіяламі** ў Віцебску, Гомелі, Магілёве. Потым адзін за другім ствараюцца іншыя музеі – Дом-музей І з'езда РСДРП, сельскагаспадарчы пры Цэнтральным доме селяніна, Музей працы пры Інстытуце сацыяльнай гігіены, Музей рэвалюцыі, Цэнтральны педагагічны музей, Дзяржаўная карцінная **галерэя**. На пачатку 1940 года ў рэспубліцы было 26 дзяржаўных музеяў. Усе яны знішчаны ў час другой сусветнай вайны. Цяпер на Беларусі працуе каля 90 музеяў, асноўныя з іх – у Мінску.

Практыкаванне 46.

- Паводле характарыстыкі, змешчанай ніжэй, назавіце імёны і прозвішчы славурых людзей. Запішыце іх, правапіс растлумачце. Падрыхтуйце вуснае выказванне пра аднаго з іх.

1. Заснавальнік сучаснага алімпійскага руху. 2. Знакаміты нямецкі футбаліст і трэнер, чэмпіён свету 1974 года. 3. Іспанскі граф, які на працягу некалькіх дзесяцігоддзяў узначальваў Міжнародны алімпійскі камітэт. 4. Наверхскі біятланіст, трохкратны алімпійскі чэмпіён Солт-Лейк-Сіці. 5. Эфіопскі стаер, алімпійскі чэмпіён у бегу на 10 000 м. 6. Легендарны амерыканскі баксёр, які ў часы «халоднай вайны» наведваў СССР. 7. Легендарны бразільскі футбаліст, трохкратны чэмпіён свету. 8. Канадскі хакеіст, які, гуляючы ў НХЛ, устанавіў некалькі яе рэкордаў: па колькасці закінутых шайб, па колькасці перамог у Кубку Стэнлі. 9. Шведская сяміборка, алімпійская чэмпіёнка Афін. 10. Амерыканскі пловец, шасцікратны алімпійскі чэмпіён.

1. Французскі архітэктар, якога называюць бацькам сучаснага горада, геніем архітэктурнай арганізацыі прасторы. 2. Мастак і скульптар, які распісаў скляпенне Сіксцінскай капелы ў Ватыканскім палацы. 3. Галандскі жывапісец, з якім звязана ўзнiкненне ў еўрапейскім жывапісе псіхалагізму. 4. Выдатны іспанскі жывапісец і гравёр, аўтар графічнай серыі «Жахі вайны». 5. Геній эпохі Адраджэння, мастак, скульптар, матэматык, архітэктар, астраном, інжынер-механік. 6. Нямецкі графік і жывапісец эпохі Адраджэння, аўтар серыі гравюр «Апакаліпсіс». 7. Беларускі жывапісец-пейзажыст, прадаўжальнік лірычнага пейзажу XIX ст. 8. Галандскі мастак, прадстаўнік постімпрэсіянізму. 9. Рускі мастак, прадстаўнік сімвалізму, аўтар карцін «Дэман», «Царэўна-лебедзь». 10. Французскі мастак іспанскага паходжання, адзін з пачынальнікаў кубізму.

1. Італьянскі кампазітар, аўтар опер «Дон Карлас», «Травіята», «Атэла» ды інш. 2. Знакаміты італьянскі тэнар сучаснасці. 3. Італьянскі паэт, стваральнік літаратурнай італьянскай мовы, аўтар паэмы «Боская камедыя». 4. Італьянскі пісьменнік, пачынальнік італьянскай прозы, аўтар «Дэкамерона». 5. Іспанскі пісьменнік, аўтар рамана «Дон Кіхот Ламанчскі». 6. Рускі кампазітар, аўтар казачных опер «Садко», «Снягурка». 7. Нямецкі кампазітар, аўтар «Апасіянацыі». 8. Французскі кампазітар, родапачынальнік аперэты. 9. Італьянскі жывапісец, прадстаўнік

Ранняга Адраджэння, аўтар твораў «Вясна», «Нараджэнне Венеры».
10. Грэчаскі эпічны паэт, «вялікі сляпец» Старажытнай Грэцыі.

Тэст «Арфаграфія»

1. Адзначце, у якіх словах пішацца **а**:
1) майст_р, 2) р_форма, 3) ш_дэўр,
4) р_монт, 5) с_кратар.
2. Адзначце, у якіх словах пішацца **э**:
1) кам'ют_р, 2) хар_ктарыстыка 3) р_спубліка,
4) ш_сцьсот, 5) с_крэт.
3. Адзначце словы, у якіх пішацца **е**:
1) кал_ктыў, 2) с_местр, 3) бо_зь,
4) п_сняры, 5) мес_ц.
4. Адзначце словы, у якіх пішацца **я**:
1) с_кунда, 2) дроб_зь, 3) пам_ць,
4) с_мнаццаць, 5) кал_ндар.
5. Адзначце словы, у якіх пішацца апостраф:
1) сям_я, 2) з_езд, 3) павіл_ён,
4) вераб_іны, 5) здароў_е.
6. Адзначце словы, у якіх пішацца мяккі знак:
1) інтэрв_ю, 2) міл_ярд, 3) Кас_ян,
4) п_едэстал, 5) парц_ера.
7. Адзначце словы, у якіх пішацца **ў**:
1) а_дыторыя, 2) ва_ніверсітэце, 3) бакала_р,
4) паза_рочны, 5) прэзіды_м.
8. Адзначце словы, у якіх пішацца **дз**:
1) по_віг, 2) мело_(ы,і)я, 3) лі_(э,е)р,
4) гвар_(е,э) ец, 5) ле_ьве.
9. Адзначце словы, у якіх пішацца **т**:
1) э_(ю,у)д, 2) с_вярджаць, 3) _(е,э)ма,
4) ак_(ё,о)р, 5) аўтары_(е,э)т.
10. Адзначце словы, у якіх пішацца **ь**:
1) д_станцыя, 2) р_партаж, 3) канц_лярыя,
4) р_корд, 5) кр_шыць.
11. Адзначце словы, у якіх пішацца **і**:
1) за_кнуща, 2) пед_нстытут, 3) пера_маць,
4) без_менны, 5) контр_гра.

12. Адзначце словы, у якіх пішацца **й**:
 1) аб_сці, 2) пера_менаваць, 3) аб_лгаць,
 4) не_маверны, 5) раз_граць.
13. Адзначце словы, у якіх пішацца **о**:
 1) м_вазнавец, 2) ф_таграфія, 3) ст_гадовы,
 4) м_такрос, 5) р_ўназначны.
14. Адзначце словы, у якіх пішацца **а**:
 1) д_ўгавечны, 2) д_бразычлівы, 3) в_семсот,
 4) п_ліглот, 5) в_льнадумец.
15. Адзначце словы, у якіх прапушчана літара:
 1) праграм_а, 2) мец_а-сапрана, 3) рас_казаць,
 4) дзесяц_ю, 5) тэр_ыторыя.

Марфалогія і правапіс

Любая тэрміналагічная сістэма фарміруецца і функцыянуе ў межах літаратурнай мовы, а значыць, непарыўна звязана з яе агульнаўжывальнай лексікай, з яе граматычнымі нормамі і стылістычнымі традыцыямі. Таму тэрміналогія павінна разглядацца не толькі з пункту погляду таго, як адлюстраваны ў ёй сучасны ўзровень пэўнай навукі або практыкі, лагічнасць будовы той ці іншай тэрміналагічнай сістэмы, але і з пункту гледжання яе лінгвістычнага афармлення і ўжывання.

Навука аб граматычным ладзе мовы называецца **граматыкай** і ўключае ў сябе **марфалогію** і **сінтаксіс**. **Марфалогія** (з грэц. *morphe* – форма і *logos* – слова, вучэнне) – раздзел граматыкі, які размяжоўвае словы па часцінах мовы, вывучае іх катэгорыі, формы слоў, правілы словазмянення.

Сярод шэрагу мовазнаўчых праблем, якія асвятляюцца ў навуковай літаратуры па тэрміналогіі, даволі значнае месца адводзіцца пытанню, звязанаму з удзелам розных часцін мовы ў фарміраванні тэрмінаў. Пытанне аб тым, якімі часцінамі мовы прадстаўлена тэрміналогія, дыскусійнае. У сучасным мовазнаўстве выразна акрэслілася тэндэнцыя ўключэння ў склад тэрміналогіі не толькі тэрмінаў-назоўнікаў, якія складаюць, безумоўна, пераважную большасць беларускіх тэрмінаў, але і тэрмінаў-прыметнікаў, тэрмінаў-дзеясловаў і тэрмінаў-прыслоўяў. Такі падыход адкрывае новыя перспектывыныя бакі ў вывучэнні асаблівасцей мовы навукі і тэхнікі.

Практыкаванне 47.

- Прачытайце тэксты.
- Вызначце стыль, абгрунтуйце свой вывад.

- Знайдзіце ў тэкстах словы розных часцін мовы. Запоўніце табліцу.

Часціна мовы	Тэкст № 1	Тэкст № 2

- Словы якіх часцін мовы не сустракаюцца ў адным з тэкстаў і чаму?
- Знайдзіце словы, у якіх не супадае напісанне і вымаўленне.

Тэкст № 1. Анатоль паглядзеў на Асю. Эх, ведала б яна, як моцна хацелася яму хадзіць у школу разам з іншымі дзецьмі! І намагаўся ён пайсці ўжо колькі разоў, а толькі ўсё не прымалі, казалі – малы. А цяпер вось выходзіць так, што няхай толькі Ася згодзіцца – і цёця Тоня дасць яму сшытак. Даўшы сшытак, дасць, безумоўна, і аловак, бо як жа пісаць без яго? А з алоўкам і сшыткам ён будзе вучань таксама! Эх, каб толькі дзяўчынка згадзілася.

Дзяўчынка паглядзела на «аўтаматчыка», паглядзела на цёцю Тоню, здаецца, зразумела ўсё, усміхнулася і ў знак згоды кінула галавой.

Анатолі цяжка ўстрымацца. Яму хочацца крыкнуць «ура!» і выпусціць угару чаргу са свайго аўтамата, але ён маўчыць. А што ты думаеш, – возьмуць ды зноў адправяць дахаты... Калі ўжо вучань, дык вучань – цярпі!.. (Я. Брыль.)

Тэкст № 2. Са скасаваннем ў 1773 г. Ордэна езуітаў сапраўдны росквіт перажылі піярскія школы (калегіумы), якім да гэтага даводзілася канкурыраваць з навучальнымі ўстановамі ордэна. Піярскую адукацыю ўвесь час падтрымлівалі прагрэсіўныя колы Рэчы Паспалітай, разлічваючы з яе дапамогай аслабіць уплыў езуітаў у краіне. Гэтая дапамога яшчэ больш узрасла з забаронай іх дзейнасці. У піярскіх калегіумах быў устаноўлены 6-гадовы тэрмін навучання. У адрозненне ад іншых навучальных устаноў тут вельмі выразна адчуваўся ўплыў французскай культуры. Нават шэраг прадметаў выкладаўся па-французску, лепшыя выхаванцы накіроўваліся на стажыроўку ў Францыю... Піяры адыгралі вялікую ролю ў рэфармаванні сістэмы асветы краіны ў 1770-80-я гады: падрыхтавалі вялікую колькасць праектаў рэформ, пісалі падручнікі. За заслугі ў галіне адукацыі піярам было дазволена ў 1775 г. набываць новыя зямельныя ўладанні, у 1783 г. іх школы ў Польшчы вылучаны ў асобную акругу. Настаўнікаў для піярскіх школ рыхтавалі Кракаўская і Віленская акадэмія. (Е. Андрэева, Л. Лыч.)

Назоўнік

У сувязі з тым, што тэрміны выконваюць назывную функцыю, большасць з іх з'яўляецца назоўнікамі або спалучэннямі назоўнікаў у ролі стрыжнявога слова з іншымі часцінамі мовы (прыметнікамі, дзеепрыметнікамі, назоўнікамі, прыслоўямі).

Назоўнік – самастойная часціна мовы, якая аб’ядноўвае словы з прадметным значэннем, мае самастойныя граматычныя катэгорыі роду, ліку, склону. Назоўнікі абазначаюць розныя прадметы (*абрус, граўюра, габелен*), рэчывы (*алеі, цукар, кісларод*), назвы асоб (*вучань, настаўнік, спартсмен*), жывёл (*зубр, ліса*), птушак і насякомых (*бусел, камар*), дрэў і раслін (*бязроза, дуб*), з’яў прыроды (*вечер, снег*), з’яў грамадскага жыцця (*выбары, рэферэндум*), апрадмечаных прымет (*чырвань, блакіт*) і апрадмечаных дзеянняў (*бег, смех*) і г. д. Кожнае з гэтых слоў адказвае на пытанне *хто?* або *што?*

Назоўнікі адносяцца да аднаго з трох родаў (мужчынскага, жаночага, ніякага), ужываюцца ў адзіночным ці множным ліку, змяняюцца па склонах.

У сказе назоўнікі найчасцей выступаюць у ролі дзейніка або дапаўнення, могуць быць таксама выказнікам, недапасаваным азначэннем, акалічнасцю: *Роднае слова! Калі, як не з самага малку, убірае чалавек у сваю памяць, у сваё сэрца ўсю тваю красу, мілагучнасць і чароўнасць! У самыя першыя гады жыцця ўражлівая душа дзіцяці спасцігае твае найтанчэйшыя адценні і фарбы. Мова – духоўнае багацце народа. «Колькі я ведаю моў, столькі разоў я чалавек», – гаворыць народная мудрасць (Віталь Вітка).* Назоўнік у ролі зваротка членам сказа не з’яўляецца.

Лексіка-граматычныя разрады назоўнікаў

Разрады		Што абазначаюць	Марфалагічныя прыметы	Прыклады
агульныя		назвы шэрагу аднародных прадметаў, з’яў, жывых істот, паняццяў	маюць формы адзіночнага і множнага ліку	<i>стадзьён, казка, пэндзаль</i>
уласныя		назвы асобных, адзінаковых прадметаў, асоб, паняццяў	маюць формы толькі аднаго ліку: часцей адзіночнага, радзей множнага	<i>Каляды, Адраджэнне, Рафаэль</i>
адушаўлёныя	асабовыя	назвы асоб	формы вінавальнага склону множнага ліку супадаюць з формамі роднага склону	<i>спартсмен, мастак, фалькларыст</i>
	неасабовыя	назвы іншых жывых істот		<i>мядзведзь, салавей</i>
неадушаўлёныя		назвы прадметаў нежывой прыроды і раслін, назвы з’яў, якасцей, стану і г. д.	формы вінавальнага склону множнага ліку супадаюць з формамі назоўнага склону	<i>галерэя, п’едэстал</i>

Разрады	Што абазначаюць	Марфалагічныя прыметы	Прыклады
канкрэтныя	назвы канкрэтных прадметаў, жывых істот	маюць формы адзіночнага і множнага ліку; спалучаюцца з колькаснымі лічэбнікамі	<i>школа, кніга, ручка, сшытак</i>
абстрактныя	назвы адцягненых паняццяў, апрадмечаных якасцей, працэсаў, пачуццяў	ужываюцца пераважна ў форме адзіночнага ліку; не спалучаюцца з колькаснымі лічэбнікамі	<i>мастацтва, спорт, адчуванне</i>
зборныя	абазначаюць сукупнасць прадметаў як непадзельнае цэлае	ужываюцца толькі ў форме адзіночнага ліку; зборнасць выражаецца суфіксамі -ств-, -от/-ат-, -ур-, -нік-, -няк- ды інш.	<i>студэнства, бярэзнік</i>
рэчывыя	назвы рэчываў, якія можна вымяраць, але нельга лічыць	маюць формы толькі аднаго ліку: часцей – адзіночнага, радзей – множнага	<i>мёдзь, шоўк</i>

Практыкаванне 48.

- Прачытайце тэксты.
- Які тып маўлення (апавяданне, разважанне, апісанне) выкарысталі аўтары? Абгрунтуйце свае вывады. Акрэсліце сферу ўжывання тэкстаў.
- Знайдзіце ў тэкстах назоўнікі. Запоўніце табліцу.

Назоўнікі	Тэкст № 1	Тэкст № 2
Назвы асобы		
Прадметы, рэчы		
Прыродныя з’явы		
Грамадскія з’явы		
Апрадмечаныя якасці		
Апрадмечаныя дзеянні		
Абстрактныя паняцці		
Зборныя назоўнікі		

Тэкст № 1. Што ж без цябе, настаўнік? Хто ж без цябе, настаўнік?

Ты, настаўнік, быў у Скарыны і ў Гарыбальдзі. Ты, настаўнік, быў у Герцэна і ў Каліноўскага, у Карскага і ў Паўлава.

Ты, настаўнік, быў і ў таго печніка, якога спалілі фашысты, – у таго адзінага, хто мог у той дзень не згарэць. І ён жыўе.

Касманаўт Кавалёнак, калі вярнуўся на Зямлю з космасу, на першай хвіліне размовы з журналістам успомніў сваю школьную настаўніцу Людмілу Ермашэвіч.

Свет не ведае азалочанага настаўніка, мільянера.

Свет ведае: ні войны, ні землетрасенні, нікая прапаганда ці забарона ніколі не сатруць з памяці чалавецтва засведчанай у легендзе здрады настаўніка: вучань пакляўся, што не здрадзіць настаўніку, – а прадаў настаўніка. Прадаў за трыццаць срэбранікаў. Прадаў, а сам навекі ажаніўся з асінаю, павесіўся на ёй. Навекі стаў сімвалам нявернасці, здрады, прадажніцтва, нялюдскасці. На асіне, ненавіснай людзям, заўсёды трымціць ліст. Чалавецтва, чалавечнасць далі вечную ацэнку, вынеслі вечную недаравальнасць, вечны прысуд на ганьбаванне таго, хто здрадзіў настаўніку. (Ф. Янкоўскі.)

Тэкст № 2. Ускладненне задач і зместу выхавання падростаючага пакалення абумоўлівае павышэнне патрабаванняў да асобы настаўніка. Педагог сёння павінен валодаць самай сучаснай адукацыяй, якая адпавядае высокаму ўзроўню інтэлектуальнага, маральнага і фізічнага развіцця. Ад выкладчыка патрэбны высокі прафесіяналізм, сацыяльная актыўнасць, свядомыя і творчыя адносіны да працы, уменне супрацоўнічаць, мець зносіны, узаемадзейнічаць з калегамі, вучнямі, іх бацькамі.

Складанасць сучасных сацыяльных працэсаў, агульная нестабільнасць нашага грамадства востра адлюстроўваюцца на духоўным развіцці падростаючага пакалення, уздымаюць праблемы адукацыі і выхавання на новы ўзровень. Аднак, як паказвае практыка, у вышэйшай школе будучых настаўнікаў навучаюць традыцыйнымі метадамі. У выніку яны ў большасці атрымліваюць якасную падрыхтоўку па асноўных дысцыплінах, але недастатковую па сучаснай методыцы выхавання, не маюць навыкаў аналізу і прагназавання выхаваўчых вынікаў, не валодаюць прыёмамі дыягностыкі і карэкцыі паводзін вучняў.

Як сведчаць даследаванні, маладыя настаўнікі ў працэсе выхаваўчай працы адчуваюць тыповыя цяжкасці: 1) няўменне наладзіць даверныя зносіны; 2) неразуменне ўнутранай псіхалагічнай пазіцыі дзіцяці; 3) складанасці ў кіраванні класам, у зносінах з яго групамі; 4) запаволеннае рэагаванне на змяненне вучэбна-выхаваўчай сітуацыі; 5) няўменне знаходзіць нестандартныя, своеасаблівыя прыёмы ў вырашэнні праблемных задач; 6) цяжкасці ў моўных зносінах пры перадачы ўласных эмацыянальных адносін да таго, што адбываецца. (А. Маеўская.)

Практыкаванне 49.

- Прачытайце тэкст.
- Вызначце яго стыль.
- Выпішыце назоўнікі, якія абазначаюць апрадмечаныя дзеянні і апрадмечаныя якасці. Падбярыце да іх аднакарэнныя дзеясловы і прыметнікі. Выявіце агульнае і адметнае ў значэннях гэтых слоў.
- З тэкстаў выпішыце запазычаныя словы, назаўважце прыкметы запазычанасці.

Тэкст № 1. Фарміраванне фізічных якасцей, рухальных навыкаў і ўменняў цесна звязана з інтэлектуальным і псіхічным развіццём дзіцяці, з выхаваннем маральна-валявых якасцей асобы.

Асноўныя задачы фізічнага выхавання:

- ахова і ўмацаванне здароўя дзіцяці, загартоўка арганізма;
- дасягненне паўнацэннага фізічнага развіцця: гарманічнасці целаскладу, адпаведных узросту развітых функцый і адаптацыйных здольнасцей арганізма, фізічнай і разумовай працаздольнасці;
- выхаванне маральна-валявых якасцей асобы, актыўнасці, самастойнасці;
- стварэнне ўмоў для мэтазгоднай рухальнай актыўнасці дзяцей;
- фарміраванне жыццёва неабходных відаў рухальных дзеянняў: хадзьбы, бегу, скачкоў, поўзання і лазання, кідання, лоўлі і штурхання; хадзьбы на лыжах, плавання, язды на веласіпедзе; рухі рук, ног, тулава, галавы; пастраенне і перастраенне;
- фарміраванне шырокага кола гульнёвых дзеянняў;
- развіццё фізічных (рухальных) якасцей: лоўкасці (у тым ліку і каардынацыйных здольнасцей), агульнай вынослівасці, хуткасна-сілавых якасцей, а таксама ўменняў захоўваць раўнавагу;
- садзейнічанне фарміраванню правільнай асанкі і папярэджанне пласкастоп'я;
- фарміраванне даступных уяўленняў і ведаў пра карысць заняткаў фізічнымі практыкаваннямі і гульнямі, пра асноўныя гігіенічныя патрабаванні і правілы;
- выхаванне цікавасці да актыўнай рухальнай дзейнасці і патрэбнасці ў ёй. (Т. І. Асокіна.)

Тэкст № 2. У адрозненне ад іншых паэм Янкі Купалы паэма «Яна і Я» ілюстравалася мала, але звярталіся да яе мастацкага прачытання такія таленавітыя беларускія графікі, як Васіль Шаранговіч, Арлен Кашкурэвіч, Георгій Паплаўскі.

Адлюстраванне заўсёды больш канкрэтнае, чым слова. Істотны момант у працы мастака-ілюстратара – разуменне стылю і жанру літаратурнага твора. Сапраўдная сатворчасць пісьменніка і мастака ўзнікае толькі тады, калі супастаўленне тэксту і выяўленчых сродкаў робіцца вельмі ўдумліва, тактоўна. У поўнай меры гэта тычыцца асэнсавання Купалавай паэтычнай спадчыны выдатным беларускім графікам Васілём Шаранговічам. Купалаўская тэма займае значнае месца ў яго творчасці. Рамантычныя, эмацыянальныя каляровыя ілюстрацыі-літаграфіі да кнігі Янкі Купалы «Паэмы» прывабліваюць сваёй манументальнасцю, шматзначнасцю, пранікненнем у філасофскі сэнс твора.

У шматпланавых графічных аркушах з буйнафігурнымі выявамі на фоне беларускіх абшараў мастак раскрыў не толькі ўнутраны свет герояў, Яе і Яго, але і цэлай эпохі і асобы самога аўтара. У адлюстраваннях-выявах паэмы найбольш бачныя такія катэгорыі часу, як імгненне і вечнасць, і гэта несумненны поспех мастака Васіля Шаранговіча.

Абаяльнасць творчай асобы Янкі Купалы, паэтыка яго твораў прывабліваюць тонкіх і адметных мастакоў, такіх, як вядомы майстра кніжнай графікі Арлен Кашкурэвіч.

Графіка А. Кашкурэвіча, яго аркушы да твораў Янкі Купалы адметныя пластычнасцю, прыгажосцю і вытанчанасцю формы, музыкальнасцю афармлення. Сціплы колер літаграфіі падкрэслівае гэтыя вартасці, перадае ўнутраны стан гераіні. За серыю «Купаліяна», у якую ўваходзіла і ілюстрацыя да паэмы «Яна і Я» «Беліць палатно», у 1978 г. мастаку была прысуджана Дзяржаўная прэмія Беларусі. (Паводле Ф. Ваданосавай.)

- Знайдзіце сінонімы слову *мастак*, ужытыя ў тэксце. Дапоўніце сінанімічны рад уласнымі прыкладамі. Растворачце адрозненні ў значэнне слоў-сінонімаў.
- Прачытайце паэму «Яна і Я» Янкі Купалы, знайдзіце і выпішыце радкі пра народныя мастацкія рамёствы.

Тэкст № 3. Рэфармацыйны рух выклікаў адваротную рэакцыю з боку каталіцкай царквы – контррэфармацыю, якую праводзіў, у першую чаргу, ордэн езуітаў... З мэтай рэалізацыі сацыяльна-ідэалагічнай праграмы контррэфармацыі ў апошняй чвэрці XVI ст. у манументальнае дойлідства Вялікага княства Літоўскага прыўнесены новы архітэктурна-мастацкі стыль барока, выразныя сродкі якога вызначаюцца павышанай экспрэсіўнасцю. Гэты стыль панаваў амаль ва ўсім хрысціянскім свеце на працягу двух стагоддзяў. Цэнтрам яго

распаўсюджання быў Рым, але ў кожнай краіне барока набывала адметныя нацыянальныя рысы.

З'яўленне **барока** ў беларускай архітэктуры звязана са значнымі сацыяльна-палітычнымі падзеямі другой паловы XVI ст.: заключэннем дзяржаўнай Люблінскай уніі 1569 г. з Польшчай і пачаткам каталіцкай рэакцыі. У 1587–1593 гг. быў змураваны касцёл езуітаў у Нясвіжы – першы на тэрыторыі ўсёй Рэчы Паспалітай помнік архітэктуры барока, пабудаваны італьянцам Янам Бернардні. Прататыпам для нясвіжскага касцёла з'явіўся галоўны ордэнскі храм езуітаў Іль Джэзу ў Рыме. Але ў беларускім помніку ёсць адметныя асаблівасці: спрощанасць трактоўкі **ордэру** на галоўным фасадзе, больш дэталёвая апрацоўка бакавых фасадаў, гранёныя **капэлы** па баках **нефаў**. Яго кампазіцыйная схема трохнефавай крыжова-купальнай базілікі з плоскім бязвежавым фасадам была прынцыпова новая для беларускай архітэктуры. Істотнай падзеяй, звязанай з пачаткам эпохі барока, стала ўвядзенне ў беларускае дойлідства праектнага чарцяжа.

Аднак рэзкага адмаўлення традыцый пад уздзеяннем барочнага ўзору не адбылося. Ён з'явіўся тым зернем у глебе нацыянальнай культуры, якое дало парасткі толькі пры пэўных умовах. Заключэнне ў 1596 г. царкоўнай Берасцейскай уніі спрыяла абвастранню ў першай палове XVII ст. рэлігійна-палітычнай барацьбы. Суперніцтва паміж католікамі, праваслаўнымі і уніятамі ў сферы культывага будаўніцтва вяло да выкарыстання найбольш выразных архітэктурных сродкаў барока і сінтэзу іх з мясцовымі будаўнічымі прыёмамі папярэдняга часу. У выніку ўсіх гэтых акалічнасцей на працягу XVII–XVIII стст. сфармавалася своеасаблівая архітэктурна-мастацкая сістэма беларускага барока.

Развіццё стылю барока ў мастацтве Беларусі прайшло тры перыяды: ранняе барока (канец XVI – першая палова XVII стст.), сталае (другая палова XVII – 30-я гг. XVIII стст.) і позняе (30–80-я гг. XVIII ст.). (Т. Габрусь.)

- Выпішыце з тэксту сінонімы да слова *касцёл*.
- Растлумачце значэнне выдзеленых тэрмінаў.

Практыкаванне 50.

- Прачытайце тэксты Т. Габрусь і М. Лычкоўскай.
- Раскажыце, як змянялася значэнне слова *архітэктура*.
- Растлумачце адрозненні ў значэнні і ўжыванні слоў *архітэктура* і *дойлідства*.
- Складзіце вучэбны тэкст на тэму «Архітэктура ці дойлідства?»

Тэкст № 1. Паняцці «дойлідства» і «архітэктура», здаецца, сінонімы, але ёсць пэўныя адценні ў іх значэннях. «Дойлідства» – тэрмін мясцовы, славянскі, вызначае рэпрэзентатыўную будаўнічую дзейнасць на нашых землях з самых глыбінных гістарычных пластоў (тэрмін найбольш ужываецца для абазначэння народнай архітэктуры). Тэрмін «архітэктура» лацінскага паходжання, і ўжыванне яго больш адпавядае познефеадальнаму перыяду, калі заходнееўрапейскія ўплывы ў нашай мастацкай культуры сталі вызначальнымі. У дойлідстве і архітэктуры абавязкова, але па-рознаму, спалучаліся практычная неабходнасць і эстэтычны ідэал грамадства. (Т. Габрусь)

Тэкст № 2. У беларускую мову словы *архітэктура*, *архітэктар* прыйшлі з лацінскай, магчыма, праз польскую. Лацінскае *architectūra* мела тое ж значэнне «архітэктура, дойлідства». *Architectus* ужывалася ў двух значэннях: 1) «дойлід, будаўнік, архітэктар», 2) «пачынальнік, творца, ініцыятар, будаўнік». Было яшчэ лацінскае *architectōn* з тым жа, першым, значэннем і другім – «галоўны інтрыган». Яны, у сваю чаргу, паходзяць ад грэцкага *ἀρχι-τέκτων* «архітэктар, дойлід, будаўнік», дзе *αρχι* «галоўны, старшы», а *τέκτων* «будаўнік, цесля» (роднаснае з беларускім цяслар). Сучасная форма архітэктар, відаць, замацавалася пад уплывам рускай мовы, куды прыйшла з лацінскай праз заходнееўрапейскія мовы. Цяпер слова *архітэктура* ўжываецца са значэннем «майстэрства праектавання, будавання і мастацкага афармлення пабудовы, дойлідства, навука пра ўзвядзенне будынкаў; характар, стыль пабудовы».

Як цалкам тоеснае слову *архітэктура* падаецца сучаснымі слоўнікамі *дойлідства*. Праўда, «Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі» заўважае: «Тэрмін найбольш ужываецца для абазначэння народнай архітэктуры (драўлянае дойлідства)».

Слова *дойлідства* з’явілася ў беларускай літаратурнай мове ў 20-я гг. XX ст. Штуршок да ўжывання – артыкул У. Дубоўкі «Пра нашу літаратурную мову», дзе таксама згадваліся назоўнік *дойлід* і дзеяслоў *дайлідзіць*. *Дойлідства* і *дайлідзіць*, відаць, наватворы самога У. Дубоўкі (як і вядомыя дагэтуль *адлюстроўваць*, *кружабеа*). *Дойлід* (літоўскае *dailidė* «цяслар») фіксуецца ў беларускіх помніках з XV ст.

Сёння *архітэктура* – *дойлідства*, *архітэктар* – *дойлід* выступаюць:

- як поўныя сінонімы, калі трэба пазбегнуць таўталагіі;
- як рознастылёвыя сінонімы. Дойлідства, дойлід больш стасуюцца з высокім стылем, гістарычнай літаратурай, будынкамі грамадскага прызначэння. Яны больш характэрныя для выпадкаў, дзе праектаванне спалучаецца з рэалізацыяй праекта. У той жа час *архітэктура*, *архітэктар* у якасці тэрмінаў безумоўна маюць перавагу. Яны часцей ужываюцца ў розных спалучэннях тыпу *Саюз архітэктараў*,

*Інстытут жывапісу, скульптуры і архітэктуры, тэхнік-архі-
тэктар шырокага профілю. (Паводле М. Лычкоўскай.)*

Практыкаванне 51.

- Прачытайце тэкст.
- Вызначце скланенне, род, лік, склон назоўнікаў.
- Назавіце назоўнікі, род якіх у рускай і беларускай мовах не супадае.
- Растлумачце правапіс выдзеленых слоў.
- Выпішыце назоўнікі-тэрміны, растлумачце іх значэнне. З якой мэтай выкарыстоўвае іх аўтар твора?

Тэкст № 1

Футбол

Гулкая асада **стадыёна**.
Ля ўвахода паставы ахрып.
Глухнуць нават трубка тэлефона.
Заразіў футбол усіх, як **грып**.
Скаланецца, загрымеўшы ў **ладкі**,
Стадыён –
раскrojены кавун.
І вось-вось, здаецца, як зярняткі,
Выпрыснуть балельшчыкі з трыбун.
Скок – ігрок, і ў мяч **ілбом**
да болю...
Дзе ты, шарык? Ты – ізноўку свой!
Пасвятлелі думкі аб футболе –
Бач, і тут працуюць галавой.
Тут адно у ног улады многа,
Рук сваіх жа бойся, як біча,
Бо караюць судзі вельмі строга
За **рукапрыкладства** да мяча.
Нехта к брамцы вырвецца знянацку:
Бухайце,
Балельшчыкі, у званы!

Толькі гулка чокнуцца па-брацку
Два шары –
футбольны і **зімны**.
Натрэніраваным бумерангам
Пстрыкнуў мяч –
хоць плач ці закрычы.
Варатар,
нібы апостал рангам:
Не ўпускае грэшныя мячы.
Сам свісток судзейскі заскандаліў –
Свіснуў іграку, як штрафніку.
Воплескі, як тысяча медаляў,
Выслізнуўшы, грымнулі ўбаку.
Галава закружыцца ад звону,
Як ад хмелю.
Але пі да дна
Трапяткую чашу стадыёна,
Як бы горкай ні была яна!
(П. Макаль.)

Тэкст № 2.

Майстэрня

Н. Счаснай

Тут, у майстэрні, як на сёмым небе,
У звонкай і шчымлівай цішыні
Забудзь на хвілю аб **надзённым**

хлебе

І далучы сябе да вышыні...
Да **рукатворнай** вышыні, якая,
Нябесную абняўшы **сіняву**,
Палохае, і вабіць, і ўцякае,
І так **п'янліва** кружыць галаву.
О гэта непрадбачанае **шчасце**,
Што абручыла неба і зямлю!
І я, каб не сарвацца, каб не ўпасці,
Тваю руку раптоўную лаўлю.
Я ведаю, што **хараство** не згіне,
Пакуль тваё святло прадзе і тчэ...
І ты мне зноў нагадваеш – багіня! –
Аб тым, што свет не створаны яшчэ.

Бяруць сваё **святчэнне** вітражы
У навальніцай вымытым блакіце,
У васільку, які згубіўся ў жыце,
У ружы, што чакае на мяжы.
Аб цудадзейным дотыку рукі

Спрадвеку тужыць **россып** розных
фарбаў,
Якія прагнуць стаць **сузор'ем**
скарбаў.
Прыходзьце, не марудзьце, мастакі.
Хто, як не ты, жыццю вясёлку верне,
Што страчана ў **бяздонні** цемнаты?
Я ведаю цяпер, што свет –

майстэрня,
Дзе чарадзейна валадарыш ты.
Прыйшоў я не сварыцца, а
скарыцца
З душой напятай, быццам **цеціва**.
Дзяржавы фарбаў думная цырыца,
Пакінь мяне ў абдымках хараства.
(П. Макаль.)

Тэкст № 3

Сустрэча з Бахам

Дзень добры, Бах. Ну вось мы і знаёмы...
Твой бас густы крануў да нематы,
Падобны да прыручанага грому,
Па клавішах аргана, нібы з дому
Па **лесвіцы**, ка мне злятаеш ты.
Па клавішах – з мінуўшчыны ў сягоння –
Разлёт цыбрых **быстракрылых** рук.
За радасцю няспынная пагоня –
Падковы шчасця цокаюць аб брук...
Сярод людзей, сярод аглухлых статуй,
Вандруючы нястомна з веку ў век,
Пасуцца гукі, быццам дзікі статак.
Злаві і забратай іх, **чалавек!**

Патрэскаваюць кастры, што паляць кнігі,
 Гучыць, як крык, бунтоўны скрып пярэ,
 Грыміць вада, якая крышыць крыгі,
 Рука раба шукае тапара!
 Звініць, нібы надзея, ключ **астрожны**
 У цішыні, распятай на крыжы...
 О гукі!.. Утаймуй іх пераможна
 І да лінейкі натай прывяжы!
 ...Мільгаюць гулкіх клавішаў ступені,
 З зіхотна-чорным снежна-белы ўзбоч,
 Чаргуюцца, як **водсветы** і цені,
 Як на арбіце зорнай дзень і ноч.
 І ты палоніш не дзяржавы – **сэрцы**,
 О музыка – вышэйшая з улад!
 Не пахіснецца з часам на паверцы
 З'яднаных гукаў чалавечы **лад**.
 Тут Бах – нязменны старшыня ва ўрадзе.
 Прад ім – плячо кранаецца пляча –
 Міністр і муляр у адзіным радзе,
 У самым чуйным **ранзе** слухача.
 Дзень добры, Бах! – набат **сярэднявечча**,
 З бяздоння ночы к сонцу ўзлёт круты!
 Як доўга мы ішлі на гэта вечы:
 Я – трыццаць год,
 І тры **стагоддзі** ты.

(П. Макаль.)

- Знайдзіце словы, ужытыя ў пераносным значэнні. Складзіце сказы, дзе б гэтыя словы ўжываліся ў прамым значэнні.

Практыкаванне 52.

- Запішыце словы па-беларуску, параўнайце род назоўнікаў у рускай і беларускай мовах. Падбярэце да назоўнікаў прыметнікі.

Медаль, боль, жызнеописание, мозоль, сожаление, тяжесть, вес, тень, зал.

Простор, творчество, роспись, живопись, тень, средство, жызнеописание, летопись, посуда.

Практыкаванне 53.

- Да прапанаваных назоўнікаў падбярыце прыметнікі, з трыма словазлучэннямі складзіце сказы.

Табло, трыко, рэферы, дзюдо, дэрбі, каноэ, каратэ, Пеле, кімано, Корбут, Токіо, Солт-Лейк-Сіці, Медэо, Антарыо, ФІФА, НБА, НХЛ, турнэ, Ранальда, Плаціні.

Макрамэ, паспарту, ракако, куцюр'е, Пікаса, Бацічэлі, жабо, кашпо, імпрэсарыо, Конга, Данатэла, Дэлі, По, ампула, Кіліманджара, БелСЭ, АН, Таіці, Дэфо.

Адажыю, бельканта, вар'етэ, лібрэта, барока, рэвю, сальфеджыю, трыю, шансанье, Мацье, канферансье, Рабле, маэстра, Кабалье, папуры, Палерма, Сочи, ЮНЭСКО, Барнео, ЭлімБел.

Практыкаванне 54.

- Перакладзіце тэкст на беларускую мову.
- Назавіце назоўнікі ў наступным парадку: а) якія маюць форму толькі адзіночнага ліку, б) якія маюць толькі форму множнага ліку, в) якія маюць форму і множнага і адзіночнага ліку.

Тэкст № 1. Баскетбол, волейбол, регбі, гандбол, хоккей, бейсбол, водное поло, гольф, тенніс – все это дело рук. Руки в этих спортивных играх преуспевают, в ходе матча у каждой из сторон множество удач частного значения, что и подтверждается крупным счетом. В футболе за полтора часа скоростной, интенсивной, ожесточенной борьбы, если бывает забит один-единственный гол, публика не ропщет, она удовлетворена. Не ропщет она, даже если команды разошлись «по нулям», лишь бы они честно, сполна выложили все, чем располагали. (Л. Филатов.)

Слоўнік

Преуспевают

– маюць поспех

Частного значения

– прыватнага значэння

Счет

– лік

Ожесточенный

– бязлітасны

Один-единственный

– толькі адзін

Ропщет

– наракае

Тэкст № 2. Импрессионизм сложился как художественное направление в 70-х годах XX века. В эти годы были созданы лучшие произведения Клода Моне, Ренуара и ряда других мастеров. Однако в течение последующих десятилетий под влиянием усиливающегося кризиса буржуазной культуры в импрессионизме становятся все более заметными признаки вырождения. В эти годы на первое место выдвигается чисто декоративная, образная природа станковой живописи. Этот отход от первоначальных задач ясно намечается в творчестве ряда мастеров, выступивших еще в 70–80-х годах, но развившихся лишь в последние годы XIX века. Среди этих художников самостоятельными путями пошли Ван Гог и Гоген. (М. Алпатов.)

Слоўнік

<i>Усиливающегося кризиса</i>	– крызіс, які ўзмацняецца
<i>Выдвигаются</i>	– вылучаюцца
<i>Выступивших</i>	– якія выступілі
<i>Развившихся</i>	– якія развіліся

Тэкст № 3. Белорусы, как народ преимущественно земледельческий, в своих воззрениях, обрядовых песнях и празднествах сохранили немало таких характерных особенностей, которые являются видимым отражением древнего солнечного культа. Правда, в белорусской речи не сохранилось прежних наименований, приписываемых солнцу, вроде Сварожича, Хорса, Дажьбога, Ярилы, но древние празднества в честь солнца, связанные с весенним и осенним равноденствием, с зимним и летним солнцестоянием, и теперь происходят в Белоруссии. Они, конечно, приурочены к христианским праздникам, но связаны с такими воззрениями и сопровождаются такими обрядами, которые ничего общего не имеют с христианским значением праздника. Таковы коляды, масленица и великдень, купала и богач.

Общая черта всех этих празднеств – их открытый, общественный характер; они празднуются «сбор-дружиной», толпой; это не то что «деды», которые справляются каждой семьей отдельно. (А. Богданович.)

Слоўнік

<i>Воззрения</i>	– вераванні
<i>Празднества</i>	– святы
<i>Приписываемые</i>	– якія прыпісваюцца
<i>Вроде</i>	– нахшталь
<i>Приурочены</i>	– прымеркаваныя
<i>Таковы</i>	– такія

Скланенне назоўнікаў

Склонавыя канчаткі назоўніка залежаць ад асновы слова і націску; у некаторых выпадках – ад лексічнага значэння слова.

Назоўнікі 1 скланення ў **давальным** і **месным** склонах маюць аднолькавыя канчаткі:

Склон	Аснова на					
	мяккі	цвёрды	зацвярдзелы	г, к, х		
Н.	<i>песня</i>	<i>фарба</i>	<i>мяжа</i>	<i>кніга</i>	<i>лявоніха</i>	<i>пляцоўка</i>
Д.	<i>песні</i>	<i>фарбе</i>	<i>мяжы</i>	<i>кнізе</i>	<i>лявонісе</i>	<i>пляцоўцы</i>
М.	<i>песні</i>	<i>фарбе</i>	<i>мяжы</i>	<i>кнізе</i>	<i>лявонісе</i>	<i>пляцоўцы</i>

Канчаткі назоўнікаў 2 скланення ў **родным** склоне залежаць ад лексічнага значэння слова:

Канчаткі -а (-я) маюць назоўнікі, што абазначаюць:	Канчаткі -у (-ю) маюць назоўнікі, што абазначаюць:
<ul style="list-style-type: none"> – назвы асоб, жывых істот: <i>спартсмена, мастака, бусла</i>; – назвы органаў і частак цела чалавека і жывёлы: <i>зуба, ілба, носа, але твару</i>; – канкрэтныя прадметы: <i>пэндзля, мяча, гармоніка</i>; – арганізацыі, прадпрыемствы, установы: <i>універсітэта, клуба, ліцэя</i>; – спартыўныя гульні, віды спорту, танцы: <i>крыжачка, футбола, тэніса</i>; – населеныя пункты, геаграфічныя і астранамічныя паняцці: <i>горада, Мінска, хутара</i>; – адзінкі вымярэння: <i>года, метра, літра</i>; – навуковыя тэрміны: <i>твора, сюжэта</i>; – назоўнікі ніякага роду: <i>возера, акна, мора</i>. 	<ul style="list-style-type: none"> – абстрактныя паняцці, якасці, дзеянні, стан: <i>бегу, вопыту, смутку, ідэалу</i>; – прасторавыя паняцці: <i>шляху, лесу, стэпу</i>; – грамадскія фармацыі, навуковыя плыні, тэорыі: <i>класіцызму, імпрэсіянізму</i>; – зборныя прадметы: <i>калектыву, фальклору, інвентару</i>; – рэчывы, хімічныя злучэнні, элементы: <i>клею, бензіну, цукру</i>; – з’явы прыроды, стыхійныя бедствы: <i>снегу, ветру, марозу</i>.

Канчаткі назоўнікаў 2 скланення ў **месным** склоне залежаць ад асновы і лексічнага значэння:

Канчатак	Умовы ўжывання	Прыклады
-е	усе асавовыя (у тым ліку і ўласныя назвы) і неасавовыя назоўнікі з цвёрдай асновай	<i>пры бегуне, на стадыёне, у запісе</i>
	усе неасавовыя назоўнікі з асновай на г, х , якія чаргуюцца з з, с	<i>на лузе, у кажусе</i>
-і	усе неасавовыя назоўнікі з мяккай асновай	<i>ужыцці, полі, агні</i>
-ы	усе неасавовыя назоўнікі з зацвярдзелай асновай	<i>на сонцы, аб дажджы</i>

Канчатак	Умовы ўжывання	Прыклады
-у	асабовыя назоўнікі з асновай на зацвярдзелы і заднеязычныя	пры мастаку, Мележу
	усе неасабовыя назоўнікі з асновай на к	у шытку, на азярку
	агульныя і ўласныя назоўнікі з асновай на г, х, калі яны не чаргуюцца з з, с	падзвігу, дыялогу, Бугу
	назоўнікі ва ўстойлівых спалучэннях	на хаду, на пяту, на віду, з разбегу
	назоўнік пост	стаяць на пасту
-ю	асабовыя назоўнікі з асновай на мяккі зычны	пры герою, Мікалаю
-э	некаторыя назоўнікі ніякага роду з націскам на канчатку	малако – малацэ
	назоўнік двор у значэнні 'прастора'	спявалі на дварэ (вуліцы)

Назоўнікі 3 скланення ў **родным, давальным і месным** склонах маюць аднолькавыя канчаткі – **-ы (-і)**. У **творным** склоне апошні зычны асновы ў становішчы паміж двух галосных падаўжаецца: *павяззю, паралеллю, гладдзю, моладдзю, педаллю*. Але: *узнёсласцю, паваротлівасцю, добразычлівасцю*. Не падаўжаюцца губныя зычныя (**б, п, ф, м, в, ў**) і **р**: *глыб'ю, Сібір'ю, верф'ю*.

Практыкаванне 55.

- Прачытайце тэкст.
- Знайдзіце назоўнікі, вызначце іх скланенне, запішыце ў табліцу, паставіўшы ў адпаведную скланавую форму.

1 скланенне давальны склон	2 скланенне родны склон	3 скланенне творны склон

Тэкст № 1. Здароўе – гэта першае, што зычаць немаўляці і яго бацькам на свяце радзін, у час адведзін парадзікі: «Здароўя яму, быць вумнаму-разумнаму, бацькам пацехаі у маладосці, кармільцам іх старасці».

Дзіця ад дзён нараджэння пачынаюць фізічна выходзіць: даглядаюць, сочаць за чысцінёй ягонага цела, праз адпаведныя прамежкі часу кормяць, загартуюваюць. Раней існавалі адпаведныя звычай і абрады, замовы, скіраваныя на тое, каб дзіця расло здаровае. Так, напрыклад, кума павінна была разам з навародкам сесці на тачыльны камень – каб дзіця было моцнае ды здаровае. Е. Р. Раманаў пісаў: «Каб дзіцяня ніхто не сурочыў, трэба над калыскаю павесіць воўчы зуб».

Таксама трэба ўсяляк засцерагаць ад ветру, каб не падзьмуў на дзіця ў калысцы». У гэтым – сапраўдны клопат пра фізічнае здароўе дзіцяці, засцярога ад прастуды перапляталася ў свядомасці народа са старажытным містычным павер’ем. (Г. Арлова.)

- Якія з назоўнікаў вы не ўключылі ў табліцу? Растлумачце чаму.
- Працягніце разважанне: «Галоўныя медыкаменты – гэта чыстае паветра, халодная вада, піла і сякера». (В. Д. Паленаў.)

Тэкст № 2. Яшчэ гадоў дзесяць таму змест слова «выцінанка» быў зразумелы хіба што спецыялістам ды найбольш дасведчаным прыхільнікам народнай творчасці. Праўда, многія, у тым ліку і далёкія ад мастацтва аматары, пад Новы год аздаблялі вокны папяровымі «сняжынкамі», але ніяк не звязвалі гэтыя вырабы з тым відам народнай творчасці, якім славілася, напрыклад, суседняя Польшча. Мастацкія пошукі асобных майстроў прыкметнага рэзанансу не выклікалі.

А потым неяк раптоўна цікавасць да забытага мастацтва стварэння папяровых карункаў пачала расці. Адраджаць даводзіцца амаль з нуля. Непасрэдна з гэтым звязана адна відавочная акалічнасць: прыкметная змена характару сучаснай выцінанкі. Мала змяніліся хіба што традыцыйныя фіранкі ды просценкія круглыя сурвэткі, выразаныя на конкурсе майстрыхамі пераважна старэйшага пакалення. У цэлым жа сучасная выцінанка – ярка выяўленая мастацкая творчасць пераважна станкавага характару. Аформленыя пад шкло, у далікатныя рамачкі, такія творы глядзяца на дзіва сучасна і могуць аздабіць самы шыкоўны інтэр’ер. Ювельніра распрацаваныя, нярэдка досыць складаныя кампазіцыі ўражваюць глыбінёю зместу, яснасцю мастацкай мовы, яркай дэкаратыўнасцю пры фактычнай манахромнасці малюнка. (Паводле Я. Сахуты.)

- Падрыхтуйце вучэбны тэкст пра выцінанку.

Тэкст № 3. Вядомы мінскі мастак Віталь Герасімаў з’яўляецца сапраўдным прафесіяналам са сваім адметным мастацкім почыркам. Яго працы адразу прыцягваюць увагу глядачоў сваім тэмпераментам і мастацкім густам. Галоўнай дзеючай асобай у яго творах з’яўляецца колер. У шматлікіх сваіх адценнях, плямах і лініях, складзеных у розныя рытмічныя формы, ён па волі мастака нараджае эмоцыі і стварае настрой. В. Герасімаў сцвярджае, што ўсе яго працы можна аднесці да катэгорыі рэалізму. Тэрмін «рэалізм» паходзіць ад лацінскага слова *realis*, што азначае рэчаісны. Такім чынам, рэалізм – гэта адлюстраванне рэчаіснасці мастацкімі сродкамі. Толькі рэчаіснасць Віталь

бачыць па-асабістаму, праз сваю мастацкую прызму, якая знаходзіцца ў яго душы.

Творчасць Герасімава нагадвае працу музыканта-дырыжора. Розніца ў тым, што ў Віталя замест дырыжорскай палачкі – пэндзаль, а замест гукаў – фарбы. Палітра яго – своеасаблівая золава арфа: як тая рэагуе на любы подых ветрыка, так і мастак успрымае самыя тонкія адценні прыгожага. Па творах Віталя бачна, што ён уважліва прыслухоўваецца да гэтага хаосу гукаў, уражанняў і пачуццяў, каб знайсці больш яскравыя выяўленні сваіх вобразаў і эмоцый. (В. Дударэнка.)

- Як вы лічыце, чаму аўтар параўноўвае мастака з дырыжорам?
- Карыстаючыся «Мифологическим словарем», растлумачце значэнне выразу *золава арфа*.

Практыкаванне 56.

- Прачытайце тэкст.
- Падбярыце загаловак.
- Спішыце, раскрываючы дужкі, пастаўце назоўнікі ў форму адпаведнага склону.
- Высветліце значэнне выдзеленага слова.

Тэкст № 1. (Страх) перад вышыняй не было. Аляксей на (трэніроўкі) даўно прымерваўся да гэтых сантыметраў, сотні разоў ішоў на пругкае нацяжэнне рызінкі, часта зрываў яе, але часам і браў. Праўда, Сяргей Панасавіч не дазваляў мераць трэніровачныя скачкі, але па ўзнятых (зажымы) Аляксей адчуваў, што гэта – у межах (рэкорд)...

Стадыён затаіўся, быццам дыханнем баяўся здэмухнуць гэтую лёгкую, кідку ад першага (дотык), планку.

Аляксей зняў трыко, акуратна паклаў яго на лаўку, лёгка далонямі масажнуў бёдры...Заплюшчыў вочы, да (дробязі) пракручваючы ў думках усе фазы (разбег) і (скачок): пружыністая ступня, тры апошнія нарастаючыя крокі, штуршок з махам (бядро), пераход не ўсялякую, а відуща, і – паспець выкінуць ногі ўверх!

Трыбун як не было. Чорная злітая маса (стадыён) замерла. Высвечаны сектар для скачкоў, як у (фокус), звёў да сябе ўсё электрычнае святло. Нават судзейскія столікі, здаецца, адступілі ў паўпрыцемак, затоена глядзелі зводдаль. Усё чакала гэтага (скачок): трыбуны і судзіі, каментатары і эфір...Чакала **гарысполавае** пакрыццё (сектар) – наструненага, упэўненага (разбег) красовак, магутнага (штуршок) левай нагі... Чакала планка. (А. Камароўскі.)

Тэкст № 2. Мастацтва як найвышэйшая выява духоўнай (сутнасць) прыйшло ў пачатку стагоддзя да (сімвалізм). Вытокі гэтага творчага (метада) – у народна-паэтычным (мысленне), і М. Шагал з першых жа сваіх (палотны) пераканаўча гэта даказвае. Феномен М. Шагала замешаны на дзіўным спалучэнні (сімвал) і рэальнасці, канкрэтнага (асяроддзе), з якога ён выйшаў... М. Шагал зусім натуральна звяртаецца да беларускага (этнаса), да хрысціянскай і асабліва да багатай беларускай дахрысціянскай абрадавай (вобразнасць), якая добра захавалася ў (народ). Прыгадаем хаця б (персанаж) М. Шагала, якія лятаюць, – яны ж усе «летуценнікі», адсюль, ад гэтага (корань)! Яскравыя элементы «паганскай», язычніцкай (культура), «паганскага» (пачатак) у М. Шагала – і ў кампазіцыі яго (палотны), у дзіўных (сны), у своеасаблівай роднасці ўсяго жывога, у адных і тых жа (матывы), якія паўтараюцца праз усю яго творчасць, у пастаянным вяртанні да роднага месца – да (дом), які запамінаецца на (карціны) выразнай **рытмікай** трох ці чатырох (вокны) і (дзверы) з адмысловым парталам, вяртанні да канкрэтнай гарадской вулачкі, нарэшце, да паўтораў абрысаў (Віцебск) з яго саборамі, узгоркамі, няспешнай вулічнай мітуснёй. (Паводле В. Нікіфаровіча.)

Тэкст № 3. Здаўна селянін ставіўся да (хлеб) як да **святых**. Хлеб – усяму галава. Для селяніна ён – жыццё, галоўнае багацце. Нездарма хлеб усаўлены ў многіх народных (песня), нездарма яму прысвечана столькі прыказак, і зусім не выпадкова ўзнік звычай, адпаведна якому апошні сноп, упрыгожаны стужкамі, аставаўся «жыццём» у (авін) да наступнага (ўраджай), і ўсё жыццё селяніна, такім чынам, працякала «на вачах» гэтага арэчаўленага Бога. Старажытныя славяне **абогатваралі** хлеб, таму што ўсё іх жыццё залежала ад яго «прыхільнасці»: зародзіць – будзе шчасце ў доме, пакіне поле пустым – чакай (голад) і (бяды). Недарэмна існуе прыказка: «Бог не дасць і зямля не родзіць». Менавіта ў сувязі з такім пакланеннем зарадзілася шмат абрадаў, (удзельнік) якіх з'яўляецца хлеб.

Да нашых дзён дайшла дзівосная традыцыя пячэння вясельнага свяшчэннага хлеба – (каравай). Найбольш распаўсюджанай формай каравай была круглая. Вельмі часта верхняя частка каравай аздаблялася абмалёўкай сонца, месяца, зорак, якія ў старадаўнасці служылі **сімваламі** (сям'я). Але магчыма і іншае тлумачэнне ўпрыгожвання падобнага (род).

У больш далёкія часы круглы, гэта значыць у форме сонца, каравай з такімі аздабленнямі з'яўляўся сімвалам абогатвораных (свяцілы). На

гэта ж паказваюць такія моманты вясельнага каравайнага (рытуал), як рух з караваем па гадзіннікавай (стрэлка), вымешванне цеста ў тым жа напрамак – «за сонцам». (Паводле Л. П. Касцюкавец.)

- Запішыце прыказкі і прымаўкі са словам *хлеб*. *Літаратура*: І. Я. Лепешаў, М. А. Якалцэвіч. Слоўнік беларускіх прыказак. Мн., 2002. А. Аксамітаў. Прыказкі і прымаўкі. Мн., 2000.
- Раскажыце пра вядомыя вам абрады, звязаныя з хлебам.

Практыкаванне 57.

- Прачытайце тэкст. Вызначце яго стыль.
- Знайдзіце назоўнікі, ужытыя ў множным ліку. Выпішыце словазлучэнні з імі, вызначце склон, растлумачце правапіс канчаткаў назоўнікаў. Адзначце варыянтныя канчаткі.

Тэкст № 1. Эфектыўным сродкам загартоўвання і павышэння агульнага тонусу з'яўляецца купанне ў натуральных вадаёмах і штучных басейнах. У час купання карысна выконваць фізічныя практыкаванні.

Паскарэнне вывадзення большасці хімічных рэчываў з таксічнымі ўласцівасцямі (радыянукліды, свінец, бензол, ртуть, мыш'як, пестыцыды і інш.) можа быць забяспечана павышэннем функцыянальнай актыўнасці сістэм, адказных за іх вывадзенне. Да ліку такіх сістэм адносяцца сардэчна-сасудзістая, мочавыдзяляльная, дыхальная і страўнікавая. Для павышэння іх функцыянальнай актыўнасці назначаюцца практыкаванні для мышцаў ніжніх канечнасцяў, дыяфрагмы, плечавога пояса, спіны, брушнага прэса, тазавага дна, дыхальныя практыкаванні. Комплексы гэтых практыкаванняў павінны спалучацца і чаргавацца з практыкаваннямі на павышэнне агульнага і эмацыйнага тонусу.

Павышэнню агульнага тонусу садзейнічаюць практыкаванні ў расслабленні, на фарміраванне правільнай асанкі (перад люстэркам, ля сценкі), для мышц шыі, у раўнавазе, на каардынацыю, для трэніроўкі вестыбулярнага апарата (змяненне стану цела па адносінах да цэнтра цяжару, змяненне хуткасці прамалінейнага руху, раптоўныя астаноўкі, «змяшчэнне галавы», павароты). (Т. М. Шастакова, Т. Ю. Логвіна.)

- Выпішыце анатамічныя тэрміны. Прапануйце свае практыкаванні для трэніроўкі розных груп мышц.

Тэкст № 2. Калі чалавек упершыню знаёміцца са старажытнымі абразамі, з іканапісам, то ў яго часта ўзнікае пачуццё неадпаведнасці гэтых выяваў жыццёвай рэальнасці. Чалавек заўважае іх не-

падобнасць да раней бачаных твораў жывапісу. Выявы Хрыста, Богае Маці, Святых – але партрэтамі іх не назавеш, не гістарычныя карціны... Сапраўды, ікона, абраз – гэта асобны від мастацтва, які мае сваю, адметную сутнасць і мэту.

У партрэце мастак дае характарыстыку чалавеку, імкнецца раскрыць асаблівасці характару, што склаўся пад уплывам пэўных інтарэсаў, памкненняў, абставінаў жыцця, намагаецца пранікнуць ва ўнутраны свет асобы, перадаць яе псіхічны стан, пачуцці і перажыванні. Аб'ектам мастака тут з'яўляецца менавіта асоба чалавека ў яго існых рысах і адносінах да навакольнага свету – людзей, прыроды, грамадства. Гэта зямная асоба ў зямным свеце. У партрэце адлюстроўваецца і характар самога мастака, ягонае стаўленне да гэтага чалавека – заўсёды глыбока індывідуальнае і суб'ектыўнае. Аднаго і таго ж чалавека розныя мастакі бачаць па-рознаму – па-рознаму і адлюстроўваюць.

Іншая справа – ікона: яна выяўляе не душу, а духоўную сутнасць, свядома адыходзіць ад зямных дэталей, страсцей, хваляванняў. Паводле вучэння Царквы, чалавек складаецца з цела, душы і духу. Дух – гэта Божы пачатак у чалавеку, які менавіта толькі чалавек атрымаў падчас стварэння і які надаў чалавеку вобраз Божы.

Вось гэтую духоўную, надчасовую сутнасць чалавека і адлюстроўвае абраз праз выявы святых. У іх – прадстаянне чалавека перад Богам, Ягонай веліччу, малітва і ўдзячнасць. Сапраўдны абраз – гэта малітва, прамоўленая ў лініях і колерах, бо «дыханне душы ёсць малітва», яна – аснова несмяротнасці ў адзінстве з Богам.

Ікона, паводле царкоўнага разумення, – гэта багаслоўе у фарбах, акно ў іншы свет, праз які ідзе да чалавека Божая ласка, дабраславенне, міласць як адказ на шчырую веру чалавека, на яго малітву, пакорлівасць і пакаянне. Яна і навучэнне ў Законе Божым для непісьменных.

Абраз дапамагае верніку засяродзіцца, атрымаць мірнасць, супакой. (Паводле В. Дышыневіч.)

- Раскажыце, чым адрозніваюцца ікона і партрэт.

Тэкст № 3. Шматлікія вобразы вуснай паэзіі беларусаў адлюстроўваюць незлічонае багацце праяў навакольнага свету, прыроды, дзейнасці чалавека, яго духоўных пошукаў і адкрыццяў. Паводле Ю. М. Лотмана, мастацкая творчасць паўстае як адна з разнавіднасцяў працэсу мадэлявання рэчаіснасці, а твор мастацтва выступае адначасова як мадэль двух аб'ектаў – з'яў рэчаіснасці і асобы аўтара. У фальклорнай творчасці аўтарам з'яўляецца пэўны калектыў людзей, паколькі ранні традыцыйны фальклор адлюстроўвае духоўны свет не

індывідуума, а цэлай абшчыны, дзе асоба яшчэ не вылучае сябе з сваёй сацыяльнай групы і нават з навакольнай прыроды.

У першабытным сінкрэтычным мастацтве, да якога адносіцца фальклор і якое фармавалася ва ўлонні міфалогіі, зліты вынікі пазнавальнай, стваральнай, вартасна-арыентацыйнай і камунікатыўнай галін дзейнасці, адным словам, у непарыўным адзінстве тут выступаюць працоўная і пазнавальная дзейнасць, выхаванне, гульня, ацэнка, рытуал. Як адзначаў акадэмік Ю. В. Брамлей, «...на працягу шмалікіх тысячагоддзяў існавання першабытнаабшчыннага ладу ў этнасаў-плямёнаў склалася нямала спецыфічных рысаў духоўнай культуры, якія адрознівалі іх нават ад найбліжэйшых суседзяў. Такого роду спецыфіка, у прыватнасці, вельмі прыкметна выяўляецца ў рэлігійных вераваннях. І гэта адносіцца да самых розных іх відаў і формаў праяўлення, у тым ліку да адпаведных рэлігійных уяўленняў і рэлігійных паводзінаў».

Асаблівае значэнне на ранніх этапах развіцця грамадства мелі міфы. Задавальняючы патрэбу першабытных людзей у цэласным малюнку свету, міфы ў працэсе сацыялізацыі фармавалі іх светаразуменне. І хоць міфалагічная свядомасць не заўсёды адэкватна адлюстроўвала рэчаіснасць, у тым ліку і гістарычнае мінулае, міф успрымаўся людзьмі як бясспрэчная праўда. Немалую ролю ў фальклорным працэсе адыгрывалі таксама агульнаплемянныя звычаі і абрады. Усё гэта з'яўлялася глебай і матэрыялам для фальклору ў шырокім значэнні слова. (Л. Салавей.)

- Як вы разумеце значэнне выразу *глеба і матэрыял для фальклору*?

Практыкаванне 58.

- Спішыце тэкст, раскрываючы дужкі.
- Вызначце склон уласных назоўнікаў, абгрунтуйце праваліс іх канчаткаў.
- Падкрэсліце тэрміны, растлумачце іх значэнне, вызначце спосаб іх утварэння.

Тэкст № 1. Сезон-76 мінскае «Дынама» пачынала ў значна абноўленым складзе. Трывала стаяў на нагах Пракапенка, побач, сталеючы ад матча да матча, надзейна ўзаемадзейнічалі Сяргей Бароўскі з (Юрый Курненін, Пётр Васілеўскі, Юрый Пудышаў). Яны неяк адразу знайшлі агульную мову, дапаўняючы свае лепшыя якасці стараннасцю, настойлівасцю, шчырасцю.

У сезоне 1979 года «Дынама» з беларускай сталіцы паўстала не толькі ў новым абліччы, але і са сваімі канцэпцыямі, стратэгіяй, такты-

кай і дзеяннямі на полі наогул. Каманда папоўнілася (Віктар Янушкевіч, Юрый Трухан) у абароне, (Валерый Мельнікаў, Сяргей Гоцманаў, Ігар Гурыновіч) у сярэдняй лініі і нападзенні.

А калі ў тым жа 1979-м каманду ўзначаліў Эдуард Малафееў, ста-наўленне і рост калектыву пайшлі літаральна на вачах. У тым ліку і яго, аднаго з лідэраў «Дынама», (Аляксандр Пракапенка) – паўабаронцы паводле амплуа, душы і завадатара – паводле прыроднага таленту.

Кожны з 41 мяча, забітага (А. Пракапенка) у вышэйшай лізе савецкага футбола, – нібы ўзор для падручнікаў па самым любімым ў свеце відзе спорту. Гол жа, забіты (Аляксандр) на мінскім стадыёне «Дынама» ў вельмі важным і адказным матчы з кіеўскімі аднаклубнікамі (пяткай, стоячы спінай да варот саперніка), – суперузор. Той гол і сёння сніцца аматарам... (Паводле А. Мяснікова.)

Тэкст № 2. Нараджэнец (Бялынічы) на (Магілёўшчына), Ві-тольд Бялыніцкі-Біруля змалку добра ведаў жыццё роднай прыроды.

Мастацтву вучыўся ў Кіеўскай малявальнай школе (Мікалай Мураш-ка) – колішняга аднакашніка (Ілья Рэпін) па Акадэміі мастацтваў. По-тым – у Маскоўскай вучэльні жывапісу, скульптуры і дойлідства – у (Мі-калай Неўраў, Сяргей Каровін, Іларыён Пранішнікаў, Васіль Паленаў).

Сёння ў розных музеях каля тысячы твораў (В. Бялыніцкі-Біруля). У ад-ным толькі Нацыянальным мастацкім музеі Беларусі – каля чатырохсот.

Гэта майстар пейзажнага жывапісу. Нездарма (В. Бялыніцкі-Біруля) называюць беларускім (Левітан). Ён стварыў цудоўныя пейзажы «Зялёны май», «Беларусь. Пачатак лета», «Зноў расквітнела вясна», «Ранняя вясна», «Блакітная капліца», «Зімовы сон». (Паводле У. Бойкі.)

- Растлумачце правапіс вялікай літары.

Тэкст № 3. Міфалагічная школа, кірунак у фальклары-стыцы і этнаграфіі XIX ст., прыхільнікі якога надавалі міфалогіі ўнівер-сальнае значэнне як крыніцы культуры і прыцягвалі яе да тлумачэння паходжання і сэнсу фальклорных і этнаграфічных з’яў. Асноўныя пала-жэнні міфалагічнай школы былі распрацаваны братамі (Я. і В. Грым), немцам (А. Кун), англічанінам (М. Мюлер). Яны разглядалі вераванні, паданні, песні, казкі, легенды. як рэшткі старажытнага, так званага міфалагічнага светапогляду, які нібыта быў заснаваны на ўвасабленні нябесных з’яў – сонца, месяца, хмар, грому і інш... Асновай народнага светапогляду міфалагічная школа лічылі міф.

Сярод прыхільнікаў міфалагічнай школы ў Расіі можна назваць (А. М. Афанасьёў, Ф. І. Буслаёў, А. Ф. Мілер, А. А. Патабня) і інш. На

Беларусі была пануючым кірункам першай паловы і ў 60–70-я г. XIX ст. З пазіцый міфалагічнай школы напісаны этнаграфічныя працы (П. М. Шпілеўскі, А. Кіркор). На аснове прынцыпаў міфалагічнай школы (П. М. Шэйн) была складзена «Праграма для збірання помнікаў народнай творчасці». (Паводле М. Ф. Піліпенкі.)

- Растлумачце правапіс канчаткаў назоўнікаў роднага склону.

Практыкаванне 59.

- Прачытайце тэкст.
- Вызначце стыль.
- Выпішыце назоўнікі – словы спецыяльнай лексікі. Вызначце спосаб іх утварэння.

Тэкст № 1. Мая абранніца была адной з лепшых спартсменаў школы, бегала на кароткія дыстанцыі. Я, вядома ж, таксама захапіўся спортам. Праўда, не лёгкай атлетыкай, а футболам, сапраўдным заняткам сапраўдных мужчын. Спачатку стаяў на варотах, але неўзабаве абрыдла расплочвацца за чужыя прамашкі. «Фінтануць» абаронцаў, выйдуць нос у нос з галкіперам – і даставай мяч з сеткі. І тады ж тыя самыя абаронцы, што ў час гульні поўзалі па полі, як гусенічныя трактары, крычаць табе са злосцю: «Ну што ты мух ловіш, Яшын?» Прозвішча Яшын вымаўлялася ў такіх выпадках, вядома ж, з найвялікшай іроніяй і сарказмам. Я махнуў рукой на лаўры Яшына і пачаў гуляць левым абаронцам, нумарам чацвёртым. (Л. Дайнека.)

- Утварыце ад слова *спорт* як мага больш слоў, карыстаючыся рознымі спосабамі словаўтварэння. Складзіце з імі тэкст. Паспрабуйце ўжываць самастойныя словы толькі на літару *с*.

Тэкст № 2. Сутнасць ідэі, знойдзенай мастакамі, – у адзінстве дэкаратыўнай, функцыянальнай і сімвалічнай ролі свяцільнікаў – галоўнага элемента мастацкага афармлення інтэр’ераў Палаца Рэспублікі. Правобразам іх сталі традыцыйныя народныя вырабы з саломкі – «павукі», якія падвешваліся ў хатах, каб адганяць злых духаў, лічыліся сімваламі земляробства і ўраджайнасці. У якасці модульнага элемента для стварэння кампазіцый дэкаратыўных свяцільнікаў быў выбраны геаметрычна правільны аб’ёмны ромб са шкла. Ужо сам гэты элемент аб’ядноўвае ў сабе нацыянальную традыцыю саломалляцення – цэнтральны вобраз мастацкай канцэпцыі і універсальнасць пазачасовай формы, якая складзена з двух пірамідаў, пустых унутры, з роз-

нымі варыянтамі апрацоўкі ўнутранай паверхні для стварэння эфектаў свячэння. Угрунтаваны на народнай традыцыі, вобразны модуль адначасова архітэктанічны і па-канструктывісцку сучасны. Пры агульнай халоднай каларыстычнай гаме інтэр'ераў ззянне крышталяў шкла і бляск латуні свяцільнікаў надаюць ім асаблівую ўрачыстасць, разам з тым асацыіруюцца з лёгкімі ажурнымі вырабамі з саломкі. (Паводле А. Шамрука.)

- Утварыце ад слова *мастак* як мага больш слоў, карыстаючыся рознымі спосабамі словаўтварэння. Складзіце з імі тэкст. Паспрабуйце ўжываць самастойныя словы толькі на літару **м**.

•

Тэст «Назоўнік»

1. Адзначце назоўнікі жаночага роду:
1) назіральнасць, 2) маўленне, 3) слова,
4) здольнасць, 5) развага.
2. Адзначце назоўнікі мужчынскага роду:
1) фламінга, 2) Палерма, 3) журы,
4) БелСЭ, 5) рэферы.
3. Адзначце назоўнікі, якія маюць формы толькі адзіночнага ці толькі множнага ліку:
1) выхаванасць, 2) лекцыі, 3) геніяльнасць,
4) адносіны, 5) веды.
4. Адзначце назоўнікі, якія ў форме давальнага склону адзіночнага ліку будуць мець канчатак **-і**:
1) адаптацыя; 2) гульня, 3) алімпіяда,
4) гіпотэза, 5) хлусня.
5. Адзначце назоўнікі, якія ў форме меснага склону адзіночнага ліку будуць мець канчатак **-ы**:
1) ацэнка, 2) лекцыя, 3) аспірантура,
4) эстэтыка, 5) воля.
6. Адзначце назоўнікі, у аснове якіх у форме давальнага і меснага склону адзіночнага ліку адбываецца чаргаванне гукаў:
1) гутарка, 2) школа, 3) увага,
4) характарыстыка, 5) псіхіка.
7. Адзначце назоўнікі, якія ў форме роднага склону адзіночнага ліку будуць мець канчатак **-у (-ю)**:
1) прафесар, 2) навук, 3) слоўнік,
4) інтарэс, 5) фестываль.

8. Адзначце назоўнікі, якія ў форме роднага склону адзіночнага ліку будуць мець канчатак **-а (-я)**:
 1) уяўленне, 2) універсітэт, 3) сінтэз,
 4) вобраз, 5) рэферат.
9. Адзначце назоўнікі, якія ў форме меснага склону адзіночнага ліку будуць мець канчатак **-е**:
 1) выхаванец, 2) спаборніцтва, 3) прагматызм,
 4) вучань, 5) школьнік.
10. Адзначце назоўнікі, якія ў форме меснага склону адзіночнага ліку будуць мець канчатак **-у (-ю)**:
 1) геній, 2) інтэлект, 3) факультэт,
 4) настаўнік, 5) дырэктар.
11. Адзначце назоўнікі, у аснове якіх у форме творнага склону адзіночнага ліку адбываецца падаўжэнне гукаў:
 1) пісьменнасць, 2) роля, 3) памяць,
 4) дзейнасць, 5) Беларусь.
12. Адзначце назоўнікі, якія ў форме роднага склону множнага ліку маюць нулявы канчатак:
 1) каледж, 2) дыскусія, 3) алімпіяда,
 4) методыка, 5) залік.
13. Адзначце прозвішчы, якія не скланяюцца:
 1) Тарас Шаўчэнка, 2) Ніна Мацяш, 3) Сымон Баранавых,
 4) Антаніна Хатэнка, 5) Павел Місько.
14. Адзначце назоўнікі, якія пішуцца разам:
 1) (культ)паход, 2) (света)погляд, 3) (віцэ)прэзідэнт,
 4) (яслі)сад, 5) (края)знаўства.
15. Адзначце назоўнікі, якія пішуцца праз злучок:
 1) (друга)годнік, 2) (экс)чэмпіён, 3) (сама)свядомасць,
 4) (Санкт)Пецярбург, 5) Дунін(Марцінкевіч).

Прыметнік

Прыметнік – самастойная часціна мовы, якая абазначае прымету прадмета (якасць, уласцівасць, прыналежнасць), змяняецца па родах, ліках і склонах і адказвае на пытанні *які? чый?* У сказе выконвае ролю азначэння або выказніка: *Чым багацейшае духоўнае жыццё чалавека, тым багацейшая яго мова.* (Васіль Вітка.)

У тэкстах навуковага стылю прыметнікі ўжываюцца даволі шырока, але як сродак пераважна класіфікацыйны, яны маюць інфармацыйны

характар і часта ўваходзяць у склад устойлівых тэрміналагічных спалучэнняў: *выяўленчае мастацтва, біблейскія сюжэты, пазакласная работа, вышэйшая адукацыя, вагавая катэгорыя, трайнае салта*. У ролі тэрміналагічнага элемента можа выступаць не толькі прыметнік, які мае самастойнае спецыяльнае значэнне (*лабіялізаваны*), але і прыметнікі агульнаўжывальныя (*умоўны – умоўны рэфлекс, тлусты – тлусты шрыфт, мяккі – мяккі гук*).

Некаторыя прыметнікі набываюць прадметнае значэнне і нязменнасць роду, а часам і ліку, выконваюць у сказе ролю дзейніка ці дапаўнення: *насякомыя, цытрусовыя, паляўнічы*. Спосабам субстантывацыі (пераходам прыметнікаў у назоўнікі) утвараюцца і некаторыя тэрміны: *аднаклетачныя, лёгкая, прамае, датыкальная*.

Паводле значэння, граматычных асаблівасцей прыметнікі падзяляюцца на **якасныя, адносныя і прыналежныя**.

Прыметнікі		
якасныя	адносныя	прыналежныя
1. Абазначаюць прымету непасрэдна, без адносінаў да іншых прадметаў. Найчасцей яны называюць уласцівасці і якасці, якія ўспрымаюцца органамі пачуццяў (<i>сіняе неба, звонкі голас</i>), уласцівасці характару чалавека (<i>акуратная старанная вучаніца</i>), выражаюць агульную ацэнку (<i>цудоўная перамога, удаляя спроба</i>)	1. Абазначаюць прыметы прадметаў праз іх адносіны да іншых прадметаў, дзеянняў, акалічнасцей: <i>залатыя пярсцёнак, гарадскія бульвары</i>	1. Абазначаюць прыметы прадметаў паводле іх прыналежнасці пэўнай асобе ці жывой істоты: <i>бабуліна хустка, маміна сумка, лісіная нара</i>
2. Абазначаюць прымету, якая можа праяўляцца ў большай ці меншай ступені, утвараюць ступені параўнання: <i>высокі – вышэйшы – найвышэйшы</i>	2. Абазначаюць пастаянныя, нязменныя прыметы, не маюць ступеняў параўнання: <i>бярозавы сок, цагляны дом</i>	2. Не маюць ступеняў параўнання
3. Могуць быць невытворнымі (<i>малы, удалы</i>) і вытворнымі (<i>ніз-к-і, выс-ок-і</i>)	3. Утвараюцца ад назоўнікаў (<i>каменны падмурак – падмурак з каменню</i>), ад дзеясловаў (<i>чытальная зала – зала, у якой чытаюць</i>), ад прыслоўяў (<i>учарашняя падзея – падзея, якая адбылася ўчора</i>)	3. Маюць вытворныя асновы з суфіксамі <i>-оў (-аў), -ёў (-еў), -ін (-ын)</i> : <i>леснік-оў дом, Максім-аў дзеці</i>

Прыметнікі		
якасныя	адносныя	прыналежныя
4. Могуць мець поўную і кароткую формы (<i>малы – мал; вясёлы – весел</i>), спалучацца з прыслоўямі меры і ступені (<i>вельмі старанная</i> вучаніца), утвараць антанімічныя пары (<i>высокі-нізкі, вялікі-малы</i>), служыць базай для ўтварэння формаў суб'ектыўнай ацэнкі (<i>бялюткі снег, зелянюсенькі лісточак</i>), якасных прыслоўяў (<i>светлы – светла, добры – добра</i>), абстрактных назоўнікаў (<i>блакітны – блакіт, сіні – сінеча</i>)	4. Можна падабраць сінанімічныя спалучэнні: <i>мінскія вуліцы – вуліцы Мінска, драўляная скульптура – скульптура з дрэва</i>	4. Маюць кароткую форму ў назоўным і вінавальным склонах: бацькав- а ручка (Н. скл.) – бацькав- ай ручкі (Р. скл.)

Заўвага. Кароткія якасныя прыметнікі ў беларускай мове ўжываюцца рэдка, у форме адзіночнага ліку мужчынскага роду яны маюць нульвы канчатак: *рад***[а]**, *дуж***[а]**, жаночага і ніякага роду – канчатак **-а**: *рад***[а]**, *чыст***[а]**; у множным ліку – канчатак **-ы, (-і)**: *дзец***[і]**, *шчаслів***[ы]**. Кароткія прыметнікі не скланяюцца, змяняюцца толькі па родах і ліках. У сказе выконваюць ролю выказніка: *І люб і смуцен час прыгоды, калі душа ўсяе прыроды з тваёю злучана душою.* (Якуб Колас.)

Практыкаванне 60.

- Прачытайце тэксты.
- Вызначце стыль, абгрунтуйце свой вывад.
- Выпішыце словазлучэнні з прыметнікамі.
- Якія лексіка-граматычныя разрады прыметнікаў (якасныя, адносныя, прыналежныя) пераважаюць у кожным з тэкстаў і якую функцыю яны выконваюць (ацэначную, выяўленчую, інфармацыйную, класіфікацыйную)?

Тэкст № 1. Старажытным метадам народнай педагогікі з поўным правам можна лічыць гульню. У гульні дзеці вучацца разумець навакольны свет, мацуюцца духоўна і фізічна. На самым пачатку выхаванне дзіцяці ідзе шляхам пераймання дарослых. Маленькая асоба спрабуе ўзнавіць убачанае і пачутае ў час сваіх гульняў. Нібы паўтараючы перадгісторыю сучаснага чалавека, які ў далёкім мінулым, каб спазнаць навакольны свет, ішоў ад простага да складанага, ад эмпірычнага вопыту да ўсвядомленых дзеянняў, сучаснае чалавечае дзіця свой першы жыццёвы вопыт пераносіць у гульнявую дзейнасць. У гульнях дзіця ў неназойлівай нязмушанай абстаноўцы замацоўвае свае жыццёвыя

назіранні, спазнае навакольны свет, набывае ўменні і навыкі, якія так спатрэбяцца яму потым, у дарослым жыцці. Такое простае і ўсё ж ня-простае ўзаемадзеянне дзіцяці з жыццём, што праходзіць цераз гульню, можна вызначыць наступным чынам: найпрасцейшыя эмпірычны вопыт – гульня – усвядомленае дзеянне.

Вялікае месца ў жыцці дзіцяці займаюць сюжэтныя і ролевыя гульні. У іх адбываецца гісторыя, традыцыі, звычаі народа, яго працоўная дзейнасць, побыт, культура. Шырока выкарыстоўваецца вусная народная творчасць (казкі, прыказкі, прымаўкі, загадкі, песні, лічылікі). У такіх гульнях дзіця набывае першыя простыя веды па працы, уменні і навыкі, атрымлівае пэўнае маральнае і інтэлектуальнае развіццё. (Г. Арлова.)

Тэкст № 2.

Пара дзіцячае гульні	Што за акном свавольць шумна.
Праходзіць гэтак, як прыходзіць.	Шпурляем грозных слоў грамы,
Другія ж на тваім кані	І ўжо рука шукае кія,
Ужо ўладарна верхаводзяць.	Мармычам злосна, быццам мы
У захапленні ўбачыш ты,	Зусім і не былі такія...
Ледзь толькі выглянь на падворак,	І я ў размераным жыцці
Як высякаюць капыты	З сабою трачу падабенства,
На Млечным Шляху іскры зорак.	І не магу ніяк знайсці
З глыбінь мінулага, здалёк,	Ключы ў вясёлы край маленства.
У вечнай каруселі гэтай	А трэба хоць бы мімаходзь
Ляціць аседланы кіёк	Наведаць тое наваколле...
Аўтамабілем і ракетай.	Пара гульні, не адыходзь,
Як дражніць нас зялёны крык!	Не пакідай мяне ніколі.
І, форткай бразнуўшы бяздумна,	(П. Макаль.)
Закрыць спрабуем мацярык,	

Ступені параўнання якасных прыметнікаў

Ступені параўнання		
формы	Прыметнікі вышэйшай ступені параўнання абазначаюць прымету, якая ўласціва пэўнаму прадмету ў большай ці меншай ступені ў параўнанні з іншымі прадметамі	Прыметнікі найвышэйшай ступені параўнання абазначаюць самую высокую ці самую нізкую ступень якасці, уласцівай прадмету
простая	светлы + ейш → святлейшы прыгожы + эйш → прыгажэйшы Але: вялікі → большы ; дрэнны → горшы ; добры → лепшы	най- + святлейшы → найсвятлейшы ; най- + прыгажэйшы → найпрыгажэйшы ; най- + большы → найбольшы ; най- + горшы → найгоршы ; най- + лепшы → найлепшы

Ступені параўнання	
складаня	больш (болей) + светлы → больш светлы; менш (меней) + прыгожы → менш прыгожы самы + светлы → самы светлы; найбольш + прыгожы → найбольш прыгожы; найменш + прыгожы → найменш прыгожы
Форма прыметнікаў вышэйшай ступені параўнання ў беларускай мове ўжываецца з назоўнікам ці займеннікам у вінавальным склоне з прыназоўнікам <i>за</i> : <i>мацнейшы за праціўніка</i> , <i>святлейшы за сонца</i> , а таксама з параўнальнымі зваротамі са злучнікамі <i>як</i> , <i>чым</i>	Значэнне найвышэйшай ступені якасці перадаецца і спалучэннем прыметніка з прыслоўямі <i>вельмі</i> , <i>надта</i> , <i>надзвычай</i> : <i>вельмі старанны атлет</i> ; <i>надзвычай цікавая балада</i>

Заўвага. Зыходная форма прыметнікаў стылістычна нейтральная, а таму ўжываецца амаль ва ўсіх стылях. Простыя формы вышэйшай ступені параўнання з суфіксам *-ейш-*, *-эйш-*, *-ш-* амаль не ўласцівы для кніжных стыляў, а складаныя формы вызначаюцца кніжнасцю і ўжывальнасцю ў навуковых тэкстах.

Практыкаванне 61.

- Прачытайце тэкст.
- Выпішыце прыметнікі з назоўнікамі, вызначце род, лік, склон прыметнікаў.
- Назавіце прыметнікі, якія маюць формы ступеняў параўнання.

Тэкст № 1. Па радыё аб'явілі: падрыхтавацца ўдзельнікам чацвёртага забегу – Джэнсену і Жалязоўскаму. Гэта былі самы хуткі і самы магутны спрынтары свету.

Калі Ігар выйшаў на лёд, дыктар аб'явіў вынік Томеца: 1 хвіліна 14,72 секунды. Вось гэта да! Ігар не паверыў сваім вушам. Амерыканец пабіў яго, Ігара, рэкорд чэмпіянатаў свету, які ён устанавіў толькі ўчора.

Жалязоўскі выйшаў на запасную дарожку, адчуў знаёмы лёгкі азноб ва ўсім целе. Так з ім бывала заўсёды, калі наступалі апошнія, найпакутлівейшыя хвіліны чакання старту. Ён ведаў, што ў такія хвіліны перастаеш успрымаць наваколле – і каток, і трыбуны, і супернікі нібы раствараюцца ў туманнай імгле, становяцца нерэальнымі, неасязальнымі. Перад вачыма выразна паўстае толькі блакітнаватая дарожка, і ты быццам праектуеш на ёй кожны свой будучы крок, кожны ўдар канька па лёдзе. І гэтая карцінка, у якой змешана мінулае і будучае, рэальнасць і ўяўленне, зноўку і зноўку мільгае ў думках, хвалюе, узбуджае і без гэтага ўспалены мозг, і адзіная магчымасць пазбавіцца ад гэтага наслан-

ня – выйсьці на лёд, кінуцца ў пагоню за часам. (В. Кумчы, А. Любімаў.)

Тэкст № 2. На падлозе, вызвалены ад лёгкай белай ткані, стаяў вельмі стары партрэт такой незвычайнай, відаць італьянскай работы, якой амаль не знойдзеш у беларускай іканаграфіі пачатку XVII стагоддзя. Не было пляскатай сцяны за спінаю, не вісеў на ёй герб. Было акно, адчыненае на вячэрнія балаты, быў змрочны дзень над імі, і быў мужчына, які сядзеў спінаю да ўсяго гэтага. Няпэўнае блакітна-шэрае святло лілося на яго хударлявы твар, на моцна сплеченыя пальцы рук, на чорную з золатам вопратку.

І твар гэтага мужчыны быў жывейшы, чым у жывога, і такі дзіўны, жорсткі і змрочны, што можна было спалохацца. Цені ляглі ў вачаніцах, і здавалася, нават жылка калацілася на павеках. І ў ім было родавае падабенства з тварам гаспадыні, але ўсё тое, што было ў Яноўскай прыемна і міла, тут было агідна да нясцямы. (У. Караткевіч.)

Тэкст № 3. Дзяўчаты на вуліцы заклікалі на купальскае свята. Іх песні, пераплеценыя з абрыўкамі смеху і крыку, звінелі смелым задо-рам, сапраўды заклікалі да сябе, абяцалі цэлае мора гуллівай весялосці.

Ну дзе ж там не пойдзе хто, калі так настойліва звяняць дзявочыя галасы, калі так моцна вабяць яны сваім глыбокім, як зорнае неба, пірызам і свежасцю, калі абяцаюць яны, што сёння ў мяккім змроку начы, разбаўленым барвістым светам агнёў, адбудзецца вясёлае набажэнства, у якім малельным гімнам будуць дзявочыя свежыя песні, у якім замест пакутнае скрухі будзе радасць і смех, будзе шырокі размах ма-ладосці. Купала – гэта ж такое любое бязбожнае свята, у ім так многа дзікай паэзіі, у ім з паганскай вольнасцю разгортваецца чалавечая істота, шукае волі і радасці, хоча зліцца з чароўным сонечным богам – Прыродай, бо гэты бог – сама воля і радасць. (М. Зарэцкі.)

Практыкаванне 62.

- Прачытайце тэкст.
- Прасачыце, як звязаны сказы ў тэксце. Назавіце сродкі сувязі. Абгрунтуйце мэтазгоднасць падзелу тэксту на абзацы.
- Выпішыце прыметнікі, ужытыя ў розных ступенях параўнання. Рас-тлумачце, як яны ўтварыліся.
- Размяркуйце ўсе прыметнікі на дзве групы: якія маюць ступень па-раўнання і якія не маюць ступеняў параўнання. Утварыце магчы-мыя ступені параўнання ад 2–3 прыметнікаў.
- Выпішыце тэрміны-словазлучэнні.

Тэкст № 1. Цікавае да спорту і здароўя ў нас не зніжаецца – сёлета толькі ў сталіцы спартыўныя школы наведваюць амаль 23 тысячы дзяцей і падлеткаў. Зараз у сталічных дзяцей ёсць магчымасць выбіраць з 48 відаў спорту – менавіта столькі іх культывуецца ў мінскіх спартшколах. Але некаторыя віды знаходзяцца пад пагрозай знікнення.

Сёння ў сталіцы, паводле слоў дзяржаўнага трэнера па спартыўным рэзерве па г. Мінску Міністэрства спорту і турызму Юліі Крыжэвіч, 68 спартыўных школ, 48 з іх – спецыялізаваныя (спецыялізацыя прысвойваецца на 2 гады за пэўныя вынікі, паказаныя вучнямі на спаборніцтвах вышэйшага ўзроўню). З кастрычніка гэтага года ў Мінску нарэшце з'явілася школа вышэйшага спартыўнага майстэрства, дзе культывуецца тая віды спорту, у якіх нашы спартсмены здольныя дасягнуць, паводле прагнозаў, найвышэйшых вынікаў, у тым ліку і на міжнародных спаборніцтвах – лёгка атлетыка, веславанне акадэмічнае, веславанне на байдарках і каноэ і сучаснае пяцібор'е. Тут будуць рыхтаваць спартсменаў для нацыянальных каманд. Са сталічных спартыўных школ ужо адабраны і залічаны ў ШВСМ 51 юны спартсмен. У наступным годзе, магчыма, з'явіцца і гарадское вучылішча алімпійскага рэзерву. Без названых навучальных устаноў вучэбна-трэніровачны працэс быў няпоўным – маладыя спартсмены, скончыўшы спартыўныя школы, вымушаны былі пераходзіць у абласное вучылішча алімпійскага рэзерву і выступаць за вобласць – сталіца ж, такім чынам, губляла спартсменаў.

Дзеці, як высветлілася, займаюцца тым відам спорту, які падабаецца бацькам. З 48 відаў, якія прапануюць сталічныя школы, найменш зручнымі падаюцца бацькам некаторыя водныя (скачкі ў ваду, веславанне, парусны спорт), а таксама «цяжкія» – цяжкая і лёгка атлетыка, канькі і лыжныя гонкі, фехтаванне і бокс. Такім чынам, гэтыя віды спорту, у прыватнасці, тая ж лёгка атлетыка, якая лічыцца каралевай айчыннага спорту, губляюць рэзерв.

Самымі папулярнымі відамі спорту ў дзяцей з'яўляюцца тэніс, хакей, футбол, баскетбол і валејбол, фігурнае катанне і плаванне, мастацкая і спартыўная гімнастыка, стральба і ўсходнія віды адзінаборстваў. Тут трэнерам не трэба шукаць вучняў у сярэдніх школах – ад жадаючых і так няма адбою. (Паводле А. Аўчыннікавай.)

- Якім вобразным апісальным выразам аўтар называе лёгка атлетыку? Паспрабуйце падабраць свае падобныя выразы да іншых відаў спорту.

Тэкст № 2. Тканы і вышываны арнамент належыць да найбольш папулярнага беларускага народнага выяўленчага мастацтва. Ім пераважна і аздабляецца аднатонная тканіна, часцей даматканая палатно. Найярчэйшае выяўленне беларускі народны арнамент знаходзіць на ручніках і вопратцы. Вышываны арнамент сваім малюнкам мала адрозніваецца ад тканага. Тут іголкай паўтараецца працэс ткання і вылічаюцца ніткі асновы, праз якія праводзіцца каляровая нітка. Пераход да вышывання пашырыў кола матываў і формаў арнаментыкі. Гэтаму спрыяла ў сваю чаргу запанаванне лягчэйшага спосабу вышывання крыжыкам над цяжэйшым старым тэхнічным спосабам вышывання гладзю ці насціланнем.

Але дарма, што шыты арнамент дае больш магчымасцяў для пашырэння расліннага і заалагічнага сюжэта і ў ім гэтыя матывы часцей спалучаюцца, аднак і тут пераважаюць геаметрычныя формы арнаменту. І толькі ў контурах і лінейных вышыўках сустракаюцца моцна стылізаваныя раслінныя арнаменты. Гэта найчасцей вышыўка па графічным малюнку на палатне, асабліва на ручніках і ўпрыгожаных кажухах.

Беларускі арнамент наогул пераважна геаметрычны, складзены з ромбаў, паводле народнай назвы, круга, і ягоных варыянтаў і частак. Ромб у арнаменце можа ўскладняцца ці змяняцца і тады рысунк атрымлівае адпаведную назву – круг просты, гладкі, развілісты, круг скрыначкай, ваконцам, макаўкай, каравайчыкам, а ягоныя часткі называюцца крыжыкамі, казламі, лучкамі, лапкамі, крывулькамі і пад. На белым фоне арнаментальны ўзор робіць яркае ўражанне, а мастацкая спрактыкаванасць і густ удалым вар'іраваннем гэтых формаў і ўмелым карыстаннем іх часткамі ды густоўна ўжыванымі колерамі нітак дасягае высокага артыстызму і мастацкай дасканаласці. (Паводле У. Глыбіннага.)

- Складзіце слоўнік артыкул з загаловачым словам *арнамент*.

Тэкст № 3. Ідуць гады і стагоддзі, змяняюцца сацыяльныя фармацыі і ўклад жыцця, але заўсёднай застаецца пяшчота да нова-народжанага чалавечка. Схіляючыся над калыскаю, кожная маці пасвойму спявае адвечную песню любові, песніць дзіця адной ёй уласцівымі словамі, гукамі, пачуццямі. З гэтай «самай прастай і самай геніяльнай на зямлі мелодыі і пачынаецца чалавек». (Н. Гілевіч.)

Па сваім паходжанні калыханкі належаць да найстаражытнейшых песенных жанраў, аб чым, да прыкладу, сведчыць старажытна-

славянскі дзеяслоў «баяць» (гаварыць, казаць, шаптаць). Відавочна, што ад яго паходзяць уласцівыя калыханкам прыпевы «баю», «бай», «баюшкі» і міфічны Бай, што ходзіць «па сцяне ў чырвоным жупане». У калыханках часткова захаваліся рэшткі міфалагічных уяўленняў нашых продкаў: адухоўленыя вобразы Сну, Дрымоты. У некаторых калыханках існуюць элементы замоваў, пажаданні дзіцяці долі, здароўя, засцярога ад усялякіх бедаў.

Дзіцячы фальклор развіваўся ў непасрэднай сувязі з гэтак званай народнай педагогікай, таму ў асобных калыханках элементы маралі, павучання. Праз учынкi, да прыкладу, непаслухмянага ката дзіцяці даецца ненавязлівае павучанне аб паводзінах.

Праз матчыну калыханку дзіця, якое яшчэ не разумее ніводнага слоўца, далучаецца да гукаў роднае мовы, атрымлівае першыя ўяўленні аб навакольным свеце. Гэтыя акалічнасці абумовілі мастацкія асаблівасці калыханак. Усе яны маюць каротны тэкст, займаюць змест, простую кампазіцыю, выразны рытм, які перадае пагойдванне калыскі, і даволі багатую рыфмоўку. Напеўнасць, пясчотнасць калыханак дасягаюцца паўтарэннем слоў і гукаў, ужываннем дзіцячай лексікі і памяншальна-ласкавых слоў.

Паўсядзённая патрэба ў калыханках прадвызначыла іх жыццёвасць на ўсе часы, спарадзіла даволі актыўную імправізацыю, якую кожнаму з нас даводзілася чуць у маленстве (або імправізаваць самім ля калысак малодшых брацікаў і сястрычак). Часцей за ўсё імправізацыя трымаецца ў рамках традыцыйных тэкстаў і мелодый. (Паводле Л. Камінскай.)

- Складзіце слоўніквы артыкул з загаловачным словам *калыханка*.

Утварэнне прыналежных прыметнікаў

Утваральная аснова	Словаўтваральны суфікс	Прыналежны прыметнік
аснова адушаўлёных назоўнікаў мужчынскага роду	-аў, -оў, -ёў, -еў	бацькаў падарунак; леснікоў дом; Міхасёў сшытак; Алесеў веласіпед
аснова адушаўлёных назоўнікаў жаночага роду	-ін, -ьін	Танін тэлефон; сяброўчын падручнік

Прыналежныя прыметнікі, якія паказваюць на агульную, родавую прыналежнасць, утвараюцца з дапамогай суфіксаў **-ач-** (**-яч-**), **-эч-**: *дзіцячы смех, старэчы ўздых*, а таксама з дапамогай нулявога суфікса (з чаргаваннем **дз** : **дж**, **к** : **ч** у аснове): *мядзведзь – мядзведжы, чалавек – чалавечы, воўк – воўчы*.

Практыкаванне 63.

- Спішыце тэкст, раскрываючы дужкі.
- Знайдзіце адушаўленыя назоўнікі, утварыце ад іх прыналежныя прыметнікі. Да прыметнікаў падбярыце назоўнікі.
- Знайдзіце ў тэксце тэрміны, высветліце іх значэнне.

Тэкст № 1. Слава пазнаў Клару па чырвонай (шапачка) і чырвоным (світар). Лёгка і прыгожа ішла яна па беговой (дарожка), заклаўшы рукі за спіну. І ён, які катаўся на агульным (пятак), пазайздросціў яе (бег). Нічога не скажаш, цудоўна. Ды і не дзіва – першарадніца, чэмпіёнка (горад) сярод школьнікаў па (канькі). Яе кожны дзень трэніруе майстар (спорт). З месяц назад і Слава хацеў запісацца да гэтага (трэнер). Той вывеў Славу на ледзяную (дарожка) і скамандаваў: «Давай!» Слава рвануў колькі меў сілы, замахаў рукамі. Праехаў круг, спыніўся, азірнуўся, задаволены сваім бегам. Але трэнера на месцы не было. Сустрэла яго адна Клара. «Каб бегаць на каньках, трэба, дарагі таварыш, мець талент», – перадала яна трэнераў прысуд. І, як здалася Славу, была нават рада, што ў яго няма гэтага (талент).

Клара ішла пяты круг усё той жа размахыстай лёгкай (хада). Так ёй загадаў трэнер. Яе чырвоны світар пры набліжэнні да Славы нібы разгараўся ўсё ярчэй і ярчэй. Вось яна ўжо недалёка. Слава, які стаяў ля каната, сарваў з галавы шапку, памахаў ёй. Але Клара мільганула жар-птушкай, і невядома, убачыла яго ці не. (В. Хомчанка.)

Тэкст №2. Для мяне Вольга Дзёмкіна – жанчына Легенды.

Упэўнена, што праз колькі (час) паданнем зробіцца гісторыя Каханя яе (бацькі). Паслябаладны Ленінград. Воін-вызваліцель і ледзьве жывая, у чым душа толькі трымаецца, дзяўчына. Ён пайшоў ваяваць далей, а яе, ужо жонку, адправіў да сябе на (бацькаўшчына), на Лепельшчыну, каб хоць трохі ачуняла. І яна ўвайшла ў ягоную сям'ю родным чалавекам. І аднаго за адным нарадзіла каханаму чалавеку чацвёрта дзяцей. Тры дачкі і сына. Калі чакала апошняю, Вольгу, траціла зрок – чорны знак балады. А можа, гэта да самае глыбіні, да (боль) рабілася відушчаю душа яе дачкі? Чалавек, народжаны па вялікім каханні, мне здаецца, прыходзіць на (зямля), каб усімі сваімі ўчынкамі, (творчасць), самім сваім існаваннем нагадваць пра чутны толькі яму свет гармоніі, свет найвышэйшых (пачуцці)...

Згадваю лірычныя, узнёслыя, летуценныя яе батыкі і габелены пачатку творчага (шлях). Лілеі, мякка акрэсленыя, вадю амытыя жаночыя постаці. Ластаўкі ляцяць вітаць сонца...

Ляцелі, ляцелі і ... апалілі крылы... Сёння ў творах Вольгі – адкрыты боль і роспач. Чорна-чырвоныя кветкі жалобы аплятаюць ногі. Не ластаўкі, крумкачы множацца ў небе... «Чорная быліна аб ненароджаных дзецях Палесся»... «Палыновая зорка»... «Узнясенне. 1930–1937». Душы-зоркі сплываюць у нябыт...(Паводле Г. Багданавай.)

Тэкст № 3. У 1921 годзе ў Вільні, на (база) прыватнай калекцыі беларускага (этнограф) і (археолаг) Івана Луцкевіча і іншых (матэрыялы) быў заснаваны Беларускі музей. Ён размяшчаўся ў (будынак) былога базыльянскага (кляштар). Зберагаліся багатыя калекцыі, у тым ліку: археалагічная з раскопак на Беларусі Яўстаха Тышкевіча, Луцкевіча і інш., **сфрагістычная**, нумізматычная; калекцыя (медалі, крыжы); зборы случкіх (паясы, дываны) Нясвіжскай і Гродзенскай (мануфактуры), беларускіх народных інструментаў, твораў народных (разьбяры), карціны мастакоў XVI–XVIII (стагоддзе), творы Язэпа Драздовіча. У калекцыі (рукапісы) захоўваліся ілюстраванае Жухавіцкае евангелле XIV ст., трэбнік Жыровіцкай царквы 1545 г., **кітаб** XVI ст., старажытныя беларускія граматы, статут **брацтва** ў Дзісне XVII ст., беларускія пераклады помнікаў сусветнай літаратуры. Зберагаліся кнігі XV–XVIII стагоддзяў з (друкарні) Вільні, Гродна, Еўя, Заблудава, Куцейны, Магілёва, Нясвіжа, Полацка, Слуцка, Кракава, сярод іх Трыёдзь каляровая 1491 г. Шваймпольта Фіёля, Статут Вялікага княства Літоўскага 1588 г. братаў Мамонічаў. Сярод экспанатаў былі пячаткі полацкіх (князі) Усяслава і Барыса, галаснікі Каложскай царквы ў Гродне, сцяг паўстанцаў Лідскага павета 1863 г. Захоўваліся рукапісы пісьменнікаў XIX ст., твораў Цёткі, Янкі Купалы, М. Багдановіча. У (бібліятэка) музея былі зборы Луцкевіча і частка бібліятэкі Еўдакіма Раманава (больш за 14 тысяч тамоў). Пасля Вялікай Айчыннай вайны экспанаты перададзены ў музеі і бібліятэкі Вільнюса і Мінска. (Беларускі календар 1991 год.)

- Растлумачце значэнне выдзеленых слоў.
- Падрыхтуйце паведамленні пра І. Луцкевіча, Е. Раманава, Я. Драздовіча, Ш. Фіёля, братаў Мамонічаў.

Практыкаванне 64.

- Прачытайце тэкст. Вызначце яго стыль.
- Выпішыце прыметнікі, утвораныя пры дапамозе суфікса -ск-, растлумачце іх правапіс.
- Ад выдзеленых назоўнікаў утварыце прыметнікі пры дапамозе суфікса -ск-. Звярніце ўвагу на правільнае вымаўленне гэтых прыметнікаў.

Тэкст № 1. Наведаўшы пасля доўгага перапынку лядовы каток Палаца спорту, які з'яўляецца прытулкам беларускіх кёрлераў, адзначыў прыемную дэталю: на лёдзе запускалі камяні і актыўна працавалі шчоткамі не толькі дарослыя, але і моладзь, што яшчэ год назад выглядала б непраўдападобна.

Так склалася, што ў нас кёрлінгам займаюцца больш ці менш забяспечаныя людзі, што негатыўна адбіваецца на агульным развіцці гэтага віду спорту. Бо чалавек, які ўжо нечага дасягнуў у жыцці, як правіла, перарос юнацкі ўзрост, значыць на яго плечы, акрамя спорту, ускладаецца шмат іншых праблем: асноўная праца, утрыманне сям'і і г. д. Тым больш праз некалькі год наступіць такі перыяд, які спартсмены называюць «крытычным узростам». Тады футбалісты вешаюць буцы на цвік, тэнісісты захапляюць ракеткі, а кёрлеры вымушаны «хаваць камяні». Канечне, у тых жа **Швецыі, Фінляндыі, Канадзе** людзі гуляюць і да шасцідзесяці, але яны на пенсіі могуць сабе гэта дазволіць. Мы ж пакуль знаходзімся ў ар'ергардзе.

Калі працягваць размову пра нашых геаграфічных **суседзяў**, то іх адносінам да кёрлінга можна толькі пазаўздросціць. У Маскве кёрлерам выдзелілі асобную арэну, дзе ні хакеісты, ні канькабежцы не будуць «псаваць» лёд, у пецярбургскім **інстытуце** фізкультуры стварылі асобную кафедру «майстроў камянёў». Да таго ж у **Расіі** дакладна прагледжваецца так званая ўзроставая іерархія: ёсць юнацкія каманды, маладзёжныя, дарослыя. Ды і ў жаночага кёрлінга вельмі вялікі патэнцыял.

У кёрлінгу няма нацыянальных зборных, і таму кожную краіну на чэмпіянатах свету і Еўропы прадстаўляюць пераможцы нацыянальных першынстваў. Так што наш чэмпіён прыме ўдзел у чэмпіянаце Еўропы ў групе «В», які стартуе 6 снежня ў Швейцарыі. На гэты турнір мы ўскладаем вялікія спадзяванні. Канечне, пра перамогу размова не ідзе, але з вялікай доляй упэўненасці можна казаць пра першы выйгрыш каманды **Беларусі** на першынстве кантынента. Бо на гэтым чэмпіянаце дэбютуюць такія краіны, як Латвія, **Іспанія** і Андора, чый вялікі шлях у кёрлінг толькі пачынаецца, і мы можам разлічваць на перамогі ў гульнях з гэтымі супернікамі. Хаця гэта будзе няпроста, бо мы някепска знаёмыя з нашымі латвійскімі калегамі і ведаем, што яны за апошні час прыбавілі ў майстэрстве. Што да іспанцаў і андорцаў, то, калі гэтыя калектывы правялі плённую падрыхтоўку ў французскіх клубах, яны папсуюць нямала нерваў не толькі нам, але і астатнім супернікам. (Спорт-кур'ер.)

Тэкст № 2. Спалучэнне архітэктурных формаў італьянскага і нідэрландскага рэнесансу з мясцовымі будаўнічымі прыёмамі

абумовіла самабытны характар беларускага дойлідства ў другой палове XVI – пачатку XVIII стст. Да нашага часу ацалела адзіная рэнесансная ратуша ў **Нясвіжы** (1596). Яна мае прадоўжна-восевую структуру, якая складаецца з кампактнага прамавугольнага асноўнага аб'ёму і магутнай чацверыкавай вежы на галоўным тарцовым фасадзе.

Яшчэ больш складаны працэс адбываўся ў культавым дойлідстве Беларусі, што было абумоўлена асаблівасцямі сацыяльна-рэлігійнага жыцця Вялікага княства Літоўскага. Распаўсюджанне каталіцызму прывяло да пашырэння ў сярэдзіне XVI ст. аднавежавага аднанефавага тыпу касцёла, які ўвабраў у сябе рысы готыкі і рэнесансу. Падобную готыка-рэнесансную структуру атрымалі шматлікія пратэстанцкія храмы другой паловы XVI ст. у Новым **Свержані** і Дзераўной, **Заслаўі, Асташыне, Койданаве**, будаўніцтва якіх было звязана з развіццём у Вялікім княстве рэфармацыйнага руху. Замест гатычных няравяжных скляпенняў у іх з'яўляецца цыліндрычнае скляпенне з распалубкамі, стральчатая абрысы праёмаў замяняюцца на паўцыркульныя, знікаюць контрфорсы, фасады атынкаваюцца і атрымліваюць стрыманы ордэрны дэкор (прафіляваныя карнізы, ліштвы і парталы, рытмічна размешчаныя лапаткі або пілястры), што сведчыць аб пашырэнні ў мясцовым дойлідстве архітэктуры рэнесансу. Будынкі рэфармацкіх збораў вызначаюцца спецыфічнай кампактнасцю мас і стрыманасцю дэкару, што адлюстроўвае імкненне пратэстантаў да больш таннай і аскетычнай царквы. Гэтыя храмы яшчэ захоўвалі абарончыя функцыі і нярэдка дапаўняліся сістэмай умацаванняў. У Троіцкім касцёле ў **Чарнаўчыцах** рэнесансны фасад і ляпны лінейны дэкор скляпенняў спалучаюцца з абарончай вежай каля алтарнай апсіды.

Найбольш характэрным архітэктурным элементам мясцовага рэнесансу стаў дэкаратыўна-абарончы атык, які шырока выкарыстоўваўся як у палацавым, так і культавым будаўніцтве. (Т. Габрусь.)

- Раствлумачце правапіс складаных прыметнікаў.
- Вызначце адрозненні ў значэнні слоў *рэфармацыйны* – *рэфармацкі*.

Практыкаванне 65.

- Пры дапамозе суфіксаў утварыце ад прапанаваных назоўнікаў прыметнікі.
- Падбярыце да іх назоўнікі, словазлучэнні запішыце, растлумачце правапіс прыметнікаў.

Чэх, Ірландыя, альпініст, дыван, веласіпед, глыбіня, гігант, юнак, радасць, індус.

Француз, Галандыя, карціна, Парыж, габелен, мадэль, дойлід, класік, беларус, шкло.

Магнат, Палессе, грамада, Добруш, асветнік, пасад, скляпенне, салон, гліна, ткач.

Правапіс складаных прыметнікаў

Пішуцца праз **дэфіс**:

а) прыметнікі, утвораныя ад складаных слоў, якія пішуцца праз дэфіс: *Буда-Кашалёў – буда-кашалёўскі, Давыд-Гарадок – давыд-гарадоцкі*;

б) прыметнікі, утвораныя ад двух-трох слоў, якія абазначаюць раўнапраўныя паняцці: *беларуска-рускі слоўнік, грамадска-палітычная дзейнасць*;

в) прыметнікі, утвораныя ад двух слоў са значэннем дадатковага адцення колеру, якасці: *кісла-салодкі, светла-блакітны*;

г) складаныя прыметнікі з першай часткай *усходне-, заходне-, паўночна-, паўднёва-*, якія ўваходзяць у склад геаграфічных назваў або абазначаюць прамежавыя напрамкі свету: *Заходне-Сібірская нізіна, паўднёва-ўсходні вецер*.

Пішуцца **разам**:

а) прыметнікі, утвораныя ад складаных назоўнікаў, якія пішуцца разам: *Наваполацк – наваполацкі, авіямадэль – авіямадэльны*;

б) складаныя прыметнікі, утвораныя са словазлучэння назоўніка з іншымі часцінамі мовы (у такіх словазлучэннях падпарадкавальная сувязь): *правы бераг – правабярэжны, Лацінская Амерыка – лацінаамерыканскі*;

в) складаныя прыметнікі, утвораныя са спалучэння прыслоўя і прыметніка, прыслоўя і дзеепрыметніка, калі яны абазначаюць адно паняцце: *вечназялёны, высокакваліфікаваны, супрацьлеглы*.

Заўвага. Ад прыметнікаў, у склад якіх уваходзіць прыслоўе, трэба адрозніваць словазлучэнні прыслоўяў і прыметнікаў (дзеепрыметнікаў), якія пішуцца асобна. У словазлучэннях кожнае слова захоўвае свой націск, выконвае самастойную сінтаксічную ролю, іх можна пераставіць месцамі, паставіць пытанне да прыслоўяў: *шчырапаважаны і шчыра сказанае слова*.

Практыкаванне 66.

- Спішыце тэкст, раскрываючы дужкі. Растлумачце правапіс складаных назоўнікаў і прыметнікаў.

Тэкст № 1. У паняцце атлетычнай падрыхтаванасці ўваходзіць развіццё ў спартсменаў такіх якасцей, як сіла, хуткасць, спрытнасць, выносліваць. Для іх ўдасканалення, як у межах усяго хакея ў цэлым, так і ў межах асобных амплау, знойдзены і распрацаваны разнастайныя (арганізацыйна) метадычныя і педагогічныя сродкі (кругла)гадовай трэніроўкі.

Акрاباتыка, асобныя віды лёгкай атлетыкі, мадэрнізаваныя футбол, баскетбол і гандбол, складаныя практыкаванні з абцяжарваннем – вось далёка не поўны пералік сродкаў развіцця атлетызму. Творча і (розна)бакова выкарыстоўваючы гэтыя сродкі, нашы трэнеры скарачаюць час, неабходны для дасягнення вяршынь майстэрства – (атлетычна)падрыхтаваны гулец спасцігае (тэхніка)тактычныя прамудрасці куды больш хутка і паспяхова, чым спартсмен, які грэбуе атлетызмам. І не выпадкова ва ўменні развіваць пэўныя, неабходныя для канкрэтнага хакеіста і канкрэтнага амплау якасці, ва ўзроўні функцыянальнай падрыхтаванасці як каманд, так і (індывідуальна)яркіх, моцных гульцоў, нашаму хакею няма роўных. (Паводле А. Тарасава.)

Тэкст № 2. Славянская і, магчыма, яшчэ праславянская магія паўстае перад намі ў творчасці Святланы Урублеўскай. Адсюль характэрны для яе прац зварот да знака як універсальнай формы перадачы першаснага сэнсу быцця, сімвалізацыя ўсёй прасторы габелена. Знак у трактоўцы аўтара заўсёды (эмацыянальна)афарбаваны і напоўнены энергіяй. Яе габелен «Знакі зямлі» вылучае суровая манументальнасць вялікіх пластычных мас і напружанасць (чырвона)карычневай гамы. Святлана Урублеўская «ўспамінае», адкрывае наноў, сцвярджае – увабляе ў (візуальна)адчувальныя формы хтанічны пачатак як пачатак стваральны і (жыва)творны.

Лірычны па сваіх інтанацыях габелен «Іней». Яго галоўны выяўлены матыў – дрэва жыцця. Сілуэт дрэва напоўнены знакамі сонца, неба, вады, зямлі, урадлівасці і іх камбінацыямі. Сімвалічным з'яўляецца і адкрытае (супраць)пастаўленне цёплага (вохрыста)карычневага сілуэта дрэва халоднаму (жамчужна)шэраму фону...

Узмоцненая дэкаратыўнасць і мудрагелістая арнаменталізацыя, карнавальнасць уласцівыя серыі (міні)габеленаў «Прыдзвінскія каляды». Гэты шэраг працягваюць (міні)габелены «Птушкі і рыбы» з іх вясёлай непа-

срэднасцю, што набліжаецца да дзіцячага (света)ўспрымання. Спалу-чэнне гладкага і ворсавага ткацтва, лапідарнасць каляровых плям, якія нагадваюць стылістыку «славянскіх маляванак», або «пісанак», характэрныя для апошняй серыі. (В. Осіпаў.)

Тэкст № 3. (Сама)свядомасць еўрапейскай культуры ў XX стагоддзі стала відавочнай падставай і выдатным грунтам для развіцця міфалагічнага мыслення. І хоць паводле юнгаўскай канцэпцыі (міфа)творчасць уяўляе сабой бесперапынны працэс, уласцівы чалавечтву ва ўсе часы, менавіта ў мінулым стагоддзі гэты працэс дасягнуў (свое)асаблівага апагея. Значнае павелічэнне маштабаў міфалагічнага мыслення ў XX стагоддзі засведчыла з'яўленне міфа новага кшталту: не столькі цэласнага і (эстэтычна)аформленага, колькі (шырока)распаўсюджанага ў выглядзе асобных складнікаў – матываў, (перша)вобразаў, тыпаў, архетыпаў. Міфемы, (міфала)гемы трывала занялі месца завершаных формаў міфаў.

Міфы заўжды былі ўласцівы палітычным і ідэалагічным сістэмам, але (міфа)творчасць XX стагоддзя – асабліва заідэалагізаваная эстэтычная з'ява. Пры гэтым міфы робяцца (свое)асаблівымі лініямі дэмаркацыі паміж рознымі культурамі і (сацыяльна)палітычнымі сістэмамі. (Паводле М. Цыбульскага.)

Практыкаванне 67.

- Перакладзіце тэкст на беларускую мову. Ад выдзеленых назоўнікаў утварыце і запішыце прыметнікі.

Тэкст № 1. Первый официальный матч за звание чемпиона мира по шахматам был проведен в далеком 1886 году. В борьбе двух немецких **шахматистов** победил Вильгельм Стейниц, а дальше, для того чтобы получить вождечное звание, необходимо было одолеть действующего **чемпиона** в матче до определенного числа **побед**. При этом не требовалось никакого отбора, ибо чемпион сам выбирал **соперника** из числа наиболее (по его мнению) достойных и способных обеспечить призовой фонд. Такая «монархия» приводила к тому, что некоторые весьма и весьма сильные **претенденты** не имели возможности соревноваться за мировое первенство – неодолимым препятствием для них являлась назначаемая чемпионом сумма призового фонда.

Летом 1924 года в Париже проходили VIII Олимпийские игры. В рамках выставочной программы были проведены международные шахматные соревнования. Воспользовавшись моментом, **делегаты**

национальных федераций основали Всемирный шахматный союз, позже названный Международной шахматной федерацией (ФИДЕ). Под эгидой федерации в 1948 году был проведен матч-турнир сильнейших гроссмейстеров, а победитель Михаил Ботвинник был объявлен шестым чемпионом мира. ФИДЕ выработала определенные правила проведения мировых первенств, которые с небольшими изменениями действовали практически 50 лет. («Прессбол».)

Слоўнік

<i>Вожделенный</i>	– жаданы
<i>Действующий</i>	– дзейны
<i>Достойный</i>	– варты

Тэкст № 2. От исторических времен детства человечества и до дней космической эры обыкновенная глина всегда являлась великолепным строительным материалом и первоосновой разнообразнейших изделий из **керамики**.

Из размытой под дождем глины еще неумелая **рука** первобытного **человека** грубо вылепила убогую плошку, из глины неведомые мастера Древнего Египта, Вавилона, **Греции** создавали несравненные шедевры кувшинов, амфор, светильников, вырабатывали совершеннейшие формы красно-черных фигурных сосудов.

Изобретение **кирпича** сделало человека могучим творцом **городов, крепостей**, храмов. Поливная керамика, облицовочные кирпичи и плитки необычайно расширили диапазон возможностей строителя и художника.

Не случайно исторические музеи, музеи искусства и культуры всех времен и народов так богаты экспонатами из керамики, не случайно археологи и художники, **историки** и инженеры-строители, архитекторы и **химики** вновь и вновь обращаются к истории керамики, керамического искусства. И делается это не только для того, чтобы лучше понять прошлое, а может быть, и для того, чтобы сделать новый шаг в будущее. (Ю. Мелентьев.)

Слоўнік

<i>Великолепный</i>	– надзвычайны, цудоўны
<i>Убогая плошка</i>	– убогая міска
<i>Облицовочные кирпичи</i>	– абліцовачная цэгла

Тэкст № 3. Слово «культура» в качестве исходного имеет латинское *colere*, что означает «возделывание, воспитание, развитие,

почитание, культ». С XVIII в. под культурой начинают понимать все, что появилось благодаря деятельности **человека**, его целенаправленным размышлениям. Все эти значения сохранились в позднейших употреблении слова «культура», но первоначально это слово означало «целенаправленное воздействие человека на природу, изменение природы в интересах человека, т. е. возделывание земли».

Культура – одно из фундаментальных понятий социально-гуманитарного познания. Это слово стало употребляться в качестве научного термина со второй половины XVIII в.– «века **Просвещения**». Первоначальное определение культуры в научной литературе принадлежит Э. Тайлору, который понимал культуру как комплекс, включающий знания, верования, **искусства**, законы, мораль, **обычаи** и другие способности и привычки, обретенные человеком как членом **общества**. Сейчас определений, по мнению П. С. Гуревича, уже четырехзначное число, что свидетельствует не только о временной культурологии. Но до сих пор в мировой культурологической мысли нет не только единого понимания культуры, но и общего взгляда на пути ее изучения, способного преодолеть этот методологический разнобой. (По В. Масловой.)

Тэст «Прыметнік»

1. Адзначце ясныя прыметнікі:
 - 1) фізічнае выхаванне,
 - 2) нізкая паспяховасць,
 - 3) кантрольная работа,
 - 4) старанныя адносіны,
 - 5) акуратная праца.
2. Адзначце прыметнікі, якія маюць ступені параўнання:
 - 1) школьная дакументацыя,
 - 2) здольны вучань,
 - 3) утульная аўдыторыя,
 - 4) зручная мэбля,
 - 5) маральнае выхаванне.
3. Адзначце, ад якіх назоўнікаў прыналежныя прыметнікі ўтвараюцца пры дапамозе суфікса **-ін, -ын**:
 - 1) выкладчык,
 - 2) настаўніца,
 - 3) выхавацель,
 - 4) аспірант,
 - 5) студэнтка.
4. Адзначце прыметнікі, у якіх пішацца адна літара **-н**:
 - 1) дыплом_я работа,
 - 2) насце_я газета,
 - 3) карці_я галерэя,
 - 4) сярэбра_ы медаль,
 - 5) гасці_ы гаспадар.
5. Адзначце прыметнікі, у якіх пішацца мяккі знак:
 - 1) школ_ны,
 - 2) верасен_скі,
 - 3) хатын_скі,
 - 4) казан_скі,
 - 5) прафесіянал_ны.

6. Адзначце, у якіх прыметніках, утвораных ад прапанаваных назоўнікаў, суфікс **-ск-** перадаецца нязменна:
 - 1) турыст, 2) рыцар, 3) студэнт,
 - 4) горад, 5) факультэт.
7. Адзначце, у якіх прыметніках, утвораных ад прапанаваных назоўнікаў, суфікс **-ск-** змяняецца:
 - 1) лабарант, 2) прыход, 3) універсітэт,
 - 4) юнак, 5) настаўнік.
8. Адзначце прыметнікі, якія пішуцца разам:
 - 1) (унутры)школьны кантроль,
 - 2) (што)дзённыя заняткі,
 - 3) (класна)урочная сістэма навучання,
 - 4) (мала)камплектная школа,
 - 5) (прафесійна)тэхнічнае вучылішча,
9. Адзначце прыметнікі, якія пішуцца праз злучок:
 - 1) (мастацтва)знаўчая адукацыя,
 - 2) (руск)беларускі слоўнік,
 - 3) (вучэбна)вытворчыя майстэрні,
 - 4) (фізкультурна)спартыўная секцыя,
 - 5) (медыка)педагагічная камісія.
10. Адзначце прыметнікі, якія пішуцца з вялікай літары:
 - 1) (Б,б)еларускі дзяржаўны універсітэт,
 - 2) (С,с)партанскае выхаванне,
 - 3) (Ф,ф)рэйдава тэорыя,
 - 4) (К,к)оласаўская стыпендыя,
 - 5) (П,п)ачатковая школа

Лічэбнік

Лічэбнік – самастойная частка мовы, якая абазначае адцягнены лік (*тры, чатыры, пяць*), колькасць аднародных прадметаў (*тры кнігі, чатыры падручнікі, пяць дапаможнікаў*), парадак іх пры лічэнні (*першы клас, другая аўдыторыя*), таму словы гэтай часткі мовы шырока выкарыстоўваюцца ў навуковых тэкстах.

Паводле структуры лічэбнікі падзяляюцца на *простыя* (словы з адным каранем): *адзін, адзінаццаць, сто; складаныя* (маюць два карані і больш): *семдзесят, шэсцьсот, пяцідзесяцімільённы; састаўныя* (складаюцца з некалькіх асобных слоў): *пяцьсот пяцідзесят пяць, тысяча дзевяцьсот сорок пяты*.

Паводле значэння, граматычных уласцівасцей і характару ўжывання лічэбнікі падзяляюцца на *колькасныя* і *парадкавыя*.

Колькасныя лічэбнікі абазначаюць абстрактны лік або пэўную колькасць прадметаў і адказваюць на пытанне *колькі?* У залежнасці ад значэння яны падзяляюцца на тры групы:

а) лічэбнікі, якія абазначаюць цэлыя лікі: *дзесяць, восемнаццаць дзён*;

б) дробавыя лічэбнікі, якія абазначаюць частку цэлага, цэлы лік і яго частку: *тры цэлыя і чатыры пятыя, сорак восем сотых*;

в) зборныя лічэбнікі, якія абазначаюць колькасць прадметаў як адно цэлае: *двое, трое, чацвёрэ, пяцёра, шасцёра, сямёра, васьмёра, дзевяцера, дзесяцера*. Зборныя лічэбнікі ў беларускай мове спалучаюцца з назоўнікамі, якія маюць форму толькі множнага ліку: *двое саней, чацвёрэ дзвярэй*; з назвамі маладых істот: *двое качанят, пяцёра цялят*; з назвамі асоб мужчынскага полу: *шасцёра байцоў, сямёра салдат*.

Пераважная большасць колькасных лічэбнікаў не мае катэгорыі ліку (за выключэннем *адзін, тысяча, мільён, мільярд*) і роду (*акрамя адзін, два, абодва, паўтара*).

Парадкавыя лічэбнікі абазначаюць парадак прадметаў пры іх лічэнні. Ім уласцівы такія ж марфалагічныя прыметы, як і прыметнікам: яны дапасуюцца да назоўнікаў у формах роду, ліку і склону, у сказе выконваюць функцыю азначэння.

Практыкаванне 68.

- Прачытайце тэкст.
- Вызначце сродкі сувязі сказаў у тэксце.
- Выпішыце лічэбнікі і вызначце іх разрад.
- Назавіце словы, утвораныя ад лічэбнікаў. Да якіх часцін мовы яны адносяцца?

Тэкст № 1. Следам за мужчынскім чэмпіянатам кантынента па гандболе на новую сістэму розыгрышу пераходзіць і жаночы. Нагадаем, што на чатырох папярэдніх такіх турнірах у фінальных стадыях гулялі дванаццаць зборных. Зараз іх колькасць павялічылася да шаснаццаці. Новы рэгламент быў апрабаваны мінулай зімой на мужчынскім чэмпіянаце Еўропы ў Швецыі і атрымаў станоўчыя ацэнкі спецыялістаў, удзельнікаў спаборніцтваў і балельшчыкаў.

На першым этапе розыгрышу каманды-фіналісткі разбіты жэрабам на чатыры папярэднія квартэты.

Пасля правядзення турніраў у адзін круг каманды, якія занялі ў групах апошнія месцы, адпраўяцца па дамах. Па тры лепшыя зборныя кожнага квартэта выходзяць у другі этап. На ім фарміруюцца дзве

шасцёркі. У іх прадстаўнікі папярэдняй групы «А» аб'ядноўваюцца ў кампанію з выхадцамі з групы «В». Аналагічная перагрупоўка праводзіцца для каманд з чацвёрак «С» і «Д». Важна ўлічваць, што ў залік аднакругавых турніраў другога этапа ідуць вынікі «першаэтапных» сустрэч выхадцаў з адной групы.

На завяршальнай стадыі чэмпіянату адбудуцца стыкавыя паядынкi за месцы з пятага па восьмае (паміж камандамі, якія зоймуць трэцяе-чацвёртае месцы ў групах другога этапа), гульні адной другой фінала (гуляюць уладальнікі першых і другіх месцаў у групах па схеме «крыж-накрыж»), матч за бронзу і фінал. (Паводле С. Новікава.)

Тэкст № 2. У Заслаўі ў сярэдзіне шаснацатага стагоддзя фарміруецца адзін з самых ранніх бастыённых замкаў Беларусі. Замак размяшчаўся ля сутоку рэк Княгінкі і Свіслачы і дзякуючы сістэме запруд знаходзіўся, па сутнасці, на востраве. Аснову земляных умацаванняў складала італьянская сістэма валоў, бастыёнаў, курцін, абкладзеных цэглай і валунамі. Пасярод валоў (курцін) былі ўзведзены дадатковыя пяцікутныя бастыённыя ўмацаванні (п'ятафорты). Субструкцыю валоў утваралі фашыны, якія засыпаліся пяском, жвірам, глінай. Над нізіннымі ўчасткамі насыпы ў асобных месцах уздымаліся на дваццаць метраў. Сям-там, дзеля прадухілення абсыпкі, валы ўнутры ўмацаваны падворнай сцяной да двух з паловай метраў. На тэрыторыі замчышча быў падземны ход, а таксама студня-крыніца. Адзіны ўваход размяшчаўся з паўднёвага боку і праходзіў праз шырокую двух'ярусную вежу пад шатровым дахам. Вежа была мураваная. Таўшчыня сцен на першым ярусе дасягала двух метраў. Насупраць знаходзіўся пад'ёмны мост. Для аховы моста і варот быў пабудаваны спецыяльны бастыён. Ад варот ішоў падземны ход, абмураваны цэглай. Першапачаткова ход меў абарончае прызначэнне, пазней жа ён, відаць, выкарыстоўваўся як вязніца. У паўночнай частцы валоў выяўлены рэшткі скляпенняў былых казематаў. Абарончыя функцыі выконвала і размешчанае ў цэнтры замка культавае збудаванне сярэдзіны шаснацатага стагоддзя (рэфарматарская царква). Яе пяціярусная вежа на фоне замкавага сілуэта выглядае як тыповы данжон. Строгая архітэктура храма ўтрымлівае многія рысы абарончага збудавання. У верхняй частцы сцен нефа і апсіды зроблены кругавы пояс байніц. Шэсць ярусаў байніц было ў вежы, вышыня якой дасягала трыццаці метраў, што дазваляла не толькі азіраць наваколле, але і весці мушкетны агонь. (А. Кулагін.)

Тэкст № 3. Практычна кожны лік меў свой лёс, сваю культуралагічную сферу ўжывання, свой зямны або касмічны рытм запатрабаванасці. Тое, што, напрыклад, шасцёрка або васьмёрка даволі рэдка фігуруюць у вядомых нам абрадавых кантэкстах, не сведчыць аб нейкім адмоўным стаўленні да іх з боку чалавека. Калі ўзяць за аснову класічны прынцып народнай культуры – супрацьстаянне Добра і Зла, Жыцця і Смерці, Гармоніі і Хаосу, Святла і Цемры (Ночы), то сістэма лікаў хутчэй за ўсё павінна мець той самы падзел: адны з іх факусіруюць у сабе філасофію жыцця, а другія – хаос смерці.

Магчыма, што ў культуры беларусаў адлюстравалася найстаражытнейшая агульначалавечая з’ява – супрацьстаянне двойкі (пары) як першаасновы фізіялагічнага выжывання і працягу роду і тройкі, якая ўвасабляла сабой не толькі канкрэтную колькасць (тры чалавекі, тры капы сена, трыпольная сістэма аграцэхнікі), а і любое мноства, якое перавышала пару. Дадзеная версія мае права на існаванне, таму што і на другім дзесятку злічэння менавіта гэтыя лікі (дзесяць плюс два – дванаццаць і дзесяць плюс тры – трынаццаць) вылучаюцца найбольшым напружаннем супрацьстаяння.

Знаёмства са шматлікімі гісторыка-этнаграфічнымі крыніцамі, з міфалогіяй і вусна-паэтычнай спадчынай беларусаў сведчыць, што найчасцей у іх фігуруюць лікі адзін, два, тры, чатыры, шэсць, сем, дзевяць, дванаццаць, трынаццаць, трыццаць тры і сорак.

Прычым даволі часта сустракаецца выразная заканамернасць: тыя ці іншыя лікі маюць сваю пару (напрыклад, тры і дзевяць, шэсць і дзевяць, дванаццаць і трынаццаць). А вось лікі сем і сорак захоўваюць пэўную самастойнасць, адзіноту, быццам за імі хаваюцца таямніцы найбольш сакральных ведаў, нейкія ключы да універсальнага кода светабудовы. (Паводле Я. Крука.)

Практыкаванне 69.

- Прачытайце тэкст. Вызначце яго асноўную думку.
- Выпішыце колькасна-іменныя спалучэнні, лічбы замяніце словамі.
- Ад колькасных лічэбнікаў утварыце парадкавыя.
- На марфалагічным ці фанетычным прынцыпе заснаваны праваліс выдзеленых слоў?

Тэкст № 1. **Вазьму** на сябе **смеласць** прапанаваць узор «формулы поспеху» па Харламаву: у першынствах краіны заяваваць 10 залатых медалёў, закінуць 293 шайбы, на **чэмпіянаце** свету

патрабуецца здабыць 8 вышэйшых узнагарод і на еўрапейскім першынстве – 7, ды яшчэ на алімпійскіх турнірах 2 залатыя медалі. Пры гэтым добра б яшчэ стаяць на чале спіса бамбардзіраў чэмпіянатаў свету, Еўропы і алімпіяд за ўсю іх гісторыю па сістэме гол плюс пас, маючы на сваім рахунку 192 ачкі (89 шайб і 103 галявыя **перадачы**).

У клубе Усевалада Баброва трэба быць на высокім 4 месцы, маючы на рахунку больш за 430 **шайб**. А яшчэ ў **лядовых** бітвах з лепшымі **прафесіяналамі** НХЛ трэба так бліснуць на фоне першых зорак савецкага і **канадскага** хакея, каб усе адзінадушна прызналі ў ліку з самы-самых – Траццяк, Харламаў, Якушаў. (Паводле У. Дварцова.)

- Адназначным ці мнагазначным з’яўляецца слова *шайба*? З якім значэннем яно ўжыта ў тэксце?
- Вызначце род назоўніка *медаль*.

Тэкст № 2. Энергічны і мэтанакіраваны чалавек, Л. Сапега здолеў сабраць у сваім Ружанскім палацы **велізарную бібліятэку**, значна павялічаную яго сынам Казімірам.

Акрамя таго, у **адпаведнасці** з інвентаром Ружанскага палаца 1793 г., у 2 яго асобных пакоях змяшчалася збраёўня, якая налічвала звыш 150 адзінак зброі, вырабленай у розных еўрапейскіх краінах і на Усходзе.

Значнай была нумізматычная **калекцыя** Сапегаў, якая налічвала 1125 адзінак.

У выніку секвестрацыі **мастацкіх** і іншых збораў шляхты, якая мела дачыненне да паўстання 1831 г., «сапеганскі збор» быў адпраўлены ў Эрмітаж і Акадэмію мастацтваў у Пецябург, у тым ліку больш за 300 карцін, **дзiesiąткі** мармуровых статуй, некаторыя з якіх упрыгожваюць Летні сад, а таксама 48 мазаік. Калекцыя старажытнай зброі і **даспехаў** трапіла ў Маскву. (Паводле А. Гужалоўскага.)

- Растлумачце значэнне слоў *інвентар*, *секвестрацыя*, *калекцыя*, *нумізмат*.

Тэкст № 3. Крыж Ефрасінні Полацкай меў вышыню каля 52 сантыметраў; даўжыня верхняй папярэчкі – 14, ніжняе – 21, таўшчыня – 2,5 сантыметры. Зверху і знізу дрэва закрывалі залатыя пласткі (усяго 21), аздобленыя каштоўнымі камянямі, **арнаментальнымі** кампазіцыямі і 20 эмалевымі **абразкамі** з выявамі **святых**. На верхніх канцах крыжа майстар **размясціў** паясныя выявы Хрыста, Багародзіцы і Іаана Папярэдніка. У цэнтры ніжняга перакрывавання – 4 евангелістаў, на канцах – архангелы Гаўрыіл і Міхаіл. Унізе – патроны (апекуны)

заказчыцы і яе бацькоў: св. Ефрасіння Александрыяская, святыя пакутнікі Георгій і Сафія. На адваротнай паверхні – выявы айцоў царквы Іаана Златавуснага, Васіля Вялікага, Грыгорыя Багаслова, апосталаў Пятра і Паўла, а таксама святых Стэфана, Дзмітрыя і Панцеляймона.

У сярэдзіне крыжа ў 5 квадратных **падпісаных** гнёздах знаходзіліся рэліквіі: кроплі крыві Ісуса Хрыста, кавалачак крыжа Гасподняга, драбок каменя ад дамавіны Багародзіцы. Бакі святыні былі **абкладзеныя** 20 срэбнымі з пазалотамі пласткамі, а брыжы пярэдняга боку абведзеныя шнурком перлаў. На пластках выбіты вялікі тэкст з цікавымі **гістарычнымі** звесткамі. Перакладзем гэты тэкст на беларускую мову: «У лета 6669 (паводле сучаснага леталічэння, 1161 г.) кладзе Ефрасіння святы крыж у сваім манастыры, у царкве святога Спаса. Дрэва святое бяцэннае, акова ж яго золата і срэбра, і камяні, і перлы на 100 грыўняў, а да... (пропуск) 40 грыўняў. І хай не выносяць яго з манастыра ніколі, і не прадаюць, і не аддаюць...» 40 грыўняў – мабыць, плата, якую атрымаў Лазар Богша. Гэта былі вялікія на той час грошы: прыкладна столькі плацілі за машчэнне 8000 локцяў (4000 метраў) драўлянай мастоўкі або за 160 лісіных шкур. (Паводле У. Арлова.)

- Растлумачце значэнне слоў *евангеліст, рэліквія, грыўня, локаць*.

Практыкаванне 70.

- 3 прапанаваных лічэбнікаў і назоўнікаў утварыце колькасна-іменныя спалучэнні, з трыма з іх складзіце сказы.

2 (спартсмен), 2 (гімнастка), 22 (футбаліст), 6 (хакеіст), 13,4 (метр), 42,195 (кіламетр), 7,3 (секунда), 265 (кілаграм), 11 (метр), 9,7 (грам).

2 (твор), 2 (карціна), 5 (мастак), 6 (вежа), 5,8 (метр), 1,4 (кіламетр), 26,8 (грам), 2372 (фунт), 1,8 (тысяча), 3 (колер).

7132 (экспанат), 7 (зала), 1,2 (метр), 3 (дзень), 2 (кашуля), 2 (ручнік), 349 (грам), 2,8 (тысяча), 12,5 (кіламетр), 283 (квадратны метр).

Скланенне і правапіс лічэбнікаў

1. Амаль усе лічэбнікі, за выключэннем *дзевяноста і паўтара, паўтары*, скланяюцца. Лічэбнікі *сорок і сто* ва ўсіх склонах (акрамя назоўнага і вінавальнага) маюць канчатак **-а**.

2. У колькасных лічэбніках ад *адзінаццаці* да *дваццаці* і лічэбніку *трыццаць* пішацца дзве літары **ц**. Падвоенае **ц** пішацца таксама ў творным склоне лічэбнікаў *пяць, дзесяць – дваццаць, трыццаць*.

3. Лічэбнікі *два (дзе), абодва (абедзве), тры, чатыры* ў творным склоне пішуцца з канчаткам **-ма**: *двума, дзвюма, трыма, чатырма*.

4. У складаных і састаўных колькасных лічэбніках ад *пяцідзесяці* да *васьмідзесяці* і ад *двухсот* да *дзесяцісот* пры скланенні змяняюцца ўсе іх часткі: *шасцюстамі сямюдзесяцю васьмю*.

5. Пры скланенні састаўных парадкавых лічэбнікаў змяняецца толькі апошняе слова: *у тысяча дзесяцьсот восемдзесят пятым годзе*.

Заўвага. Лічэбнік *два* спалучаецца з назоўнікам мужчынскага і ніякага роду, *дзе* – з назоўнікамі жаночага роду: *два падручнікі – дзве кнігі, два хлопчыкі – дзве дзяўчынкі*.

У спалучэннях лічэбнікаў *два (абодва), дзве (абедзве), тры, чатыры* з назоўнікамі і прыметнікамі апошнія ўжываюцца ў форме назоўнага склону множнага ліку: *дзе адрамантаваныя парты, тры складаныя задачы, чатыры новыя дамы*.

Практыкаванне 71.

- Спішыце тэкст, запісваючы лічэбнікі словамі.
- Абазначце разрад лічэбнікаў.
- Выпішыце тэрміны, растлумачце іх значэнне.
- Вызначце спосаб утварэння тэрмінаў.

Тэкст № 1. Першы рэкардсмен свету швед Оскар Грундэн у 1892 г. прабег (зараз казалі б – прайшоў) 500 метраў за 50,8 секунды. Цяпер за гэты вынік не дадуць нават юнацкага разраду, а тады, у канцы XIX стагоддзя, яго называлі фантастычным, яму прочылі доўгае жыццё. Так будзе заўсёды: кожны рэкордны час будуць называць фантастыкай, пра кожны казаць – на гады. Оскару Грундэну і яго партнёрам сучасныя рэкорды маглі хіба толькі прысніцца ў салодкім сне. Вясной 1987 г. амерыканец Нік Томец праляцеў 500 метраў за 36,23 секунды, пры гэтым на апошнім адрэзку развіў хуткасць каля 60 кіламетраў у гадзіну. Фантастыка? Канечне! Сам рэкардсмен лічыць, што ў будучым сезоне прыйдзе чарга 35-секунднага рубяжа...(Паводле В. Кумчага, А. Любімава.)

Тэкст № 2. Барысаглебская царква ў Навагрудку – трохнефавая двухвежавая пабудова, план яе асноўнага аб'ёму мае прамавугольную форму. З усходу заканчваецца шматграннай апсідай, з захаду да царквы прымыкае прытвор. Яе агульная даўжыня – 23,5 м, шырыня – 16 м.

Устаноўлена, што падмурак цэнтральнай грані апсіды выкананы з валуноў вялікіх і сярэдніх памераў на вапнава-пясчанай рошчыне. Яго падэшва залягае на глыбіні 2,8 м ад узроўню сучаснай дзённай паверхні. Знешні край падмурка вынесены на 0,7 м ад вонкавай плоскасці сцяны. На вышыні 0,65 м ад верхняга абрэза падмурка прасочана муроўка з блокаў вапняку (28–54х1030 см), змацаваных вапнава-пясчанай рошчынай. Акрамя вапняку ўжыта плінфа. Асобныя яе кавалкі таўшчыняй 4,5 см пакладзены для выраўноўвання 2 верхніх радоў валуноў. У XVI ст. былі выкарыстаны не толькі будаўнічыя матэрыялы, але і падмуркі храма XII ст., на якіх узведзены сцены асноўнага аб'ёму царквы. (А. М. Кушнярэвіч.)

Тэкст № 3. Першым старажытным каменна-цагляным культовым будынкам быў Сафійскі Сабор у Полацку, будаўніцтва якога адносіцца да XI стагоддзя. Сабор дайшоў да нашага часу ў значна перабудаваным выглядзе. Ад будынка XI стагоддзя захаваліся фрагменты слупоў, апсіды і сцен. У выніку работ, праведзеных у саборы ў сярэдзіне XVIII стагоддзя, з паўднёвага боку была прыбудавана новая апсіда, на поўдні размешчаны ўваход і 2 вежы.

У плане сабор уяўляў сабой чатырохвугольнік з 5 нефамі і 3 апсідамі гранёнай формы. З сярэднія нефы вылучаліся, што стварала ўражанне выцягнутасці і набліжала крыжова-купальны храм да базілікальнага тыпу. Памеры Полацкай Сафіі з поўначы на поўдзень – 26,2 м, з захаду на ўсход – 25,5 м. Сцены храма былі выкладзены з цэглы ў тэхніцы візантыйскай кладкі «са схаваным радам». Аснову яе складала чаргаванне радоў цэглы (плінфы) – 1-ы супадаў знадворку з плоскасцю сцяны, 2-гі ўтопліваўся на невялікую глыбіню адносна верхняга і ніжняга. Ніша, якая ўтваралася, запаўнялася вапняковым раствором з цагляным крошывам (цамянкай). Такі спосаб кладкі надаваў будынку жывапісны выгляд.

- Параўнайце гэты тэкст з наступнымі. Вызначце адрозненні ў падыходзе да апісання Сафійскага сабора.

...Як і раней, над усім месцам узвышалася Сафeya. Сэрца Скарыны перад гэтай яе плінфавай, бледна-ружовай непарушнасцю затрым-

цела, а Сафійка ўсімі сваімі высокімі сямю вярхамі маўчала, пабліскаваючы золатам крыжоў на сонцы больш сляпуча, чым нават само сонца. Скарына ступаў крокам запаволеным. Полы мантыі ягонай тут, на ўзгоркавым прасторы каля Сафеі, пачаў шырока развязаць, набягаючы з-за ракі, вецер, і гэтыя полы Францішку нібы перашкаджалі ў яго запаволенай хадзьбе, хоць маглі яны ўзбочнаму назіральніку здавацца нават крыламі, што раскрываліся. (А. Лойка.)

Званы Сафії... Калі абуджаўся вялікі звон і густы, чысты гул яго падымаўся над саборам а сямі вярхах, а сямі купалах, і ўслед за ім, на адно імгненне апярэджаючы наступную магутную хвалю працяглага, трывожна-ўрачыстага гуку, праз спалоханы пошум крылаў узляталі ў паветра бязважкія чародкі галубоў, усё аціхала, усё нерухомила і ў Полацку і ў яго ваколіцах уверх і ўніз па Дзвіне. І вось ужо адгукаліся іншыя, меншыя званы, адгукаліся, здавалася, бязладна, таропка, быццам даганяючы гук, і вось ужо іх пявучае бомканне злівалася ў нястрымнае, неабдымнае гучанне прасторы і ўсе позіркi міжволі звярталіся да неба, яснага, бязвоблачнага, ці ад краю да краю ахінутага рудой, пад колер зямлі, хмарай, і ў кожнай жывой душы, страпануўшыся, білі крыламі трывога і радасць – няўцямная трывога і няўцямная радасць. І ў гэтых трывозе і радасці, што складалі адно цэлае – самую душу чалавечую, было столькі таемнага, незразумела ўзвышанага, што і бязлетны немысль, і багабойлівы стары адчувалі сваю бяссільнасць, сваю безабароннасць перад небам і часам, які то ўслаўлялі, то адпявалі званы Сафії. (Т. Бондар.)

Практыкаванне 72.

- Перакладзіце тэкст на беларускую мову.
- Лічэбнікі запішыце словамі.

Тэкст № 1. При изучении влияния табака на здоровье людей установлено, что если 25-летний человек не курит, то он в среднем может прожить еще 48,6 лет. Если же он выкуривает от 1 до 9 сигарет в день, этот срок сокращается до 44 лет. Ну, а если он выкуривает от 10 до 19 сигарет в день, то сокращает свою жизнь на 5,5 лет, а курящий от 20 до 39 сигарет еще больше – на 6,2 года. По данным ученых из Германии, курящие в возрасте от 40 до 49 лет умирают в 3 раза чаще, чем некурящие.

Доктор медицинских наук Л. В. Островский приводит такие данные: длительно курящие в 13 раз чаще заболевают стенокардией, в 12 раз – инфарктом миокарда и в 10 раз – язвой желудка. Каждый седьмой

длительно курящий человек страдает облитерирующим эндартериитом – тяжелым заболеванием кровеносных сосудов ног.

Риск умереть от болезней сосудов сердца у курящих в 2–3 раза больше, чем у некурящих. Особенно курение опасно тем, что вызывает рак легких. Установлено, что люди, выкуривающие по 10–12 сигарет в день, заболевают раком легких в 15 раз чаще некурящих, а выкуривающие по 2 пачки сигарет – в 30 раз. (Н. Коростелев.)

Слоўнік

<i>Табак</i>	– тытунь
<i>Сигарета</i>	– цыгарэта
<i>Курящий</i>	– курэц
<i>Заболевают стенокардией, инфарктом миокарда, язвой желудка</i>	– захворваюць на стэнакардыю, інфаркт міякарда, язву страўніка
<i>Длительно курящий человек</i>	– чалавек, які доўга курыць
<i>Страдает облитерирующие эндартериитом</i>	– пакутуе на аблітэруючы эндартэрыіт
<i>Заболевают раком лёгких</i>	– захворваюць на рак лёгкіх

Тэкст № 2. Замок-крепость – наиболее выдающийся памятник белорусской архитектуры XVI–XVIII вв. – расположен в городском поселке Мир Кореличского района Гродненской области. Построен в начале XVI в. магнатским родом Ильиничей для защиты от набегов татар-крымчаков и как твердыня в междоусобной борьбе.

Мирский замок в плане представляет собой близкий к квадрату четырехугольник, со стороной длиной около 75 м. По углам расположены 4 пятиэтажных башни высотой 25–27 м, выступающие за пределы стен. Посередине западной стены расположена 5-я, шестизэтажная башня с въездными воротами, перед которыми были подъемный мост и барбакан.

Башни замка в нижней части имеют четырехугольное сечение, выше – восьмиугольное, завершаются шатровым покрытием. Фундаменты башни и стен заглублены на 5 метров. Декор башен основан на контрасте красных кирпичных стен и белых штукатуренных ниш с разнообразными арочными завершениями. Между собой башни соединены стенами с бойницами, сложенными из кирпича, высотой 13 м, толщиной внизу 3 м. Замок был окружен земляным валом высотой до 9 м, у подножья которого находился ров с водой. В середине XVI в. на замковом дворе возле восточной и южной стен возведены одноэтажные корпуса дворца со складами и подвалами. До 1616 г. Радзивилами были надстроены еще 2 этажа в ренессансном стиле. Дворец имел более 40 комнат, украшенных мрамором, лепниной, шпалерами, наполненных различными произведениями искусства. (В. П. Кисель.)

Слоўнік

Твердыня в междоусобной борьбе
Сторона длиной около 75 м
Выступающие за пределы стены
Завершаются шатровым покрытием
Более 40 комнат

– цвярдзня ў міжусобнай барацьбе
– старана даўжынёй каля 75 м
– якія выступаюць за межы сцен
– завяршаюцца шатровым пакрыццём
– больш за 40 пакояў

Тэкст № 3. В литературе существует удивительный разнoбой, когда идет речь об изданиях Франциска Скорины – об их объеме, о количестве заставок и концовок... Возьмем, например, «Апостол», который вышел в свет в Вильне в марте 1525 г. По мнению таких авторитетных библиографов, как П. М. Строев и И. П. Каратаев, в книге 351 лист. И. П. Сахаров говорил о 352 листах, а А. И. Миловидов и Л. Е. Махновец – о 315.

По моему мнению, в книге 344 листа.

А сколько заставок и концовок в «Апостоле»? Александр Иванович Анушкин, выпустивший в 1962 г. интересную книгу «Во славном месте Виленском», утверждал, что 624. В это число он, по-видимому, включал не только виньетки, но и инициалы-буквицы. Вера Ильинична Лукьяненко, составившая очень полезный «Каталог белорусских изданий кирилловского шрифта XVI–XVII вв.» – он вышел в свет в Ленинграде в 1973 г., – называет другие числа – 280 виньеток и 427 инициалов. Георгий Яковлевич Голенченко в сводном каталоге «Книга Белоруссии. 1517–1917», вышедшем в Минске в 1986 г., говорит о 276 заставках и 427 буквицах.

Я насчитал в «Апостоле» 283 заставки и 427 инициалов.

Дело заключается в том, что разные исследователи изучали различные экземпляры. Всего таких экземпляров известно 10: пять из них – в московских библиотеках, два – в ленинградских, по одному – в Вильнюсе, Львове и Лондоне. (Е. Немировский.)

Самастойная работа

1. Размяркуйце лічэбнікі ў два слупкі — колькасныя і парадкавыя: *адзін, шосты, дваццаць сёмы, сямёра, сто першы, дваццаць адзін, адна трэцяя, трэці, тры з палавінай, сорак пяты.*
2. Ад колькасных лічэбнікаў утварыце парадкавыя: *адзін, сто, тысяча, трыста дзевяноста восем, семнаццаць, мільён.*
3. Запішыце лічэбнікі словамі, размеркаваўшы іх па групам — простыя, складаныя, састаўныя: *3, 22, 11, 25, 50, 200, 340, 113, 506, 900.*
4. Да колькасных лічэбнікаў падбярыце назоўнікі і запішыце іх словамі ў назоўным і творным склонах: *12, ¾, 35, 246, 457, 869, 44, 92, 973, 628.*

5. Запішыце лічбы словамі ў патрэбным склоне: Н. скл.— 200; 11;10; 700; Р. скл.— 500; 600; 4; 9; Д. скл.— 3; 10; 70; 80; В. скл.— 19; 770; 900; Т. скл.— 40; 50; 60; 100; 415; 265; М. скл.— 245; 300.
6. Які з лічэбнікаў – два, дзве, двое – спалучаецца з назоўнікамі: *суткі, сястра, мядзведзь, вучаніца, дзеці, дзяўчына, верабей, вёска, акуляры, нажніцы, куры, гусі, сані, боты, вароты, заданні, вучань, касцюм, кніга, кветка.*
7. Праскланяйце лічэбнікі: *абедзве; 17; 200; 2/3 кілаграма; пяцёра.*
8. Дапасуйце лічэбнікі да назоўнікаў: 1 (кніга, заданне, вароты), 2 (цагляны дом, маладая жанчына, кіламетр), 4 (студэнт, дзяўчына, сані), 5 (прысадзістая ліпа).
9. Пастаўце словазлучэнні ў творным склоне: 19 *стагоддзяў, 55 вучняў, 4 цёплыя дні, 678 кіламетраў, 9 гадзін.*
10. Запішыце лічбы словамі: *звыш 289; 2; каля 51, 77, 3071.*

Тэст «Лічэбнік»

1. Адзначце словы, якія не з'яўляюцца лічэбнікамі:
 1) пяцёрка, 2) пяцярня, 3) пяты,
 4) пятак, 5) пяцёра.
2. Адзначце колькасныя лічэбнікі:
 1) восьмы, 2) двое, 3) адна чацвёртая,
 4) трэці, 5) сорок.
3. Адзначце словы, з якімі спалучаецца лічэбнік **дзве**:
 1) вучань, 2) настаўніца, 3) слоўнік,
 4) ручка, 5) птушка.
4. Адзначце словы, з якімі спалучаецца лічэбнік **тры**:
 1) суткі, 2) акно, 3) школьнікі,
 4) стол, 5) дзверы.
5. Адзначце правільныя скланавыя формы лічэбнікаў:
 1) адзін з двухсот сямідзесяці чатырох абітурыентаў,
 2) у школе каля сто трыццаць вучняў,
 3) больш за сто дваццаць пяць тысяч наведвальнікаў,
 4) прадстаўлена двумастамі трыццаццю дзевяццю экзэмплярамі,
 5) засеяць на чатырыста шасцідзесяці двух гектарах.
6. Адзначце лічэбнікі, у якіх на месцы пропуску пішацца літара **е**:
 1) дзвесц_, 2) тыс_ча, 3) с_мёра,
 4) дз_вяцера, 5) аб_дзвюма.
7. Адзначце лічэбнікі, у якіх на месцы пропуску пішацца літара **а**:
 1) ш_сцьсот, 2) ч_тырыста, 3) в_семдзесят,
 4) ш_снаццаць, 5) дзевяност_.

8. Адзначце лічэбнікі, у якіх на месцы пропуску пішацца мяккі знак:
 1) шэсц_сот, 2) сем_, 3) вас_мёра,
 4) дз_ве, 5) міл_ён.
9. Адзначце лічэбнікі, у якіх прапушчана літара **ц**:
 1) пяц_ю, 2) дваццац_і, 3) пяц_ьдзесят,
 4) дванац_аць, 5) трыц_аць.
10. Адзначце словазлучэнні, у якіх парушаны граматычныя нормы беларускай мовы:
 1) дзве лясныя сцяжынкі, 2) тры векавых дубы,
 3) чатыры вялікія лодкі, 4) дваццаць гарачых дзён,
 5) дзве рыбацкіх вёскі.

Дзеяслоў

Дзеяслоў – самастойная часціна мовы, якая абазначае дзеянне як працэс і адказвае на пытанні *што рабіць? што зрабіць?*

Дзеясловы маюць граматычныя катэгорыі трывання, ладу, часу, асобы, ліку. Формы прошлага часу маюць яшчэ і катэгорыю роду. Дзеясловы могуць быць пераходнымі і непераходнымі, зваротнымі і незваротнымі.

Усе формы дзеяслова падзяляюцца на спрагальныя (формы цяперашняга, прошлага і будучага часу абвеснага ладу, а таксама формы загаднага і ўмоўнага ладу) і неспрагальныя (інфінітыў, дзеепрыметнік і дзеепрыслоўе). Спрагальныя формы дзеяслова ў сказе з’яўляюцца выказнікам.

Неспрагальныя формы выконваюць розныя сінтаксічныя функцыі: дзеепрыметнік – азначэння і выказніка, дзеепрыслоўе – акалічнасці, неазначальная форма дзеяслова можа быць любым членам сказа.

Практыкаванне 73.

- Прачытайце тэкст. Зрабіце яго стылёвы аналіз.
- Выпішыце дзеясловы, вызначце іх лад, лік, асобу, трыванне.
- Назавіце словы, вымаўленне і правапіс якіх не супадае.

Тэкст № 1. Дачакаліся: біятлон адкрыў новы кубкавы сезон. І закружылася карусель... Карусель, удзелу ў якой з нецярплівасцю чакаеш хуткапынным летам і цяжкай восенню. Карусель, якая няўмольна захоплівае, вымушаючы пасля кожнай гонкі любаватца фінішным праколам. Таму што амаль кожны спартсмен знойдзе ў ім хоць нешта, што грэе душу. Ці гэта заўважанне ўсімі месца, ці гэта пападанне ў лік тых, хто выклікаеца на ўзнагароджанне, ці то заваяванне заветных заліковых балаў. Сустрэкаюцца і такія, каму бальзам на сэрца –

абыграць хоць каго-небудзь свайго. Многім важна прайсці б без страт адзін агнявы рубеж. А іншы працуе да знямогі, каб атрымаць унутранае задавальненне ад затрачаных намаганняў. Па-першае, ад таго, што змог прымусіць сябе выкласціся на дыстанцыі, прайшоўшы яе тэхнічна правільна і бясстрашна. А па-другое, таму, што здзейсніў на стрэльбішчы тую дасканалую праграму дзеянняў, якая адпрацоўваецца і закладваецца ў мазгу яшчэ да старту. (Паводле С. Парамыгінай.)

- Выпішыце словы спецыяльнай лексікі, складзіце з імі невялікі рэпартаж.

Тэкст № 2. «Маё жыццё і маё мастацтва прывечаны пошуку хараства і гармоніі. Дабро, вера, любоў – для мяне не проста словы. Людзі без веры, без любові нагадвалі б статак дзікіх звяроў, гатовых раздзіраць і знішчаць адзін аднаго. І я не змог бы жыць, калі б не спадзяваўся, што цяжкія часы адыдуць у нябыт, што ў нашых душах адновіцца сувязь часоў і людзі зразумеюць сэнс дабра. Адраджэнне – гэта заўсёды духоўнае адраджэнне...» – гэтыя словы Аляксандра Шастакова можна было б паставіць эпіграфам да ўсёй яго творчасці.

Угледзьцеся ў творы людзей: глыбока адухоўленыя, прасякнутыя ўнутраным святлом, яны выпраменьваюць спакой, годнасць, сардэчнае цяпло, прыцягваюць не толькі чыста мастацкай, але і рэальнай прыгажосцю. А мастак жа імкнецца стварыць дакладны псіхалагічны партрэт, раскрыць адметныя рысы светаадчування, нават выказаць заповітныя думкі свайго героя, – і пры тым, што яму не ўласцівы каляровыя, фактурныя, аб'ёмна-прасторавыя эфекты, кідкасць, экстравагантнасць прыёмаў, кожны раз мастацкі цуд адбываецца. Гладкая паверхня палатна, каларыт, пабудаваны на спалучэннях блізкіх тонаў, роўнае, рассяянае святло пагружаюць нас у атмасферу замаруджана-нетаропкіх рытмаў, даюць магчымасць уважліва прасачыць драматургію вобразаў, якія свабодна, натуральна ўпісваюцца ў навакольную абстаноўку і ўспрымаюцца знаёмымі, лёгка пазнавальнымі.

Безумоўна, творчаму почырку А. Шастакова ўласціва ўменне ў самым простым, звычайным убачыць паэзію прыроды, хараство роднай зямлі. Часам думаю: мо сакрэт у тым, што яго ўяўленне аб цудоўным адпавядае беларускаму нацыянальнаму характару... (І. Мятліцкая.)

- З якім значэннем і з якой мэтай аўтар выкарыстоўвае словы *паэзія*, *рытм*?

Тэкст № 3. Гуслі ў нас даўно выйшлі з ужытку.
Не верылася.
Думалася, ну як жа так?

Яшчэ на пачатку стагоддзя, паводле даных этнаграфіі, былі ў нас і гуслі, і гусяры. І чаму яны раптам зніклі? З якой прычыны?

Адказу не знаходзіў.

І раптам, зусім выпадкова, дачуўся: пад Маладзечнам, у лесе на хутары, жыве гусяр. У яго ёсць і гуслі. Самаробныя. А іграе – заслухаешся! Казалі яшчэ: калі хочаш пабачыць апошняга гусяра і ягоныя гуслі пачуць – не марудзь. Чалавек даўно размяняў дзевяты дзесятак...

Дзед Максім – высокі, хударлявы, сівы, з белымі вусамі і блакітнымі вачыма. Ні даць ні ўзяць – купалаўскі гусяр! Толькі хіба тае барады бракуе. Сядзіць насупраць на лаве і пра жыццё сваё расказвае.

Я ніколі не бачыў гусяляў, не даводзілася і чуць іх. Хацелася б, каб адразу пайграў, каб паказаў, на што здатныя яны. Але стрымліваю сябе, не перабіваю дзеда Максіма. І ён працягвае свой апавед спакойна, не спяшаючыся:

– Гуселькі рабіў доўга. Пакуль загатоўкі здабыў, пакуль высушыў, пакуль выштукаваў – час прайшоў. Аднак спраўныя атрымаліся. Праўда, яшчэ не абыграліся як след, на мель струны не сталі, але нічога – абкатаюцца! (Я. Пархута.)

- З героем якой паэмы Янкі Купалы параўноўвае аўтар дзеда Максіма і чаму? Аргументуйце свой адказ. Якія радкі з гэтай паэмы Янкі Купалы сталі крылатымі?

Спражэнне дзеясловаў

Спражэнне – змяненне дзеясловаў па асобах і ліках у цяперашнім і будучым простым часе абвеснага ладу. У залежнасці ад характару асабовых канчаткаў выдзяляюцца два тыпы спражэння – першае і другое.

Лік	Асоба	1 спражэнне		2 спражэнне	
		канчаткі	прыклады	канчаткі	прыклады
Адзіночны	1-я	-у (-ю)	іду, пішу, берагу, спяваю, скачу	-у (-ю)	гавару, сплю
	2-я	-еш (-эш, -аш)	ідэш, пішаш, беражэш, спяваеш, скачаш	-іш (-ыш)	гаворыш, спіш
	3-я	-е (-э, -а)	ідзе, піша, беражэ, спявае, скача	-іць (-ыць)	гаворыць, спіць
Множны	1-я	-ём (-ем, -ом, -ам)	ідём, пішам, беражом, спяваем, скачам	-ім (-ым)	гаворым, спім
	2-я	-еце (-яце, -аце)	ідзяце, пішаце, беражаце, спяваеце, скачаце	-іце (-ыце)	гаворыце, спіце
	3-я	-уць (-юць)	ідуць, пішуць, берагуць, спяваюць, скачуць	-аць (-яць)	гавораць, спяць

Дзеяслоў **бегчы** і вытворныя ад яго **рознаспрагальныя**, у іх у 3-й асобе мн. л. канчатак І спражэння **-уць**, а ў астатніх формах – канчаткі ІІ

спражэння: **я бягу, ты бяжыш, ён бяжыць, мы бяжым, вы бежыце, яны бягуць.**

Дзеясловы **есці, даць** і ўсе вытворныя ад іх спрагаюцца па асобым спражэнні:

Асоба	Адзіночны лік	Множны лік
1-я	<i>ем, дам</i>	<i>ядзім, дадзім і ямо, дамо</i>
2-я	<i>ясі, дасі</i>	<i>ясце, дасце</i>
3-я	<i>есць, дасць</i>	<i>ядуць, дадуць</i>

Адрозненні паміж дзеясловамі I і II спражэння выразна выяўляюцца ў 3-й асобе множнага ліку (I спражэнне **-уць, -юць**; II спражэнне **-аць, -яць**). У дзеясловаў з ненаціскнымі канчаткамі спражэнне лепш вызначаць па неазначальнай форме.

Да II спражэння адносяцца:

а) дзеясловы на **-іць, -ыць**, дзе **-і-, -ы-** суфікс: *нас-і-ць, туж-ы-ць*. Не блытаць з аднаскладовымі дзеясловамі тыпу *бі-ць, лі-ць, ві-ць, шы-ць*, якія адносяцца да I спражэння;

б) дзеясловы на **-эць (-ець)**, калі **э (е)** не захоўваецца ў 1-й асобе адзіночнага ліку (*ненавідзець – ненавіджу, глядзець – гляджу*), але: *хацець – хачу, хоча, хочуць* – I спражэнне;

в) асобныя дзеясловы на **-аць**: *гнаць, спаць, стаць, баяцца, залежаць* і ўсе вытворныя ад іх.

Усе астатнія дзеясловы з ненаціскнымі канчаткамі – I спражэння: *маляваць – малюю, малюеш, малюеце*.

Часта дапускаюцца памылкі пры ўжыванні дзеясловаў 2-й асобы множнага ліку. Трэба памятаць, што націск у дзеясловах 2-й асобы множнага ліку падае або **на аснову**, або **на апошні склад канчатка**: *гуляеце, знойдзеце, жывяце, бежыце*. Праверыць сябе можна па форме 2-й асобы адзіночнага ліку: *ты малюеш – вы малюеце, ты глядзіш – вы глядзіце, ты льеш – вы льяце, ты тчэш – вы тчаце*.

Практыкаванне 74.

- Прачытайце тэкст, паставіўшы дзеясловы ў патрэбную форму.
- Выпішыце граматычныя асновы сказаў, абзначце канчаткі дзеясловаў.
- Вызначце спражэнне дзеясловаў.
- Знайдзіце неспрагальныя формы дзеяслова.
- Выпішыце рады аднакарэнных слоў, растлумачце адрозненні ў іх значэнні.

Тэкст № 1. Нарэшце Васіль (націраць) лыжы воскам і (выпраўляцца) ў сваю першую лыжную вандроўку. Паліто не (апранаць), проста

пад пінжачок паддзявае яшчэ адну сарочку. Снег (зашэrxнуць), па полі ісці лёгка, прыемна. Толькі не ісці трэба, а бегчы, бо інакш замерзнеш.

З таго часу, як (пачацца) занятакі ў школе, Васіль упершыню (вырвацца) на прастор. Дзяцінства (мінуць), ніякіх прыгод ён не (шукаць). Ды якія могуць быць прыгоды на пустым заснежаным полі, па якім Васіль (шоргаць) лыжамі, насы якіх глядзяць у адзін правы бок. Снежны наст моцна (трымаць): снег (зляжацца), прамёрз і толькі зрэдку лыжына правальваецца, прабіваючы зледзянелую скарынку. Поверх гэтай скарынкі вецер (пераганяць) з месца на месца белую далікатную снежную муку, якая (насыпацца) з неба за апошні дзень. У лагчынах такой мукі занадта многа, і лыжы тут (правальвацца) глыбока.

Васіль (старацца) ісці як мага хутчэй, бо спіну (прабіраць) мароз. Толькі палкі без кольцаў на канцах глыбока (правальвацца) ў снег і замянаюць хуткай хадзе. Але на роўных мясцінах можна без палак абысціся. Васіль (бегчы) па снежным насце, трымаючы палкі пад пахамі.

Хутка ён знаходзіць патрэбны тэмп і рытм: проста хутка крочыць па заснежаным полі, не выбіваючыся з сіл. (І. Навуменка.)

Тэкст № 2. У станкавым жывапісе Беларусі XVII стагоддзя важнае месца (займаць) партрэт. Ён (станавіцца) адным з папулярных і значна (пашыраць) свае відавыя межы. Тып сармацкага партрэта, галоўныя адрозненні якога (складацца) яшчэ ў канцы XVI стагоддзя, (атрымаць) далейшае развіццё. У ім (пачынаць) вылучацца такія віды, як рыцарскі, трунны, эпітафійны. Цікавасць грамадства да партрэтнага жанру ў XVII стагоддзі была невыпадковай. У гэты перыяд у краіне ўсё большую ролю, акрамя магнатаў, (пачынаць) адыгрываць шляхта. Яна (выпрацаваць) свае светапоглядныя канцэпцыі, нормы паводзін, адпаведную культуру. Прадстаўнікі магнатэрыі і шляхты вялікую ролю надавалі роду, сям'і. Памяць аб сямейнай гісторыі і яе прадстаўнікоў павінны былі данесці да нашчадкаў партрэтныя галерэі продкаў. Не (абысціся) і без падманаў. Імкненне зрабіць свой род старажытным (вымагаць) некаторых заказваць мастакам партрэтныя выявы міфічных асоб.

Вядучая роля мемарыяльнага пачатку ў партрэце сфарміравала патрабаванне дакладнай перадачы натуры, увагу да дэталей, якія (набываць) сімвалічны і алегарычны сэнс. У XVII стагоддзі на Беларусі партрэтныя творы (пісацца) не толькі мясцовымі мастакамі, але і іншаземнымі жывапісцамі, што ў вялікай колькасці (працаваць) на землях Рэчы Паспалітай. Але яны павінны былі падпарадкоўвацца прынцыпам і правілам, што ўжо склаліся ў жанры і маглі ўносіць у пластычна-вобразную мову сваіх твораў толькі нязначныя змены, адпаведныя тым школам, прадстаўнікамі якіх з'яўляліся. Сармацкі партрэт, як носьбіт і

сімвал шляхецтва, (выконваць) у дачыненні да сябе вызначальную ахоўніцкую ролю. Спецыфічная функцыянальная накіраванасць партрэтных выяў (сфарміраваць) яго своеасаблівыя прыкметы, якія не змяняліся на працягу многіх дзесяцігоддзяў. Для іх характэрныя строгія каноны: фігура падаецца ў рост, радзей пагрудна або пакаленна, у парадным адзенні з атрыбутамі ўлады. Выявы звычайна (дапаўняцца) доўгім подпісам, у якім (паведамляцца) пра ўзнагароды, тытулы, пасады паказанай асобы, а таксама некаторыя біяграфічныя звесткі. (Б. Лазука.)

Тэкст № 3. Лёс Рагнеды (хваляваць) не толькі гісторыкаў і мастакоў, але і паэтаў, кампазітараў XIX стагоддзя. Ужо пасля адкрыцця і публікацыі спісаў «Аповесці мінулых гадоў» пра Рагнеду (пісаць) драмы, вершы, а кампазітар Сяроў (ствараць) оперу «Рагнеда». У 1822 годзе паэт-дзекабрыст Кандрат Рылееў (пераасэнсавач) у вершах сюжэт легенды пра замах полацкай князеўны на Уладзіміра Кіеўскага ў сваёй драме, названай ім таксама «Рагнеда», ён (правесці) гістарычную паралель паміж вобразам гордай, непакорлівай полацкай князеўны і жонкамі дзекабрыстаў.

Менавіта ў час уздыму рэвалюцыйнай сітуацыі ў Расіі, у 1870 годзе, (з'яўляцца) два творы мастака С. Грыбкова: «Уладзімір і Рагнеда», «Рэўнасць Рагнеды». Звычайна ў гістарычнай літаратуры гэтыя творы (згадвацца) як прыдатак да «Уладзіміра перад Рагнедаю» Ласенкі. Мастацкая крытыка амаль не (надаваць) ім увагі. Але ж яны створаны роўна праз сто гадоў пасля першай гістарычнай карціны на гэтую тэму. У карціне Грыбкова Рагнеда-жанчына паказана як чалавек глыбокіх пачуццяў, якога асабістая драма (прымусіць) актыўна дзейнічаць. Складаны душэўны стан, унутраная экспрэсія ўвасоблены ў творы пераканаўча. Ідэальная прыгажосць гераіні, яе перавага і веліч (прыцягваць) сімпатыі гледача.

Гістарычны вобраз Рагнеды, рэканструяваны ў выяўленчым мастацтве і іншых галінах культуры Расіі XVIII–XIX стагоддзяў, (абуджаць) творчую энергію беларускіх дзеячоў XX стагоддзя. (С. Манько-Радкевіч.)

- З якімі значэннямі ўжыта слова *драма* ў тэксце?
- Якія словы можна аднесці да тэматычнай групы *творы*? Да якіх відаў мастацтва яны адносяцца?

Загадны лад дзеяслова

Загадны лад абазначае пабуджэнне да дзеяння, якое можа выражацца ў форме загаду, патрабавання, закліку, забароны, парады,

прапановы, пажадання ды інш. Дзеясловы загаднага ладу не маюць катэгорыі часу.

Загадны лад мае пяць формаў:

Адзіночны лік		Множны лік	
1-я асоба	–	1-я асоба	а) маюць канчаткі -ем (-эм, -ам), -ім (-ым) : <i>нясем, хадзем, збярэм</i> ; некаторыя супадаюць з формамі будучага простага часу абвеснага ладу: <i>глянем, пойдзем, напішам</i> (у гэтым выпадку асабліваю ролю адыгрывае інтанацыя); б) можа выражацца апісальна: часціцай давай і дзеясловам у форме будучага часу ці інфінітыва: <i>давай сустрэнем, давайце абмяркоўваць</i> .
2-я асоба	утвараюцца ад асновы цяперашняга часу з дапамогай канчатка -і (-ьі) або маюць нулявы канчатак: <i>сядзі, сядзь, напішы, намалюй, ві, лі, бі</i> .	2-я асоба	утвараюцца ад формы загаднага ладу адзіночнага ліку пры дапамозе постфікса -це : <i>сядзіце, сядзьце, напішыце, намалюйце, віце, ліце, біце</i> .
3-я асоба	формы заўсёды аналітычныя (складаныя), складаюцца з формаў цяперашняга ці будучага простага часу 3-й асобы адзіночнага або множнага ліку, якія тут страчаюць сваё часовае значэнне, і часціцы няхай (хай) : <i>няхай прыйдзе, хай жа славяцца</i> .		

Практыкаванне 75.

- Прачытайце тэкст.
- Прасачыце, ці звязаны падзел тэксту на абзацы з логікай развіцця асноўнай думкі.
- Выпішыце дзеясловы. Пастаўце іх у форму загаднага ладу адзіночнага і множнага ліку.

Тэкст № 1. Пад паняццем «спорт» сёння разумеюць розныя фізічныя практыкаванні, гульні і спаборніцтвы, якія адбываюцца паводле разнастайных правілаў і якія выконваюцца як у маленькіх, прыватных групах, так і ў вялікіх, сусветна вядомых арганізацыях і ўстановах. Спорт і заняткі спортам уплеценыя ў спецыфічныя сацыяльныя і культуральныя кантэксты, і таму іх можна звязаць з палітычнымі, эканамічнымі, выхаваўчымі і аздараўленчымі мэтамі. Як правіла, спорт структурыруецца ў адпаведнасці з відамі спорту. Ва ўсякім выпадку, імя «спорт» апошнім часам надаецца фізічным практыкаванням, якія

арыентаваныя на класічныя віды спорту, а таксама на вынікі спаборніцтва, і яшчэ на прагулкі па свежым паветры, вандроўкі, купанне і г. д. Змянілася і сэнсавая, і матывацыйная структура спорту.

Сучасны спорт у гістарычнай рэтраспектыве можна аднесці да дзвюх традыцый: з аднаго боку, гэта гульні і спаборніцтвы ў Англіі, якія называліся «sports», і з другога боку, гэта сістэмы фізічных і выхаваўчых практыкаванняў, якія называліся «turnen» і «gymnastik», што ўзніклі напачатку XIX стагоддзя ў Германіі і Швецыі. У шырокім сэнсе слова гавораць пра «спорт» у антычнасці і ў Сярэднявеччы, бо фізічныя практыкаванні, гульні і арыентаваныя на цялеснае сталенне спаборніцтвы існавалі ва ўсе часы і ва ўсіх культурах. Гімнастыка і аганістыка класічнай грэцкай антычнасці часта разглядаюцца як прыклад і ідэал сучаснай спартыўнай і фізічнай культуры, у асаблівасці гэта датычыць Алімпійскіх гульняў. У спартыўна-гістарычных і спартыўна-сацыялагічных даследаваннях падкрэсліваюцца, праўда, хутчэй адрозненні, чым адзінства ад гэтых старадаўніх фізічных практыкаванняў. (У. Люкевіч.)

Тэкст № 2. Краявід, які падарыў мне Вячаслаў Паўлавец гадоў пяць таму, я павесіла над піяніна. Ён гучаў. З заснежанай зямлі чароўнаю кветкай прарастае годная камяніца – полацкая Спаса-Ефрасіннеўская царква. Нават не кветка гэта – толькі бутон... Поруч ледзь пазначаныя абрысы дрэваў. І сілуэт адзінокага падарожніка, які павольна набліжаецца да храма, да нашай гісторыі і сваёй душы...

Той, хто бачыў імклівы ўзлёт Вячаслава Паўлаўца, аднаго з вучняў Васіля Пятровіча Шаранговіча, той, хто памятае ўрачыстыя вернісажы ягоных персанальных выстаў у Мінску і Рызе, падораную мне калісьці студэнцкую працу назаве, пэўна, вучнёўскай. Ад маладога акварэліста сёння чакаюць вывераных, дакладных ліній, гарманічна з'яднаных у акорды колераў. Ад яго чакаюць прафесійна зробленых настраёвых краявідаў, чакаюць імпрэсіі, музыкі, якой так не стае нашаму знерваванаму, мітрэнгаваму часу...

Але скажыце, чаму ўсе вядомыя мастакі так любяць згадваць сваё юнацтва, свае першыя крокі ў мастацтве? Што пакінулі яны там? Непасрэднасць? Боль сумненняў і адначасна веру ў свой талент? Надзею на поспех? Каханне? Жадалі яны таго ці не, гэта ўсё назаўжды застыла ў юнацкіх працах...

І ў краявідзе Вячаслава Паўлаўца, падораным мне гадоў пяць таму, як на ссечанай лініямі лёсу далоні – сённяшні і заўтрашні ягоны дзень. Вось разгадаць бы... (Г. Багданавя.)

Тэкст № 3. Хата селяніна дбайна абаронена знакамі-абярэгамі, асабліва яе дах, ліштвы вокнаў, ганак і брама, тыя месцы, праз якія, паводле ўяўлення старажытнага славяніна, маглі трапіць у хату злыя духі. Самае высокае месца хаты – вільчак – быў завершаны выяваю свяшчэннай жывёлы альбо яе атрыбутам. Гэта магла быць галава каня (канёк), певень, рогі жывёлы, змяя.

На франтоне, які сваімі абрысамі нагадваў купал неба, абазначаліся нярэдка «тры сонцы» – сонца ранішняе, сонца паўдзённае і сонца вячэрняе. Краі карніза пакрываліся ажурнай разьбой, якая нагадвала хвалістую альбо зігзагападобную лінію – бездань, якая, паводле вераванняў нашых продкаў, ахоўвала неба.

Шмат увагі аддавалася вокнам, праз якія маглі трапіць у хату ўсюдыісныя злыя духі. У сувязі з гэтым узнік такі важны элемент-абярэг, як ліштва. І зноў мы бачым тут і салярныя (сонечныя) знакі, і «рашчэнні» – разны ўзор з раслінным матывам, на якім сядзяць «птушкі-павы».

Часта ганак аздабляўся разнымі поручнямі і ўзорыстымі карнізамі – сімваламі дажджу і нябесных запасаў вады, а на дзвярах, што вялі ў дом, падвешваўся салярны знак альбо конская падкова – яны адганялі злых духаў ад уваходу ў жыллё. Брама ў двор таксама пакрывалася разьбой альбо распісвалася. Над брамаю часта змяшчалі альбо адзінкавы салярны знак, альбо «тры сонцы», якія сімвалізавалі дзённы ход сонца па небе ад раніцы да вечара.

Дом для нашага продка быў ахоўным месцам ад зла, якое магло прыйсці са знешняга свету. Усе нябесныя сілы, сілы прыроды ахоўвалі дом, створаны накшталт «паднябеснага свету».

Чалавек у доме знаходзіўся нібыта ў цэнтры Сусвету. Над галавою ў яго па «нябесным купале» – франтоне хадзілі «тры сонцы», акружаныя «запасамі вады», а ніжэй, на ліштвах вокнаў, квітнелі «расліны». І ўвенчваўся дом каньком – сімвалам самога Сонца. Вогненныя коні, паводле павер'яў нашых продкаў, «вазілі Краснае Сонца па небе». (А. Таланцава.)

Праваліс некаторых суфіксаў дзеясловаў

1. Калі ў 1-й асобе адзіночнага ліку дзеясловы канчаюцца на **-ую** (**-юю**), то ў неазначальнай форме і ў прошлым часе пішацца суфікс **-ава-** (**-ява-**): *даследую – даследаваць, даследаваў; маюю – маляваць, маляваў.*

2. Калі дзеясловы 1-й асобы адзіночнага ліку канчаюцца на **-ваю**, то ў неазначальнай форме і ў прошлым часе захоўваецца суфікс **-ва-**: *расказваю – расказваць, расказваў; спяваю – спяваць, спяваў.*

3. Калі ўтваральная аснова канчаецца спалучэннем зычных з апошнім **л, н, р**, то пасля іх пішацца суфікс **-іва-** або **-ыва-**: *атрымліваю – атрымліваць, атрымліваў; адыгрываю – адыгрываць, адыгрываў.*

4. Калі інфінітыў закончанага трывання канчаецца на **-іць** з папярэднім галосным, то ў незакончаным трыванні перад суфіксам **-ва-** пішацца **ў**: *прыклеіць – прыклеіваць, узброіць – узбройваць.*

5. Перад суфіксамі прошлага часу (**-л-, -ў-**) заўсёды захоўваюцца тыя самыя галосныя, што ўжываюцца перад суфіксам **-ць** у інфінітыве: *належаць – належаў, належала, ненавідзець – ненавідзеў, ненавідзела* (параўнайце з канчаткамі 3-й асобы адзіночнага ліку цяперашняга часу: *ён належ-ыць, ён ненавідз-іць*).

Практыкаванне 76.

- Дзеясловы закончанага трывання замяніце дзеясловамі незакончанага трывання, растлумачце правапіс суфіксаў дзеясловаў.

Застацца, паспець, затрымаць, пераадолець, стрымаць, настроіцца, адрозніць, звязаць, праіграць, разгарнуць, супакоіць, упрасіць, выканаць, угаварыць, папярэдзіць, узначаліць, падпісаць, паказаць, падвоіць.

- Пастаўце дзеясловы ў неазначальнай форме, абазначце суфіксы.

Атакую, развіваю, гарантую, танцую, рыхтую, углядваюся, дзякую, адлюстроўваю, малюю, кірую, улічваю, сябрую, пераадольваю, патрабую, спрабую, асэнсоўваю, прапаную, крытыкую, падбадзёрваю.

- Перакладзіце дзеясловы з рускай мовы на беларускую, абазначце суфіксы.

Переписывать, овладевать, разглядывать, контролировать, отговаривать, выдумывать, показывать, завязывать, выполнять, задерживать, предупреждать, комбинировать, формулировать, реагировать, возвеличивать, выкрикивать, демонстрировать, драматизировать, воспитывать, закрепить.

- Да кожнага дзеяслова падбярэце залежнае слова.
- Выберыце 10 дзеясловаў і складзіце з імі тэкст.

Дзеепрыметнік

Дзеепрыметнік – асобая форма дзеяслова, якая абазначае прымету або ўласцівасць прадмета (асобы) паводле дзеяння. У сказе выконвае ролю азначэння, радзей выказніка.

Дзеепрыметнік мае марфалагічныя прыметы і дзеяслова, і прыметніка:

Марфалагічныя прыметы дзеяслова	Марфалагічныя прыметы прыметніка
<ul style="list-style-type: none"> закончанае і незакончанае трыванне; цяперашні і прошлы час; залежны і незалежны стан 	дапасуецца да назоўніка ў <ul style="list-style-type: none"> родзе; ліку; склоне

Утварэнне дзеепрыметнікаў

Дзеепрыметнікі **незалежнага стану** **прошлага часу** ўтвараюцца ад **асновы інфінітыва непераходных дзеясловаў закончанага трывання** з дапамогай суфікса **-л-**: *абледзяне-ць* – *абледзянелая дарога*, *зарас-ці* – *зарослы сад* (пашыраны ў мове); ад **асновы інфінітыва пераходных і непераходных дзеясловаў закончанага трывання** з дапамогай суфіксаў **-ш-**, **-ўш-**: *пасвятле-ць* – *пасвятлеўшае неба*, *вырас-ці* – *вырасшая бяроза* (такіх формаў, асабліва адзіночнага ліку мужчынскага роду, стараюцца пазбягаць, бо яны аманімічныя з дзеепрыслоўямі).

Дзеепрыметнікі **незалежнага стану** **цяперашняга часу** ўтвараюцца ад **асновы дзеясловаў цяперашняга часу незакончанага трывання** + суфіксы **-уч-** (**-юч-**), **-ач-** (**-яч-**): *хвалю-юць* – *хвалючыя сустрэчы*. Такія дзеепрыметнікі нехарактэрныя для беларускай мовы, яны сустракаюцца ва ўстойлівых тэрміналагічных спалучэннях, у пераважнай большасці яны страцілі дзеяслоўныя катэгорыі і перайшлі ў разрад прыметнікаў: *неўміручы подзвіг*, *кіпучая кроў*, *гаручыя слёзы*, *гаючая крыніца*, *балючае пытанне*, *пякучы боль*.

Дзеепрыметнікі **залежнага стану** **прошлага часу** ўтвараюцца ад **асновы інфінітыва пераходных дзеясловаў закончанага трывання** + суфікс **-н-** (ад дзеясловаў з асновай на **-а**, **-я**): *напіса-ць* – *напісаны*, *засея-ць* – *засеяны*; + суфіксы **-ен-**, **-ан-** (ад дзеясловаў з асновай на зычны і на галосны **-і-**, **-ы-**, **-е-**): *прывез-ці* – *прывезены*, *падстрыгчы* – *падстрыжаны*, *напаі-ць* – *напоены*, *разгледзе-ць* – *разгледжаны*; + суфікс **-т-**: *вылі-ць* – *выліты*, *вышы-ць* – *вышыты*. Такія дзеепрыметнікі шырока ўжываюцца ў мове, маюць кароткую форму.

Дзеепрыметнікі **залежнага стану** **цяперашняга часу** ўтвараюцца ад **асноў дзеясловаў цяперашняга часу**, як правіла, **пераходных дзеясловаў незакончанага трывання** + суфіксы **-ом-** (**-ем-**), **-ім-**

(-**ЫМ**-). Гэтыя формы рэдкасныя ў беларускай мове, яны перайшлі ў разрад прыметнікаў: *любiмы твор*.

Зваротныя дзеепрыметнікі ў беларускай мове не ўжываюцца.

Практыкаванне 77.

- Прачытайце тэкст. Вызначце яго тэму, асноўную думку, тып маўлення.
- Выпішыце дзеепрыметнікі, вызначце іх стан, час, род, лік, склон.
- Абазначце, пры дапамозе якіх суфіксаў утварыліся дзеепрыметнікі.
- Выпішыце дзеясловы, утварыце магчымыя формы дзеепрыметнікаў.

Тэкст № 1. Задача школы алімпійскага рэзерву – не проста бясплатна навучаць усіх, хто жадае, але і рыхтаваць змену ў алімпійскія каманды. Дарэчы, двухразовая алімпійская чэмпіёнка Кацярына Хадатовіч упершыню села ў лодку менавіта на гэтай базе. Таму мясцовыя трэнеры ходзяць па школах і адбіраюць перспектыўных дзяцей. У першую чаргу глядзяць на каардынацыю хлопцаў і дзяўчат, бо для весляроў вельмі важна ўмець трымаць баланс. Для байдарачнікаў падыходзяць дзеці з высокім ростам, добра развітымі плячыма і моцнымі рукамі. Закрыты гэты від спорту для школьнікаў з хранічнымі захворваннямі.

Худасочным, кволым хлопцам і дзяўчатам з тонкімі рукамі няма чаго тут рабіць. Праца з вяслом патрабуе вялікіх намаганняў, адно веславанне – гэта нагрузка ў 25 кілаграмаў. Часам да лодкі прывязваюць груз, цяжар на трэніроўках спрыяе таму, што пазбаўлены баласту спартсмен пасля развівае большую хуткасць.

Трэнеры сцвярджаюць, што веславанне спрыяе ўсебаковаму фізічнаму развіццю чалавека. «Нашых спартсменаў, якія дасягнулі добрых вынікаў, прыемна і сфатаграфавать – яны прыгожыя, гарманічна развітыя», – хваляцца водныя настаўнікі. (А. Дзядзюля.)

- Выпішыце тэрміны. Спартсмены якога віду спорту найчасцей іх ужываюць? Працягніце тэрміналагічны рад.

Тэкст № 2. Самай неацэннай і незаменнай стратай беларускай архітэктурнай спадчыны з'яўляецца Благавешчанская царква ў Віцебску, па-варварску знішчаная ў снежні 1961 года. Унікальны помнік высокай культуры старажытнарускай народнасці быў узведзены ў XI–XII стагоддзях у традыцыях старажытнарускага царкоўнага дойлідства. Маляўніча размяшчаўся на левым беразе Заходняй Дзвіны на тэры-

торыі старажытнага Ніжняга замка. Выцягнуты, прамавугольны ў плане, расчлянёны шасцю слупамі на тры нефы, храм пераходзіў у паўкруглую апсідку і завяршаўся купалам. Пакрыццё храма па **закамерах** і падзел яго фасадаў **лапаткамі** на **праслы** – старажытнаруская архітэктурная традыцыя. Храм быў адметны высокамастацкім фрэскавым роспісам. Паўтараметровая таўшчыня сцен, выкладзеных з чаргаваных радоў тонкай цэгля-плінфы і **блокаў** вапняку, дазваляла зрабіць у іх вінтавую лесвіцу на **хоры** для пеўчых. За 700-гадовую гісторыю царква неаднаразова змяняла свой знешні воблік. У XIV стагоддзі аднаўляецца пасля разбурэння; у XVII стагоддзі да яе дабудоўваецца шатровая званіца; у час перабудовы ў 2-й палове XVIII стагоддзя надбудоўваюцца характэрныя для барока дзве вежы галоўнага фасада; у другой палове XIX стагоддзя вежы разбіраюцца, а фасады і ўвесь воблік будынка зноў набывае рысы рэтраспектыўна-рускага стылю. У наш час рэшткі помніка закансерваваны. (А. М. Кулагін.)

- Растлумачце значэнне выдзеленых слоў.

Тэкст № 3. А потым наведалі палац сяляне з казою. З тварамі, намазанымі сажай, у вывернутых кажухах, у дзівосных «турэцкіх шапках» – яны прынеслі з сабой мароз, гукі дуды, цымбал і бубна.

Каза была ў шэрым ваўчыным футры з вяхотным хвастом, у сушанай авечай масцы. Замест барады ў яе быў пук каласоў. Каза мэкала і спявала дураслівым голасам.

Гэта была ўжо не забава, а важная справа, бо ад казы залежаў наступны ўраджай. Усім вядома, што душа нівы, каму пашанцавала яе ўбачыць, падобна на спрытную казу, якая бегае на задніх ножках. Такая ўжо істота. Спачатку ёй добра жыць, але потым жніцы жнуць жыта – і ўсё менш і менш застаецца месца, дзе магла б схвацца душа нівы. У адчаі яна хаваецца ў апошнюю жменю каласоў, – гэта і ёсць барада казла. Апошнюю жменю зразаюць асцярожна. Яна ляжыць пад абразамі і выходзіць з хаты толькі на каляды, прывязаная да галавы казла. Тут яна радуецца і вырашае зрабіць, каб людзям было добра.

І людзі не кідаюць яе. Людзі трымаюць «душу» да вясны, вясной выносяць і асцярожна «адпускаюць», кладуць у высакаватыя зялёныя ўсходы.

І зноў душа насяляе сваё царства, не даючы загінуць ніводнай расліне, а сама вольна ходзіць на задніх ножках па ўсіх абшарах прыдняпроўскіх ніў. (У. Караткевіч.)

- Знайдзіце і запішыце як мага больш фразеалагізмаў са словам *каза* і вытворнымі ад яго.

- Падрыхтуйце паведамленне «Вобраз казы ў вуснай народнай творчасці». *Літаратура*: Коваль У. У. Чым адгукнецца слова: фразеалогія ў павер'ях, абрадах і звычаях. Мн., 1994; Мокиенко В. М. В глубь поговорок. М., 1999.

Практыкаванне 78.

- Спішыце тэкст, утвараючы дзеепрыметнікі ад дзеясловаў у дужках. Абазначце суфіксы.
- Падкрэсліце тэрміны—словазлучэнні. Растлумачце іх значэнне.

Тэкст № 1. Стадыён выбухнуў, (падхапіць) адзіным парывам, (узняць) маланкавым выстралам мяча, (увінціць) у «дзевятку». Узляталі ў руках парасоны, крылялі над галовамі плашчы, плашч-накідкі, газеты... Нельга было знайсці падобную сілу, якая гэтак жа спружынна, імгненна ўскінула б тысячы прагных да гола балельшчыкаў, зліла крык, гаману і свіст у адну моц.

Варатар, распластаўшыся на зямлі, здаецца, усё яшчэ сіліўся (выцягнуць) рукой адбіць мяч. Хоць спінай адчувае, што мяч там, у варотах, ды і па выбуху стадыёна зразумеў, што на гэты раз не абярог, не засланіў сваю святыню...

Не ўставаў і цэнтральны абаронца сапернікаў пасля адчайнага, але (запазніць) падкату ў штрафной. Доўгая брудная паласа пасля падзення на (разбіць) поле чарнела на рукаве яго белай футболкі. Чорны нумар на спіне, здавалася, наліўся нейкім цяжарам, і ці то ён, ці то скразны свіст ціснуў абаронцу к долу.

Другі абаронца, закрыўшы рукамі вочы, стаяў як (укапаць). Суддзя бег да цэнтра поля, упэўнена паказваў на белы круг розыгрышу мяча. Арбітру спрабаваў нешта даказаць, забягаючы наперад, высокі (нападаць) гасцей. Але суддзя быў няўмольны. (А. Камароўскі.)

- Напішыце невялікую замалёўку на тэму «Рэжысёры спартыўных спектакляў».

Тэкст № 2. XVII стагоддзе з'яўляецца перыядам росквіту мастацтва графікі. Для яе характэрны шэраг важных асаблівасцей, (звязаць) са стылем барока, распаўсюджваннем новых тэхнік, відаў і жанраў. (Дамінаваць) і рухаючай сілай у графіцы XVII стагоддзя з'явілася барока. Яго ўплывы былі неаднароднымі, што (звязаць) з існаваннем розных відаў графікі, (арыентаваць) як на праваслаўныя – кірылаўскія – кнігі, так і на заходнееўрапейскія традыцыі. (Разглядаць) перыяд стаў

часам развіцця і росквіту разнастайных графічных жанраў: партрэта, пейзажа, гістарычнага і бытавога жанраў, а таксама картаграфіі, відаў гарадоў, панегірычных гравюр. Гэтаму ў значнай ступені спрыяла засваенне беларускімі мастакамі асобных тэхнік. Разам з дрэварытам бурна развіваецца гравюра на метале, у асноўным медзярыт і афорт. Новыя тэхнічныя сродкі давалі магчымасць выяўляць дэталі, перадаваць святло-ценьваю мадэліроўку прадметаў, фігур. (Б. Лазука.)

- Напішыце навуковае паведамленне на тэму «Барока ў беларускім мастацтве».

Тэкст № 3. Паглядзі на «Сакавік» Бялыніцкага-Бірулі. У ім няма ні пышных раслін і шыкоўных пабудов, ні мудрагелістых ліній і зіхоткіх фарбаў. Звычайнае прадвесне, (убачыць) мастаком у адной са звычайных вясковых мясцовасцяў, якіх шмат. І (напісаць) гэты пейзаж няяркімі фарбамі, і назва самая звычайная – «Сакавік». За плотам стаяць шэрыя хаткі, каля іх голыя дрэвы без лісця, бурыя, бруднаватыя астравочкі зямлі, цёмны, (набрыняць) вадой снег. Неаднаразова (бачыць) намі карціна, якая паўтараецца кожнай вясною!

...Сакавік, прадвесне. Ажывае зямля пасля доўгага зімовага сну, вызваляючыся ад снегу, ад кайданоў холаду, прачынаюцца дрэвы, (сагрэць) веснавымі промнямі.

Паглядзі ўважліва, як (напісаць) палатно. Яно быццам (саткаць) з асобных мазкоў, жывых, рухавых. Яны ўсе розныя – па велічыне, форме, па адценнях колеру, таўшчыні. Па-рознаму мастак піша мокры, цяжкі снег і зямлю, іначай (напісаць) неба і вада ў ручаіне. Кожны кавалачак ягонага «Сакавіка» (напоўніць) жыццём прыроды, яе дыханнем, яе вечнай зменлівасцю. Прырода знайшла ў асобе Бялыніцкага-Бірулі мастака, бясконца адданага ёй, цалкам (захавацца) у яе, удзячнага ёй, мастака, які здолеў у сваіх пейзажах перадаць самае патаемнае, што ёсць у прыродзе. (Паводле А. Таланцавай.)

- Падрыхтуйце паведамленне на тэму «Вясна ў творах беларускіх мастакоў».

Практыкаванне 79.

- Прачытайце тэкст, растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку.
- Раскажыце, у якіх выпадках адасабляюцца дзеепрыметнікі і дзеепрыметныя словазлучэнні.
- Знайдзіце словы спецыяльнай лексікі, растлумачце іх значэнне.

Тэкст № 1. Пры гульні ў гандбол галкіпер стаіць у варотах, расставіўшы ногі на 20–25 см. Ногі злёгка сагнутыя ў каленных суставах, тулава крыху нахілена наперад, рукі нязначна сагнутыя ў лакцёвых суставах і выцягнутыя ў бакі далонямі наперад. Погляд скіраваны на мяч. Злёгка прыўзняўшыся на наскі, варатар гатовы да адбіцця мячоў, кінутых з цэнтральных зон нападу.

У час кідкоў мяча галкіпер у зыходным становішчы выконвае адну з самых складаных функцый – вызначае магчымы напрамак палёту мяча, выбірае абарончае дзеянне і час яго пачатку для адбіцця кідка.

Мяч, моцна пасланы ў адзін з верхніх вуглоў варот, адбіваюць хуткім вынасам рукі насустрач. Мячы, кінутыя бліжэй да варатара, можна парыважаць перадплеччам ці плячом. Усе кідкі, скіраваныя ў ніжнюю частку варот, галкіпер адбівае нагой, робячы кароткі ці доўгі выпад у бок мяча.

Тэкст № 2. Ёсць у Мінску месцы, якія вызначаюць аблічча горада, з’яўляюцца яго візітоўкай. Месцы, аваяныя паэзіяй, сумесна народжаныя архітэктурай і скульптурай. За іх вонкава статычным на стагоддзі воблікам прыхавана мноства гісторый. Гісторый ужо з мінулага. Усё гэта можна сказаць пра плошчу народнага пісьменніка Беларусі Якуба Коласа.

Паводле задумы аўтара мемарыяла скульптара Заіра Азгура на плошчы імя Якуба Коласа мелася быць прадаўгаватае, метраў на 45, азярцо, абрамленае дзікім каменнем. А ў цэнтры павінен узвышацца вялізны валун – глыба, на якой павінна сядзець жывая, не меншая глыба – гэта сам Якуб Колас. У ансамбль павінны былі ўваходзіць і дзве дзвюхфігурныя групы – персанажы аповесці Я. Коласа «Дрыгва» і паэмы «Сымон-музыка».

Задуманае мастаком было здзейснена. (Паводле А. Багданавай.)

Тэкст № 3. Імкненне чалавека ўпрыгожваць сваё адзенне, жыллё, прадметы хатняга ўжытку ўласцівае яму з даўніх часоў. Да нас дайшлі сімвалічныя арнаменты і дзівосныя сюжэты, якія выходзілі з-пад пяра, іголки, пэндзяля, чаўнака альбо разца беларускіх майстроў-умельцаў. У вобразах, створаных народнай фантазіяй, адлюстраваны ўяўленні людзей пра магутныя сілы прыроды, раслінны і жывёльны свет, выказаны адносіны да Усявышняга і мара пра «райскае» жыццё.

Беларускі дзяржаўны музей народнай архітэктуры збірае і паказвае рэчы, што расказваюць нашчадкам пра мінулае майстэрства і захап-

ленні продкаў, іх уклад жыцця. На экспазіцыі, размешчанай у маляўнічым месцы, можна ўбачыць цэлыя этнаграфічныя комплексы, ансамбль з архітэктурных помнікаў канца XVIII – пачатку XX ст., перавезеных з вёсак Цэнтральнай Беларусі, Паазер’я, Падняпроўя, Панямоння і іншых рэгіёнаў. Паказаныя на экспазіцыі матэрыялы – гэта не гістарычныя рэканструкцыі, не наглядныя дапаможнікі па этнаграфіі, а сапраўдныя творы мастацтва, у якіх раскрываюцца талент і працавітасць беларусаў, іх высокая культура побыту. (Паводле В. Малюшынай)

Спосабы перадачы дзеепрыметнікаў

Беларуская мова мае сістэму сродкаў замены не ўласцівых ёй дзеепрыметнікаў пры перакладзе з рускай мовы. Неўжывальныя ў беларускай мове формы можна замяніць:

- даданым сказам (азначальным, дапаўняльным, дзейніковым): *с **паряцымі** в воздухе далекими соснами* – з далёкімі соснамі, што нібы ***луналі** ў паветры*;
- ужывальнай формай дзеепрыметніка: ***очерствевший** хлеб* – ***счарсцвелы** хлеб*;
- аднакаранёвым дзеясловам: ***проросший** росток набирался сил* – *парастак **прарос** і ўбіраўся ў сілу*;
- прыметнікам: ***изменяющийся** – вечна новы; предшествующее время* – ***ранейшыя** (мінулыя, даўнія) часы*;
- назоўнікам: *выговорила **умоляющим** голосом* – *вымавіла з **мальбой** у голасе; **рассказывающий** – апавядальнік*;
- развітым прыдаткам: *вещества, **стимулирующие** рост* – *рэчывы-**стымулятары** росту*;
- дзеепрыслоўем і дзеепрыслоўным словазлучэннем: ***извивающаяся** змея подползла к нему* – *да яго падпаўзла, **выкручваючыся**, змея*;
- прыслоўем: *устремляет **тоскующий** взор* – ***тужліва** глядзіць*.

Дзеепрыметнікі, якія не нясуць сэнсавай нагрузкі, у перакладах можна апускаць.

Практыкаванне 80.

- Перакладзіце выказванні з рускай мовы на беларускую, выкарыстоўваючы розныя спосабы перадачы дзеепрыметнікаў.

Книга – это духовное завещание одного поколения другому, совет умирающего старца юноше, начинающему жить, приказ, передаваемый часовым, отправляющимся на отдых, часовому, заступающему на его место (А. И. Герцен.)

Счастье дается только знающим. Чем больше знает человек, тем резче, тем сильнее он видит поэзию земли там, где ее никогда не найдет человек, обладающий скудными знаниями. (К. Г. Паустовский.)

Юношество должно получить образование не кажущееся, а истинное, не поверхностное, а основательное, т. е. чтобы разумное существо – человек – приучался руководствоваться не чужим умом, а своим собственным, не только вычитывать из книг и понимать чужие мнения о вещах или даже заучивать и воспроизводить их в цитатах, но развивать в себе способность проникать в корень вещей и вырабатывать истинное понимание их и употребление их. (Я. А. Коменский.)

Человек, обученный основательно, есть дерево, имеющее свой собственный корень, питающее себя собственным соком и поэтому постоянно (сильнее и сильнее со дня на день) растущее, зеленеющее, цветущее, приносящее плоды. (Я. А. Коменский.)

В школе должна царствовать серьезность, допускающая шутку, но не превращающая всего дела в шутку, ласковость без приторности, справедливость без придирчивости, доброта без слабости, порядок без педантизма, и, главное, постоянная разумная деятельность. Тогда добрые чувства и стремления сами собой разовьются в детях, а начатки дурных наклонностей, приобретенные, быть может, прежде, понемногу изгладятся... (К. Д. Ушинский.)

Надо жить мечтой и болью каждого ученика, надо быть не только учителем, но прежде всего интересным человеком: быть равным на стадионе, в спортивном зале, в походной палатке, в интеллектуальном и нравственном поиске. Пусть ребята видят, что их учитель – увлекающаяся, интересная личность. (Р. С. Овсиевская, народный учитель СССР.)

Детей должны воспитывать люди, которые по природе своей тяготеют к этому делу, требующему великой любви к ребятишкам, великого терпения и чуткой осторожности в обращении с будущими строителями нового мира. (М. Горький.)

Практикаванне 81.

- Перакладзіце тэкст на беларускую мову. Вызначце яго стыль.
- Назавіце беларускія адпаведнікі рускім дзееспрыметнікам.

Тэкст № 1. 21 декабря 1985 года с Медео пришла сенсационная новость. Выступая на пятом по счету турнире памяти Н. С. Киселева, Железовский превысил один из трех выдающихся мировых рекордов

Павла Пегова – на дистанции 500 метров. Человек, не склонный к чрезмерным эмоциям, Игорь, увидев, после финиша горящие на табло цифры – 36,49, схватился за голову и шептал, шептал подбежавшему Муратову:

– Не верю, не верю...

36 секунд... Ничтожные мгновения на длинном человеческом пути. Атомы секунд несутся мимо нас, в суете будничных забот они неуловимы, неосязаемы, безлики. Мы привыкли измерять время совсем иными категориями – месяцами, годами, столетиями.

Для спринтера эти мгновения впитали в себя годы изнурительного труда, изматывающих своим однообразием тренировок, впитали пот, слезы, боль падений и несбывшихся надежд, впитали душевные терзания и сомнения. За этими мгновениями стоят километры изрезанного льда, пройденные в пургу, туман, жгучий мороз, когда горло сжимает спазм, а судорога сводит ноющее тело.

Сколько было таких, кому не покорились эти мгновения, кого выбросило на коварном повороте в поролоновые заграждения, кто не дошел до цели!...

Он дошел.

36 секунд... Иногда за ними стоит целая жизнь. (В. Кучмий, А. Любимов.)

Слоўнік

<i>Чрезмерные</i>	– празмерныя
<i>Схватился за голову</i>	– схапiўся за галаву
<i>Ничтожные</i>	– нязначныя, мiзэрныя
<i>Мимо нас</i>	– каля нас
<i>Будничные заботы</i>	– будзённыя клопаты
<i>Неосязаемые</i>	– непрыкметныя
<i>Безлики</i>	– безаблічныя
<i>Впитали</i>	– увабралі
<i>Изнурительные</i>	– цяжкія
<i>Терзания</i>	– пакуты
<i>Жгучий</i>	– пякучы

Тэкст № 2. Мир рисуется Гогену как многоцветный восточный ковер с пахучими ядовитыми цветами. Эту одуряющую, как опиум, красочность Гоген искал еще в Арле, но вполне обрел среди пышной природы Таити. В его пейзажах с их огромными пестрыми деревьями, важно разгуливающими птицами, животными и страшными идолами есть влекущая, но жестокая красота, и человек чувствует себя среди

них потерянным. Пейзажи Гогена то пробуждают сладкую негу, то внушают безотчетный страх...

Гоген поднимает горизонт, и потому картины его носят плоскостной характер. В отличие от Ван Гога, который раздроблял плоскость мелкими мазками, Гоген предпочитает широкие гладкие пятна, и только контуры этих пятен мягко изгибаются в своеобразный узор. Импрессионисты придавали листве деревьев оранжевый оттенок, так как она казалась оранжевой при вечернем освещении. У Гогена преходящие красочные оттенки вещей превращаются в их постоянные признаки: у него можно видеть оранжевую собаку, розовый песок, зеленых коней. Краски Гогена оправданы не потребностью глаза в дополнительных тонах, как у импрессионистов, они выражают смутный строй переживания художника. (М. Алпатов.)

Слоўнік

<i>Сладкая нега</i>	– асалода
<i>Безотчетный страх</i>	– неўсвядомлены страх
<i>Изгибаются</i>	– выгінаюцца
<i>Оправданы</i>	– апраўданыя
<i>Смутный строй</i>	– невыразны строй

Тэкст № 3. В культуре, ориентирующейся на регулярное воспроизведение одних и тех же текстов (а не на их постоянное умножение, как в современной культуре), из которых важнейшим представляется прецедент, положивший начало жизни и всей последующей традиции, передача информации происходит не с помощью образцов, «цитат». Такой культуре невозможно научиться, ее можно только выучить, запомнить наизусть. Здесь нет привычной нам логики переходов смыслов, когда из предыдущего тезиса разворачиваются последующие. Точнее, они есть, но относятся скорее к области случайного, чем закономерного (с позиции современной культуры эти случайности чаще всего расцениваются как прорывы в область «разумного», «целесообразного», «рационального» и т. п.).

Для культуры, основанной не на запоминании и припоминании, мнемонические знаки имеют первостепенное значение. Эта особенность архаической и традиционной культуры почти не изучена, хотя и немногие исследования в этом направлении позволяют предполагать, что мнемонические средства (в том числе ритм, звук, мелодия) перебрасывают своего рода мостки между различными частями текстов и элементами культуры, организуют ее и по горизонтали, и по вертикали.

Мнемонические символы, и не только специально созданные в этих целях, но и выполняющие эту роль «по совместительству», образуют своего рода мнемоническую решетку, с помощью которой легко актуализируется соотнесенный с ними набор значений. (А. Байбурин.)

Слоўнік

Умножение	– памнажэнне
Прорыв	– прарыў
Целесообразный	– мэтазгодны
Предполагать	– меркаваць
Перебрасывают	– перакідваюць
По совместительству	– па сумяшчальніцтве
Решетка	– рашотка

Дзеепрыслоўе

Дзеепрыслоўе – нязменная форма дзеяслова, якая абазначае дадатковае дзеянне і паясняе дзеяслоў-выказнік. У сказе выконвае ролю акалічнасці.

Марфалагічныя прыметы	
дзеяслова	прыслоўя
<ul style="list-style-type: none"> • закончанае і незакончанае трыванне; • зваротны або незваротны; • захоўвае кіраванне таго дзеяслова, ад якога ўтвораны 	Не змяняецца і прымыкае ў сказе да дзеяслова

Утварэнне і ўжыванне дзеепрыслоўяў

Дзеепрыслоўі **незакончанага трывання** абазначаюць звычайна дадатковае дзеянне, якое адбываецца ці адбывалася адначасова з асноўным дзеяннем. Утвараюцца ад **асновы цяперашняга часу дзеясловаў I спражэння** пры дапамозе суфіксаў **-учы, -ючы; ад дзеясловаў II спражэння – -ачы, -ячы**: яны *каж-уць* – *каж-учы*; *люб-уць* – *люб-ючы-ся*; *гавор-аць* – *гавор-ачы*; *нос-яць* – *нос-ячы*. **Выключэнне**: *баяцца* – *баючыся*, *крычаць* – *крычучы*, *дрыжаць* – *дрыжучы*, *спяць* – *сплучы* і некаторыя інш.

Дзеепрыслоўі **закончанага трывання** абазначаюць закончанае дадатковае дзеянне, якое адбылося раней за асноўнае. Утвараюцца **ад асновы інфінітыва або прошлага часу з дапамогай суфіксаў -ўшы, -шы**: *даказа-ць* – *даказа-ўшы*, *аднес-ці* – *аднес-шы*.

У сказе дзеепрыслоўе абазначае дадатковае дзеянне той самай асобы ці прадмета, што ўтвараюць дзеянне, выражанае дзеясловам-выказнікам, да якога дзеепрыслоўе адносіцца: *Кудлатыя нізкія хмары*

бясконцаю кудзеляю расціпаліся на небе, сеючы халодным дажджом і дробным градам. (Я. Колас). Парушэннем літаратурнай мовы з'яўляецца ўжыванне дзеепрыслоўя і дзеяслова-выказніка, якія абазначаюць дзеянні розных асоб або прадметаў. **Няправільна:** *Чытаючы творы пра ваенныя падзеі, сапраўды сціскаецца сэрца* і пад.

Практыкаванне 82.

- Прачытайце тэкст.
- Назавіце асноўнае і дадатковае дзеянне ў сказах.
- Выпішыце дзеепрыслоўі і дзеепрыметнікі, вызначце і параўнайце іх граматычныя катэгорыі. Адзначце суфіксы.

Тэкст № 1. Двухразовыя трэніроўкі, занятакі са штангай, здачы розных нарматываў, залікаў – усё гэта, як у віры, закруціла Аляксея, прыціснула строгім рэжымам, навучыла ашчадна цаніць час. Вечарамі, зрабіўшы ўрокі, ён адольваў млявае жаданне сну, уключаў настольную лампу і падоўгу чытаў...

Спакваля, пазнаючы азы адолення вышыні, Аляксей асвоіў «нажніцы». Ад паветранага пераступання планкі перайшоў да «хвалі», затым – да «перакату». Сяргей Панасавіч не гнаў вынікі, даючы хлопцу адчуць смак вышыні, уменне ўзяць яе па-рознаму. І толькі тады, калі Аляксей даволі тонка авалодаў гэтымі трыма спосабамі скачка, трэнер даў магчымасць яму перайсці на «перакідны». Сантыметры пайшлі ўверх, уздымаючы планку ўсё вышай і вышай, нарэшце дабраліся да той рыскі, за якой, праз дзесяць сантыметраў уверх, чырваней жаданы рубаж многіх – два метры. (А. Камароўскі.)

- Раскажце, якія віды спорту аб'ядноўвае лёгка атлетыка.

Тэкст № 2. Сучаснаму чалавеку нялёгка ўвайсці ў свет старажытнага мастацтва, тым больш зразумець абраз. Яно, на першы погляд, можа падацца нязвыклым, дзіўным, мастацтвам за сямю пячаткамі.

Сучасны глядач прывык «чытаць» выяву, зыходзячы з жэстаў, позіркаў персанажаў, іх мімікі. У іконе гэтага няма. Святыя на іконах звычайна стаяць нерухома, захоўваючы спакой, твары без мімікі. Постаці плоскасныя, абліччы адчужаныя. Незвычайныя ў іконе адлюстраванні архітэктуры і пейзажу.

Каб зразумець мову іконы, трэба ўспомніць перш за ўсё народныя ўяўленні аб колеры, гармоніі, прыгадаць мову народных казак, прытчаў, прымавак, прыказак.

Сонца і Белы Свет былі сімвалам хараства, шчасця, добрабыту. Слова «святые» паходзіць ад слоў «святло», «светлы». І сваіх святых іканапісцы малявалі ў іконах у арэоле залатога ззяння або з залатым вянцом над галавой – німбам. Залатое святло ў іконе сімвалізуе Боскае святло. Залацісты колер ствараў адмысловае асяроддзе – не плоскасць, не прастору, а нешта зыбкае, неакрэсленае. Азораны трапяткім полымем свечкі альбо лампы, свяшчэнны воблік то выступаў з гэтага фону, то зноў аддаляўся ў глыбіню, нараджаючы адчуванне таямнічасці, незвычайнасці.

Сімвалічны ў іконе быў і колер адзення святых. Чырвоны колер альбо вішнёвы – сімвал Бога, Боскага агню, пакутніцтва, крыві. Сіні колер – колер неба і чысціні, колер Боскага ззяння, зялёны – сімвал юнацтва і квецені.

Самае галоўнае, што збліжае абраз з народным мастацтвам, – гэта чыстыя, радасныя фарбы, дзіўная гармонія, абвостранае пачуццё рытму, дасканалая знойдзеныя прапорцыі. Колеравая палітра іконы, як і ў народным мастацтве, сціплая, але даведзеная да дасканаласці. (А. Таланцава.)

- Раскажыце пра беларускі іканапіс.

Тэкст № 3. Беларускія гісторыкі, этнографы, філолагі, фалькларысты даўно ўжо карыстаюцца пажоўклымі ад часу кнігамі-рарытэтамі і як даследчыкі судакранаюцца з рукапіснай спадчынай славытых вучоных Яўстаха і Канстанціна Тышкевічаў. Гэта яны, не зважаючы на свой высокі графскі тытул, бралі ў рукі рыдлёўкі і вялі раскопкі старажытных курганоў. Гэта яны здымалі з сябе сурдуды і апраналіся ў простае сялянскае адзенне, заходзілі ў хаты вясковай беднаты паслухаць шчырую гутарку пра побыт, даведацца пра абрады і забабоны ды запісаць народныя песні. У душы прысягнуўшы службы свайму народу, браты Тышкевічы ніколі не адступалі ад сваіх перакананняў, шчыра працавалі на карысць роднага краю.

Начытаўшыся пра загадкі старажытнага свету, Я. Тышкевіч вырашыў грунтоўна разабрацца ў тыпах помнікаў на нашай зямлі, высветліць, ці ёсць тут якая заканамернасць і сувязь з культурай плямёнаў, што жылі на тэрыторыі Беларусі, і пачаў, як і большасць археолагаў, з даследавання курганоў.

Працуючы шмат са сваімі знаходкамі, археолаг упершыню зрабіў дэталёвае апісанне каменных прылад працы: сякер, молатаў, кліноў, даў іх характарыстыку. У дадатку да кнігі «Археалагічныя даследаванні» змешчаны малюнкi найкаштоўнейшых прадметаў, знойдзеных у

асноўным пры раскопках, што стала вельмі важным аргументам у мето-дыцы даследаванняў, якая ў той час толькі зараджалася. (Паводле Г. Каханоўскага, А. Каханоўскага.)

- Раскажыце пра дзейнасць братоў Тышкевічаў.

Практыкаванне 83.

- Спішыце тэкст, ад дзеясловаў, што ў дужках, утварыце дзее-прыслоўі, абазначце іх суфіксы.

Тэкст № 1. Яшчэ ў дзяцінстве рамантыка старажытнагрэчаскіх Алімпійскіх гульняў настолькі захапіла П'ера дэ Кубертэна, што з гадамі перарасла ў дзёрзкую мару – адрадзіць іх.

Але спачатку хлопчык стаў актыўна займацца фізічнымі практыкаваннямі, (умацаваць) сілу духа і мышцаў. Адначасова шмат чытаў аб гульнях, вывучаў архіўныя дакументы.

(Скончыць) універсітэт, ён асабіста адправіўся на зямлю старажытнай Алімпіі. (Вярнуцца) дадому, з натхненнем пачаў расказваць сябрам аб убачаным і пачутым.

Вясной 1893 года Кубертэн адправіўся ў Міністэрства асветы Францыі, каб даказаць, што адраджэнне гульняў падыеме аўтарытэт Францыі, што гэта справа гонару кожнага француза і яго, міністра, асабіста. У рэшце рэшт міністр, (пагадзіцца) з довадамі П'ера, дазволіў правядзенне на тэрыторыі краіны Сусветнага кангрэса па адраджэнні Алімпійскіх гульняў, які адбыўся 16 чэрвеня 1894 года ў актавай зале Сарбоны.

(Заслухаць) даклад Кубертэна і (азнаёміцца) з распрацаванымі ім арганізацыйнымі высновамі алімпійскага руху, кангрэс 23 чэрвеня 1894 года зацвердзіў Алімпійскую Хартыю.

На кангрэсе было вырашана правесці першыя Алімпійскія гульні сучаснасці ў Грэцыі, дзе яны калісьці нарадзіліся. А (адзначыць) выключныя заслугі П'ера дэ Кубертэна, другія гульні арганізаваць у 1900 годзе ў Парыжы. (Паводле У. Ягорычава.)

- Растлумачце правапіс вялікай літары.

Тэкст № 2. Рамантычныя захапленні Казіміра Альхімовіча развіваліся не без уздзеяння паўстання 1863 года, якое адыграла вялікую ролю не толькі ў творчасці мастака, але і ў яго жыцці ўвогуле. Як асоба ён вырас з гэтага паўстання, (увабраць) ў сябе лепшыя рысы беларускай шляхты: нацыянальную свядомасць, чысціню парываў і імкненняў, стойкасць светапогляду.

Не (здолець) ўвасобіць ў рэальнае жыццё свае грамадскія інтарэсы і справы, звязаныя з нацыянальным вызваленнем Беларусі, Казімір Альхімовіч стараецца ўсё ж духоўна абудзіць яго, уздзеінічаць на патрыятычныя пачуцці, (адкрываць) у сваіх жывапісных палотнах старонкі слаўнага мінулага.

Адзін з лепшых твораў – «Пахаванне Гедыміна». Напісаная ў 1883 годзе карціна мела еўрапейскую вядомасць, атрымала высокія ўзнагароды на выставах у Пецярбурзе, Парыжы, Варшаве.

Увагу мастака прыцягнуў і трагічны лёс Кейстута. У творы «Адпачынак Кейстута» выхаплены з жыцця князя толькі адзін момант, кароткі сон у часе цяжкага ваеннага пахода. Працягам гэтай тэмы ўспрымаецца палатно «Вітаўт ля магілы Кейстута», дзе Вітаўт, (сысці) з каня, стаіць нерухома, паглыблены ў свае думкі перад курганам, (даць) клятву вернасці ці помсты. (Паказваць) гераічных асоб беларускай даўніны, аўтар паглыбляецца ў іх душэўны стан. Таму невыпадкова найчасцей выбірае ўласцівыя для рамантыкаў абвостраныя сітуацыі, у якіх больш поўна і натуральна выяўляюцца ўнутраныя рухі чалавека. (Паводле М. Пяткевіч-Загідулінай.)

- Растлумачце правапіс вялікай літары.

Тэкст № 3. Вышыванне здаўна лічылася ў беларусаў абавязкам выключна жаночым, хоць і з пэўнымі ўзроставымі **абмежаваннямі**. (Выйсці) замуж, жанчына **аддавала рукадзеллю** не так шмат увагі – перш за ўсё з-за адсутнасці вольнага часу. Вышыванне было заняткам дзяўчыны ў той перыяд яе **жыцця**, калі ўсе яе **намаганні** і думкі скіроўваліся на вясельную скрыню, на тое, каб, (рыхтавацца) да будучага сямейнага жыцця, назапасіць патрэбную колькасць рытуальных прадметаў. Прыкладна з 12-15-гадовага ўзросту дзяўчына пачынала засвойваць працэс арнаментавання іголкай. Першыя ўрокі браліся ў маці, (забяспечваць) **бесперапынную** перадачу традыцый, неабходных рамесніцкіх навыкаў. Вышывалі дома, вышывалі і на вячорках, асабліва ўзімку, (чаргаваць) шыво і прадзіва з танцамі, спевамі ды жартамі.

Беларуская народная вышыўка, (дасягаць) за шматвяковы перыяд **развіцця** высокай ступені дэкаратыўнага майстэрства, тым не менш бытвала выключна ў форме хатніх заняткаў, якія задавальнялі патрэбы сям'і. І толькі калі-нікала, (улічваць) здольнасці і спрытнасць майстрыхі, вышыўка рабілася па просьбе аднавяскоўцаў і ў такім выпадку ператваралася ў сродак дадатковага матэрыяльнага зарабтку. (Паводле В. Фадзеевай.)

- Растлумачце падвойнае напісанне літар у выдзеленых словах.

Практыкаванне 84.

- Спішыце тэкст, расстаўляючы знакі прыпынку.
- Знайдзіце словы спецыяльнай лексікі, вызначце спосаб іх утварэння.

Тэкст № 1. Уласна кажучы у вялікім спорце многія віды небяспечныя нават такія эlegantныя ды вытанчаныя як фігурнае катанне і мастацкая гімнастыка. Фрыстайл жа з разраду тых аматары якіх павінны валодаць моцнымі нервамі мужным характарам уменнем цярпець каб спатыкнуўшыся падчас выканання таго ці іншага суперскладанага элемента ўзняцца, у прамым і пераносным сэнсе слова зноў стаць на ногі і прадоўжыць выступленне раз за разам выконваючы неверагодныя піруэты сальта акрабатычныя скачкі... І не выпадкова толькі самыя загартаваныя і адданыя прыхільнікі гэтага віду спорту за некалькі гадоў напружаных і настойлівых трэніровак зноў жа поўных рызык пераадолеўшы шлях з соцень і тысяч «пробных» тых жа скачкоў піруэтаў ды сальта пракладваюць сабе шлях да еўрапейскіх сусветных і алімпійскіх п'едэсталаў гонару. (Звязда.)

Тэкст № 2. Здарылася так што я гадоў з дваццаць не бачыўся з Азгурам. Прайшла вайна многа чаго перамянілася не стала многа каго з сяброў. Сустрэўшыся мы ведама прыглядаліся адзін да аднаго стараючыся пазнаць чым кожны стаў.

Прызнаюся не без душэўнай трывогі я пайшоў у майстэрню да Азгура там павінна быць тое святое святых у якім выказваецца самы высокі дух чалавека.

Ён перш пачаў сам мне паказваць і тлумачыць замыслы кампазіцыі але ўгледзеў што гэта мяне скоўвае не дае дамысліць і пашукаць рашэння самому. Ён скінуў пінжак сеў на табурэтку і пачаў як некалі варажыць над раскрытаю глінянаю фігураю сям-там падмазваючы сям-там раўняючы стэкаю то падымаючыся і адыходзячы то зноў прысіджваючыся на табурэтку. (Паводле Я. Скрыгана.)

Тэкст № 3. Нёглюбскі строй касцюм з архаічнай панёвай і старажытным неразбаўленым яшчэ геаметрычным арнаментом. Ён як і любы іншы нясе ў сабе сэнс пабудовы ён будуюцца. Знак «засеянае поле» якому каля чатырох тысяч гадоў адначасова і знак жанчыны і знак які выкладваў на зямлі беларускі сялянін пачынаючы будаваць дом. Гэты ж знак упрыгожвае рукавы і ручнікі заўсёды знаходзячыся ў цэнтры кампазіцыі. Бо ён сам абазначэнне цэнтра сусвету. На некаторых ручніках рамбічныя знакі з касым крыжам і насеннем унутры

ўтвараюць цэлыя вертыкальныя ланцугі. Гэта адно з увасабленняў Дрэва Жыцця вядомае ледзь не з палеаліту. Пульсуючы гэты парастак цягнецца ўверх даючы вобразнае і геніяльнае па ёмістасці інфармацыі сімвалічнае выяўленне Роду. (Паводле Г. Нечаевай.)

Практыкаванне 85.

- Перакладзіце тэкст на беларускую мову.
- Параўнайце ўтварэнне дзеепрыслоўяў у рускай і беларускай мовах.
- Назавіце сродкі сувязі сказаў у тэксце.

Тэкст № 1. Рассказывать о Медведе трудно. Думаю, коллеги-журналисты, зная Александра Васильевича, согласятся со мной. С одной стороны, про него написано столько тысяч страниц, что сказать нечто новое не представляется возможным. С другой – находясь под постоянным пристальным вниманием, при всей внешней открытости натуры, Медведь каким-то образом умудряется оставаться загадкой, неся в себе тайну феномена собственной судьбы. (С. Виноградов.)

Слоўнік

Пристальное внимание – пільная ўвага
Умудряется – умудраецца

Тэкст № 2. Отец хотел, чтобы Эдвард Мунк стал инженером. Но, увлекшись живописью, Эдвард в 18 лет поступил в Королевскую школу рисования, где, проучившись всего лишь год, вместе с друзьями снял студию и стал работать самостоятельно.

Уже ранние его работы написаны уверенной кистью мастера. Среди них – первый из множества автопортретов. Мунк писал их потом ежегодно, словно следя за тем, как на него воздействует время. Менялся не только он сам – менялась его живопись. Автопортреты без утайки, как на исповеди, повествуют о его жизни, тревогах, поисках, находках, разочарованиях. Один из биографов, обращая внимание на сходство черт Мунка и Леонардо да Винчи, отмечал, что оба обладали огромной силой воли, оба, далеко опередив свое время, остались чужими среди современников. (А. Грачева.)

Слоўнік

Словно – быццам
Без утайки – не тоячыся
Повествовать – апавядаць
Сходство – падабенства

Тэкст № 3. Бетховен сел к инструменту, взял несколько низких аккордов, и в зал полилась мелодия марша, прерываемая веселыми пассажами, полными блеска и остроумия. Низкие аккорды повторялись через равные интервалы, напоминая грохот барабанов, а в высоких регистрах звенели чудные трели, словно птицы и колокола славили чью-то победу. Импровизация разворачивалась, низвергая водопады звуков, напоминая звон сабель. Безнадёжно ожидая цитат из своего любимого Гайдна, хозяин салона недоуменно смотрел на композитора. Бетховен импровизировал на тему совсем неизвестной мелодии, в которой не было ровным счетом ничего от привычных изысканному венскому слуху изящных звуков. (М. Машин.)

Слоўнік

<i>Прерываемая</i>	– якая перарываецца
<i>Остроумие</i>	– дасцігнась
<i>Низвергать водопад звуков</i>	– звяргаць вадаспады гукаў
<i>Безнадёжно</i>	– безнадзейна
<i>Недоуменно</i>	– здзіўлена, разгублена
<i>Ровным счетом</i>	– абсалютна, зусім
<i>Изысканный слух</i>	– далікатны слых
<i>Изящные звуки</i>	– вытанчаныя гукі

Тэст «Дзеяслоў»

- Адзначце дзеясловы незакончанага трывання:
 1) адкрыць, 2) падтрымліваць, 3) рашыць,
 4) выкладаць, 5) выкарыстаць.
- Адзначце дзеясловы, якія ў форме трэцяй асобы множнага ліку будуць мець канчатак **-аць, -яць**:
 1) спадзявацца, 2) задавальвацца, 3) дагаварыцца,
 4) залежаць, 5) гаварыць.
- Адзначце дзеясловы, якія ў форме трэцяй асобы множнага ліку будуць мець канчатак **-уць, -юць**:
 1) знайсці, 2) падказаць, 3) маляваць,
 4) стаць, 5) цяпець.
- Адзначце дзеясловы, якія ў форме другой асобы множнага ліку абвеснага ладу маюць канчатак **-еце**:
 1) знайсці, 2) падрасці, 3) смяяцца
 4) пражыць, 5) выкінуць.

5. Адзначце дзеясловы, якія ў форме другой асобы множнага ліку абвеснага ладу маюць канчатак **-яце**:
 1) гуляць, 2) забіраць, 3) несці,
 4) ісці, 5) зберагаць.
6. Адзначце дзеясловы, якія ў другой асобе множнага ліку загаднага ладу пішуцца з мяккім знакам:
 1) стан_це, 2) агледз_це, 3) правер_це,
 4) адрэж_це, 5) вызнач_це.
7. Адзначце дзеясловы, якія маюць суфікс **-ва-**:
 1) згад_ць, 2) стрымл_ць, 3) падпіс_ць,
 4) разыгр_ць, 5) абнадзей_ць.
8. Адзначце дзеясловы, якія маюць суфікс **-ава-, -ява-**:
 1) рад_цца, 2) загад_ць, 3) замарудж_ць,
 4) крытык_ць, 5) даслед_ваць.
9. Адзначце дзеясловы, ад якіх можна утварыць дзеепрыметнікі, ужывальныя ў беларускай мове:
 1) дрыжаць, 2) узнагародзіць, 3) вырасціць,
 4) запрасіць, 5) смяяцца.
10. Адзначце дзеясловы, ад якіх нельга ўтварыць дзеепрыметнікі, ужывальныя ў беларускай мове:
 1) заходзіць, 2) напісаць, 3) вывучыць,
 4) навучыцца, 5) навучыць.

Прыслоўе

Прыслоўе – самастойная часціна мовы, якая абазначае прымету дзеяння ці стану, прымету якасці або прадмета: *бегчы **хутка**, маляваць **вельмі** прыгожа, дом **насупраць**.*

Галоўная прымета прыслоўяў – іх нязменнасць: яны не скланяюцца і не спрагаюцца, не маюць канчаткаў, не ўтвараюць форм роду і ліку.

Практыкаванне 86.

- Прачытайце тэкст.
- Знайдзіце прыслоўі. Вызначце, для чаго яны ўжываюцца ў тэксце.
- Раскажыце, як яны ўтварыліся.
- Дзе магчыма, падбярыце да прыслоўяў антонімы.

Тэкст № 1. Палёт заўсёды прывабліваў чалавека. Спрадвеку, магчыма, самыя першыя людзі марылі лятаць, як птушкі. Падалі з царкоўных званіц, высокіх дрэў, гор. Адны разбіваліся, а тыя, хто цудам

заставаўся жывы, траплялі пад суд: іх выганялі з гарадоў, а то і каралі смерцю. Я пра ўсё гэта міжволі думаў, назіраючы фінальныя спаборніцтвы зімовай Алімпіяды ў амерыканскім Солт-Лэйк-Сіці. Амаль дзве гадзіны нават на паўхвіліны не мог адвесці вачэй ад фрыстайлістаў. Прычына банальная. Сярод 12 лепшых спартсменаў, што трапілі ў фінал, тое былі беларусы.

Дзмітрый Рак дамогся такога поспеху, дзякуючы найперш волі, жаданню і... натхненню. Ніколі раней ён не выступаў з такім імпэтам, ніколі не набіраў такіх высокіх балаў.

Спадзявацца на выхад у фінал Дзмітрыя Дашчынскага было яшчэ менш шанцаў, чым на яго цэзку Дзмітрыя Рака. Дашчынскі – вопытны майстар. Але бяда ў тым, што ён за два тыдні да адказных спаборніцтваў зламаў ключыцу, не трэніраваўся.

Пра Аляксея Грышына (ён стаў улюбёнкам гледачоў) гаварылі як пра фаварыта, як мінімум прэтэндэнта на медаль. У фінал ён выйшаў без асаблівых праблем, больш таго, абышоў свайго галоўнага канкурэнта Эрыка Бергуста.

І вось фінал. Шалёны разгон, высокі скачок, перавароты ў паветры, тры з паловай секунды вольнага палёту. І ўсё трэба выканаць дакладна, без памылак, асабліва прызямленне. У фінале спартсмены скачуць па два разы. Ужо пасля першай спробы было зразумела, што нашы Дзімы – Рак і Дашчынскі – практычна на медалі разлічваць не могуць. Перадапошнім скакаў Аляксей Грышын. Атрымалася няблага, але не вельмі бліскуча. Ён апынуўся толькі на трэцім месцы. А яшчэ не выступаў яго асноўны канкурэнт. Павінна было здарыцца нешта экстраардынарнае, каб Грышын «захапіўся» за бронзу. І, мусіць, лёс быў на баку Аляксея. Падчас прызямлення віцэ-чэмпіён Нагана Эрык Бергуст упаў. Канечне, шкада амерыканскага спартсмена, але як прыемна, што наш лятаючы лыжнік ўсё-такі атрымаў алімпійскі медаль і яго сябры па камандзе паказалі неблагі вынік. (Паводле В. Жывіцы.)

- Чым абумоўлена ўжыванне некалькіх найменняў для абазначэння аднаго і таго ж чалавека – спартсмена Аляксея Грышына?

Тэкст № 2. У Нацыянальным мастацкім музеі Беларусі выстаўлена карціна Фердынанда Рушчыца «Ля касцёла».

На карціне адлюстраваны касцёл у Вішневе, што непадалёк ад Багданава. Гэты будынак захапіў мастака сваёй самабытнай архітэктурай, даўнім аздабленнем і тым, што цудоўна захаваўся. Невыпадкова на працягу некалькіх гадоў касцёл быў сюжэтам многіх яго жывапісных і графічных прац.

Кампазіцыі твора вертыкальная і сіметрычная. Гэта падкрэслена скраванымі ўгару сілуэтамі дрэваў і пабудовай палатна на супастаўленні трох тонавых плямаў: дзвюх цёмных – узнесены да неба касцёл і прыкасцельная гаспадарчая пабудова – і аднаго светлага – сінь неба з велізарнымі кучавымі воблакамі. Пляма воблакаў нібы свеціцца знутры.

Важную ролю ў стварэнні эмацыйнага настрою карціны адыгрывае жывапісная фактура палатна: мазкі, іх шчыльнасць, накірунак і велічыня. Шырокія, пастозныя, яны літаральна «лепяць» плоскаці і аб'ёмы.

Фердынанад Рушчыц цудоўна перадаў прыроду ва ўсім яе багацці і дынамізме, такой, якой яна паўстае перад намі ў рэальнасці. Музыка, якую жывапісец чуў у сабе, выразна адчуваецца ў творы. Яе мастак перадаў і глядачу праз тонкае лірычнае гучанне нацыянальных беларускіх напеваў – трэба толькі ўмець пачуць. І, вядома, тут яскрава выяўляецца разуменне прыгожага, што спасцігаецца ў вялікім і малым, што знаходзіцца ў блізім і простым. (Паводле Ю. Мішаковай.)

- Прачытайце тэкст Г. Багданавай. Параўнайце апісанне карціны Ф. Рушчыца ў абодвух тэкстах.

Імя Фердынанда Рушчыца – жывапісца, графіка, тэатральнага дэкаратара і педагога – выдатна вядомае не толькі ў Беларусі, але і ў Польшчы, Літве. Яго творы зберагаюцца ў лепшых калекцыях свету.

Але ж мы стаім перад адною з лепшых яго карцін. І дзякуючы ёй прагнем спазнаць, якою ж была яна, апошняя вясна XIX стагоддзя? Давайце адарвёмся ад будзённасці і зробім крок за прастору палатна. Ну вось. Нарэшце. Мы ўжо там. Ля драўлянага вясковага касцёла...

Каб наблізіцца да сэнсу твора, варта найперш зразумець яго кампазіцыю. Званіца і касцёл у Багданаве, мяркуючы па назве («Ля касцёла»), павінны былі зрабіцца сэнсавым цэнтрам палатна. Але што мы бачым у Ф. Рушчыца? Манументальныя, паводле мастакоўскага ўспрымання, збудаванні толькі акаймоўваюць, з двух бакоў замыкаюць прастору, скіроўваюць позірк глядача не на сам касцёл, а ўглыбіню – на далягляд і ўверх да неба. Касцёл і званіца – не хавальнікі, а толькі сведкі адкрыцця сутнасці. Узмацняе эффект фігура селяніна, які сядзіць на невялікім пагорку (самы першы план) спінаю да глядача. Ён бачыць тое ж, што і кожны, хто набліжаецца да карціны. Але зноў жа не займае цэнтр кампазіцыі. Чалавек быццам пасунуўся, каб не замінаць і нам углядацца, суперажываць з усімі людзьмі і Прыродай. Менавіта яна, наша прамачі і ўладарніца, абуджаная веснавымі промнямі, робіцца ў творы галоўнай дзейнай асобай. Не ўкленчыўшы, як тыя, хто сабраўся ля касцёла, на роўных размаўляе з ёю чалавек. Толькі нізкі пункт погляду ўсё ж падкрэслівае яе веліч і ўсемагутнасць.

Валадарыць над усім неба. Да яго скіраваныя ўсе вертыкалі. Неба не спякотнае, не сухое, аблогі, што, быццам нагадваючы пра бег часу, імкліва сплываюць з ветрам, набрынялі вільгаццю, якую так чакае зямля. Тыя, хто павернуты да касцёла, бачаць толькі адбітак неба ў зашклёным рамбічным акенцы над уваходам. І толькі селянін, што сядзіць да нас спінаю, успрымае яго ва ўсёй велічы. Такім чынам, аб'ектам пакланення робіцца сама Прырода. Гэта вельмі натуральны для народнага светаўспрымання погляд на жыццё.

На сярэднім плане, як і на заднім, выразна акрэсленыя гарызанталі. Месца канкрэтызаванае не толькі дакладнымі помнікамі дойлідства, але і самой мякка выгнутай лініяй далягляду. Міншчына, і ў прыватнасці Валожыншчына, якраз і вылучаецца сярод іншых рэгіёнаў Беларусі мяккім, натуральным перацяканнем пагоркаў, узлескаў. Асноўная лінія тут не роўная, як на Брэсцкім Палессі, а плаўная, хвалістая. Ф. Рушчыц вельмі любіў, добра ведаў свой бацькоўскі край. І ці не адсюль адвольнае валоданне самымі разнастайнымі ракурсамі (з лініі далягляду, ніжэй лініі далягляду, з вышыні птушынага палёту і г. д.), што вылучае яго сярод сучаснікаў... (Паводле Г. Багданавай.)

*Тэкст № 3. Слова кампазіцыя паходзіць ад лацінскага *compositio*, што значыць сачыненне, складанне, размяшчэнне. Разнастайныя кампазіцыйныя заканамернасці, такія, як сіметрыя або асіметрыя, цэласнасць, раўнавага, рытм і інш., мы пастаянна назіраем у прыродзе.*

Кампазіцыя ёсць ва ўсіх творах мастацтва – у дойлідстве, музыцы, літаратуры, кінафільмах. Кампазіцыя ў карціне – свайго роду канструкцыя, дзе выяўленыя элементы аб'яднаныя ў адзінае гарманічнае цэлае. Яе характар заўсёды залежыць ад задумы мастака. Існуюць розныя яе тыпы, напрыклад, партрэтная, аднафігурная, шматфігурная і інш.

Рухі, жэсты, размяшчэнне герояў на палатне абумоўлены сэнсам твора. Варта ўгледзецца ў карціну, удумацца ў яе, і тады становіцца зразумела, што ўсе элементы твора звязаны паміж сабой прадметнымі сувязямі, адзінствам сэнсу.

У кампазіцыі карціны існуе пэўная іерархія элементаў. Так, асноўным элементам з'яўляецца сюжэтна-кампазіцыйны цэнтр. Менавіта ён выяўляе галоўны змест сюжэта. Слова «цэнтр» не азначае, што ён размяшчаецца непасрэдна ў геаметрычным цэнтры выяўленчай паверхні. Ён можа займаць і ўсё поле палатна, а можа знаходзіцца недзе збоку, унізе або наверху... Важна, што ў ім засяроджаны асноўны сэнс сюжэта. Вылучэнне галоўнай часткі выявы мастак праводзіць пры дапамозе спецыфічных сродкаў – гэта можа быць, напрыклад, дынамічная група

фігур, асноўная дзея, найбольш актыўны колеравы элемент і г. д. Глядач павінен шукаць у сюжэтна-кампазіцыйным цэнтры так званы сэнсавы вузел, дзе звязваецца сюжэт.

Акрамя галоўных, існуюць і другарадныя элементы. Але яны таксама неабходныя для разумення сюжэта. Нярэдка яны дапаўняюць успрымання асноўнай выявы пры дапамозе розных атрыбутаў, ствараюць пэўнае асяроддзе, агульную атмасферу. Такім чынам арганізуецца кантэкст, неабходны для разумення агульнай ідэі. (Паводле А. Атраховіч.)

- Прачытайце папярэдні тэкст Г. Багданавай. Як аналізуе кампазіцыю твора аўтар?

Праваліс прыслоўяў

Пішучца **разам**:

а) прыслоўі, утвораныя ад прыслоўяў: *назаўсёды, насупраць, пазаўчора, залішне, залетась, занадта*;

б) прыслоўі, утвораныя спалучэннем прыназоўнікаў з рознымі склонавымі формамі кароткіх прыметнікаў: *дабяля, змалку, здаўна, паціху, здалёку, справа*;

г) прыслоўі, утвораныя спалучэннем прыназоўнікаў **у, на** з поўнымі прыметнікамі жаночага роду ў вінавальным склоне: *упустую, урассыпную, наўдалую, ушчыльную; **выключэнне**: у адкрытую*;

д) прыслоўі, утвораныя спалучэннем прыназоўнікаў **у, на** з лічэбнікамі: *удвух, удзвюх, утрох, утраіх, утрая, упяцёх; **але** у адно, па двое, па трое*;

е) прыслоўі, утвораныя ад займеннікаў: *нашто, навошта, затым, потым, нішто, зусім*;

ж) прыслоўі, у якія ўваходзяць словы **што** і **сама**: *штодзень, штоночы, таксама, гэтаксама*;

з) прыслоўі, утвораныя спалучэннем прыназоўнікаў з рознымі склонавымі формамі назоўнікаў, якія ў сучаснай мове самастойна не ўжываюцца: *досыць, дашчэнту, бесперастанку, даспадобы, запанібрата, знячэўку, насцеж*;

і) прыслоўі з шырокім прасторавым і часавым значэннем, якія маюць у сваім складзе назоўнікі **вечар, ранак, ноч, дзень, верх, ніз, гара, даль, высь, бок, перад, пачатак**: *увечары (але пад вечар), зранку (але з ранку да вечара, з вечара да ранку), уночы, удзень, уверх, уверсе, зверху, знізу (але з верху да нізу, з нізу да верху), угары, удаль, увысь, уперад, наперадзе, спачатку, адразу*;

к) прыслоўі, утвораныя спалучэннем прыназоўнікаў з назоўнікамі, паміж якімі нельга без змены сэнсу паставіць азначэнне або да

назоўніка нельга паставіць сэнсавага пытання: *дадому, накрыж, напалову, увосень, узімку, напаказ, спадылба, упершыню, наўекі, углыб, апоўдні, апоўначы.*

Пішуцца праз **дэфіс**:

а) прыслоўі з прыстаўкамі **па-**, калі яны заканчваюцца на **-аму, -яму, -ому, -му, -ску, -цу, -ы**: *па-летняму, па-новаму, па-беларуску, па-суседску, па-дзіцячы*;

б) прыслоўі з прыстаўкай **па-**, калі яны ўтвораны ад парадкавых лічэбнікаў: *па-першае, па-другое, па-трэцяе*;

в) прыслоўі, утвораныя паўтарэннем таго самага слова: *ціха-ціха, позна-позна, дзе-нідзе, мала-памалу, крыж-накрыж*;

г) прыслоўі з прыстаўкай **абы-** і суфіксам **-небудзь**: *абы-дзе, куды-небудзь.*

Пішуцца **асобна**:

а) устойлівыя спалучэнні, у якіх слова паўтараецца ў розных склонах з прыназоўнікам: *дзень у дзень, адзін на адзін, след у след, час ад часу*;

б) спалучэнні назоўнікаў з прыназоўнікамі, якія не канчаткова перайшлі ў прыслоўі, бо назоўнік можа ўжывацца ў розных склонавых формах: *на памяць, па памяці, за памяццю, у пару, да пары, не ў пару, за мяжой, з-за мяжы, за мяжу, пад пахай, з-пад пахі*;

в) спалучэнні назоўнікаў, якія пачынаюцца галоснай, з прыназоўнікам **у**: *у абдымку, у абмен, у адзіночку*;

г) спалучэнні назоўнікаў з прыназоўнікамі **без, з, да, на**: *без аглядкі, без разбору, з ходу, з разбегу, з размаху, да ўпаду, да зарэзу, на віду, на жаль, на вока.*

Запомніць: *усё роўна, усё адно, як след, якраз.*

Практыкаванне 87.

- Растлумачце правапіс прыслоўяў.
- Ці з'яўляюцца сінонімамі выдзеленыя словы? Растлумачце розніцу ў іх значэнні, праілюструйце ўласнымі сказамі.
- Запішыце сінанімічны рад са словамі *спачатку, назаўсёды*.

Улетку, мякка, без аглядкі, з разбегу, за мяжой, па-новаму, **дзесьці**, зранку, **дзе-нідзе**, кудысьці, на шчасце, штогод, **абы-дзе**, мімаволі, навошта, штораз, тамсама, дадому, па-твойму, абы-куды, ззаду, удвая, на момант, удзвюх, надзвычайна, па-чацвёртае, **недзе**, паабапал, залетась, напаказ, без разбору, на бягу, утрох, апоўначы, на памяць, з разгону, удзень, напралом, спачатку, на злосць, бясконца, назаўсёды, на вока, углыб, раз-пораз, якраз, як след, усё адно, па-першае, без канца, па двое.

Практыкаванне 88.

- Прачытайце тэкст.
- Як трэба пісаць выдзеленыя словы: разам, асобна, праз злучок?
- Перакладзіце тэкст на рускую мову.

Тэкст № 1. Кідок мяча сагнутай рукой **(з)верху** ў апорным становішчы з'яўляецца адным з самых распаўсюджаных у гандболе. Як правіла, яго наносяць з сярэдніх і далёкіх дыстанцый з закрытых пазіцый. Гэтым прыёмам ігракі часта робяць сяміметровы штрафны кідок.

Кідок падобны на перадачу мяча сагнутай рукой **(з)верху**, але выконваецца з максімальным намаганнем. Ігрок пачынае замах пад першы ці другі крок, а заканчвае адначасова з апошнім. Са становішча гатоўнасці да кідка рэзка разгібае ў калене левую нагу (выкарыстоўваючы рэакцыю апоры), **(за)тым** згібае тулава ў поясе, робячы адначасова вострападобны рух плячом, перадплеччам і кісцю.

Тэкст № 2. З'явіўшыся ў XIII стагоддзі ў краінах Заходняй Еўропы, кафля як канструктыўны элемент печы ўжо ў XIV стагоддзі была шырока распаўсюджана і на тэрыторыі Беларусі. **(С)пачатку** яна мела цыліндрычную ці канічную форму і выраблялася на ганчарным крузе, але **(не)(ў)забаве** вынайшлі каробчатую кафлю з плоскай паверхняй, на якой зручна было адціскаць розныя выявы. **(Як)раз** такая кафля і прынесла славу беларускім майстрам.

З XVI стагоддзя кафля ў вялікай колькасці вырабляецца ў многіх беларускіх гарадах: Мінску, Магілёве, Гродне, Пінску, Віцебску, Заслаўі, Лагойску, Быхаве, Полацку, Мсціславе і інш.

Беларускія майстры-кафляры ўпісалі яркую старонку і ў гісторыю рускага мастацтва. Да нашых дзён у Маскве і яе ваколіцах захаваліся такія пабудовы, **(з)нутры** і **(з)вонку** аздобленыя паліхромным дыянам з рознакаляровых гліняных плітак. За сотні гадоў фарбы не пабляклі, не выцвелі і сёння ярка пераліваюцца ў сонечных промнях, здзіўляючы нас высокім майстэрствам. (Паводле Я. Сахуты.)

Тэкст № 3. Струны пелі. Кожная **(па)свойму**. Іншая падасць голас і адразу сціхне, быццам да чаго прыслухоўваецца. Іншая гамоніць даўгавата, нібы хоча расказаць пра сваё, толькі ёй вядомае, адвечнае, важнае. Іншая гаворыць не спяшаючыся, разважліва, нібыта з разлікам пераканаць у нечым, запаланіць надзейна, адразу і **(на)доўга**. Яшчэ жывеш тым, што падарыла табе струна папярэдня, а суседняя возьме

раптам і перапыніць дарогу ёй, і пахваліцца сваім – маладым і задорным, і пакліча за сабою твае думкі, тваё сэрца – усяго цябе. Іншая, **(на)суперак** усім астатнім, як пакрыўджанае дзіцяня, возьме і раптам заплача. І тады плач той падхоплівае ці не ўся іхняя сямейка, і чуён ён доўга – надрыўны і нібы няўмольны. А потым нібы хто супакоіць тое дзіцяня, і яно ўжо смяецца і смех свой, як сонца прамяні, разлівае далёка **(на)(ў)кола**. І здаецца ўжо: ты не ў хаце сядзіш, а ідзеш дарогаю, а над табою – трапяткі жаваранак. Але той жаваранак – толькі на нейкую хвіліну... **(За)мест** яго раптам узялі і зашчабяталі гаваркія ластаўкі. Яны шчабечуць, расказваюць пра свае радасці нястомна. (Я. Пархута.)

Самастойная работа

1. Выпішыце словазлучэнні, у склад якіх уваходзяць прыслоўі: 1) *трайны скачок*, 2) *дом насупраць*, 3) *двойчы сказаў*, 4) *мастацкі твор*, 5) *азірацца раз-пораз*, 6) *штодзень назіраць*, 7) *ніхто не зайшоў*, 8) *па-мужчынску стрымана*, 9) *прывезці з-за мяжы*, 10) *побач з домам*.
2. Утварыце прыслоўі, выкарыстаўшы прапанаваныя словаўтваральныя асновы і афіксы:

Словаўтваральныя асновы	Словаўтваральныя афіксы
заўтра, дзе, як, калі, дзень, верх, летась, выразна, часова, так	на-, за-, па-, свое-, не-, ні-, аб-, што-, -сама, – небудзь

3. Запішыце ў адзін слупок прыслоўі, якія з прыстаўкай **па-** пішуцца разам, а ў другі – тыя, што з **па-** пішуцца праз злучок: 1) *(па)малу*, 2) *(па)мойму*, 3) *(па)першае*, 4) *(па)дзіцячы*, 5) *(па)абапал*, 6) *(па)блізу*, 7) *(па)новаму*, 8) *(па)волі*, 9) *(па)вучальна*, 10) *(па)беларуску*.
4. Запішыце словы, раскрываючы дужкі: 1) *(у)пачатку лістапада*, 2) *(у)след натоўпу*, 3) *(на)працягу стагоддзяў*, 4) *(што)год прыязджае*, 5) *шумела (не)падалёк*, 6) *штаны (у)абцяжку*, 7) *(там)сама прачытаў*, 8) *(на)чале калоны*, 9) *падняць на(смех)*, 10) *павярнуў (у)напрамку балота*, 11) *час(ад)часу заходзіў*, 12) *(як)раз скончыў працу*, 13) *зробіў (як)след*, 14) *раскінуўся (пад)бокам*, 15) *вывучыць (на)памяць*, 16) *запомніць (на)заўсёды*, 17) *зробіць (па)свойму*, 18) *крыкнуць (на)бягу*, 19) *(у)адзіночку не справіцца*, 20) *(усё)адно дзевядзецца прачытаць*.
5. Складзіце словазлучэнні ці сказы з прыслоўямі і спалучэннямі слоў: *удзень – у дзень*, *дахаты – да хаты*, *зусім – з усім*, *утрох – у трох*, *убаку – у баку*.

Тэст «Прыслоўе»

1. Адзначце сказы, у якіх ёсць прыслоўі:
 - 1) Пасля надышлі замаразкі. (М. Лынькоў.)
 - 2) Пасля вячэры маці доўга размаўляла з бацькам. (Б. Сачанка.)
 - 3) У Цёмнабродскай школе вечарам быў вялікі сход. (К. Чорны.)
 - 4) Старыя вітаюцца за руку, садзяцца побач...(Я. Брыль.)
 - 5) Побач чыгункі ўжо цягнулася доўгая жоўтая паласа зямлі. (Я. Колас)
2. Адзначце прыслоўі, утвораныя ад назойнікаў:
 - 1) навек,
 - 2) глыбока,
 - 3) уранку,
 - 4) назаўтра,
 - 5) угары.
3. Адзначце прыслоўі, утвораныя ад лічэбнікаў:
 - 1) утроя,
 - 2) упершыню,
 - 3) зашмат,
 - 4) паасобку,
 - 5) двойчы.
4. Адзначце прыслоўі, утвораныя ад прыметнікаў:
 - 1) хутка,
 - 2) па-суседску,
 - 3) нявесела,
 - 4) надоўга,
 - 5) дабяля.
5. Адзначце сказы, у якіх выдзеленыя словы не з'яўляюцца прыслоўямі:
 - 1) Я пайду за_тым чалавекам.
 - 2) У_перадзе па дарозе нічога не было відаць ад сонца. (І. Пташнікаў.)
 - 3) Я ступаю па былым двары, іду да_хаты, дзе жылі суседзі. (Г. Бураўкін.)
 - 4) Заблудзіўся ў_трох соснах.
 - 5) Па калядах у_ночы трашчыць, а ў_дзень плюшчыць.
6. Адзначце прыслоўі, якія пішуцца разам:
 - 1) расце ў_высь,
 - 2) з_вечара да раніцы,
 - 3) з_пачатку года,
 - 4) схавалася ў_глыб,
 - 5) што_раніцы спазняўся.
7. Адзначце прыслоўі, якія пішуцца праз злучок:
 - 1) усё_роўна,
 - 2) дзе_небудзь,
 - 3) як_раз,
 - 4) раз_пораз,
 - 5) па_мужчынску стрымана.
8. Адзначце прыслоўі, якія пішуцца асобна:
 - 1) на_ляту,
 - 2) па_ціху,
 - 3) у_адкрытую,
 - 4) міма_волі,
 - 5) след_у_след.
9. Адзначце сказы, у якіх словы ў дужках пішуцца асобна:
 - 1) Вецер над полем галосіць, вецер праймае (на)скрозь. (П. Глебка.)
 - 2) Баям і славе (на)сустрэчу ідуць адважныя сыны. (П. Глебка.)
 - 3) Аднойчы выдаўся (на)дзіва цёплы дзень. (П. Рунец.)

- 4) (На)заўтра алені зноў прыйшлі да стога. (І. Пташнікаў.)
 - 5) (Па)двух, (па)трох, (па)чатырох салдаты разышліся па дварах. (Я. Брыль.)
10. Адзначце сказы, у якіх словы ў дужках пішучца праз злучок:
- 1) Яна падпывала мне ціха і неяк (па)вясковаму сардэчна. (Я. Брыль.)
 - 2) (Па)волі дрэўцы дагараюць, і ціха іскрачкі ўзлятаюць. (Я. Колас.)
 - 3) (Ледзь)ледзь пачынала днець, калі над лугам у нізінах стаў падымацца малочны туман. (І. Шамякін.)
 - 4) Пасажыр ішоў (па)малу, не зважаючы на дождж. (З. Бядуля.)
 - 5) Было (па)ранейшаму ціха. (І. Мележ.)

Службовыя часціны мовы

Службовыя часціны мовы – прыназоўнікі, злучнікі, часціцы – не маюць намінацыйнага значэння і граматычных катэгорый, самастойнай сінтаксічнай функцыі. Яны ўжываюцца толькі ў спалучэнні з самастойнымі часцінамі мовы.

Прыназоўнік – службовая часціна мовы, якая выражае разнастайныя адносіны склонавых формаў назоўніка (лічэбніка, займенніка) з іншымі словамі ў словазлучэннях і сказах: *ісці па вуліцы, развітацца з сябрамі, падзяліць на тры*.

Злучнік – службовая часціна мовы, якая служыць для сувязі слоў і сказаў. Злучальныя злучнікі (*і, а, але, ды, ці, або, ні-ні, то-то*) звязваюць аднародныя члены і часткі складаназлучанага сказа. Падпарадкавальныя злучнікі (*што, калі, як, каб, бо, нібы* ды інш.) служаць для сувязі частак у складаназалежным сказе.

Часціцы – службовая часціна мовы, якая выражае розныя дадатковыя адценні значэння слоў, словазлучэнняў і сказаў або служыць для ўтварэння формаў слоў.

Практыкаванне 89.

- Прачытайце тэкст.
- Знайдзіце службовыя часціны мовы.
- Размяркуйце іх у тры групы: прыназоўнікі, злучнікі, часціцы.
- Раствлумачце правапіс выдзеленых слоў.

Тэкст № 1. Дзіўна, але факт: прадстаўнікі моцнага полу настолькі звыкліся з тым, што жанчыны выцясняюць іх з усіх сфер дзейнасці, што і не спрабуюць пратэставаць, як гэта асмельваліся рабіць яшчэ **на пачатку** XX стагоддзя. Больш таго, яны прымаюць як належнае, што

цудоўны пол усё больш рашуча скарае спакон веку мужчынскія віды спорту. Да прыкладу, упадабалі нашы пяшчотныя, ласкавыя жанчыны суровае і жорсткае дзюдо. Адзін здзіўляўся, другі абураўся, трэці захапляўся – ды так усе і супакоіліся. **Прыйшлі** да высновы, што слабой **безабароннай** дзяўчыне нібыта нават і карысна валодаць прыёмамі **самаабароны** ў наш далёка не ідэальны час. З цягам часу пачалі нават ганарыцца зямлячкамі-чэмпіёнкамі. А зусім нядаўна, усяго некалькі **дзесяцігоддзяў** назад, быў звергнуты, відаць, самы старажытны стэрэатып «выключна мужчынскага» віду спорту – футбола. Дарэчы, у нашай краіне, як заўсёды, гэта адбылося са спазненнем гадоў гэтак на 20–25. Спачатку на пустых, у закрытых спартыўных залах збіраліся, хаваючыся ад сямбровак, **чародкі** дзяўчат, якія часцей ганялі мяч з хлапчукамі, чым гулялі ў лялькі. Потым іх энтузіязм заўважалі трэнеры і запрашалі ў каманды.

Шчыра кажучы, я б не ўзяў на сябе смеласць сцвярджаць, што жаночы футбол ні ў кога не выклікае пратэсту, што ўсе прыйшлі ў захапленне ад новай «забаўкі слабога полу». Для многіх на сённяшні дзень жанчына і футбол – рэчы **па-ранейшаму** несумяшчальныя. Тым не менш жаночы футбол існуе... (П. Уладзіміраў.)

- Працягніце разважанні аўтара пра «жаночыя» віды спорту.

Тэкст № 2. Паэзія існуе ў часе, жывапіс – у прасторы. Абое – і паэзія і жывапіс – падуладны мапі і не маюць часам іншага апірышча, як **суб’ектыўнасць** творцы. Вялікія старыя эпохі – Готыка і Барока, Рэнесанс і Мадэрн – сёння не больш як фрагменты, візуальныя цытаты з мінулага.

Стыхія сучаснага мастацтва – індывідуальны **праект**, напрыклад, праект Міхала Анемпадзістава.

Усялякія тлумачэнні залішнія, калі глядзіш на каляровыя прату-беранцы, вострыя лісты, малады месяц, калі прастора карціны ўзрываецца музыкай альбо заціхае ў маўчанні. Вытлумачыць – значыць перакласці ў словы, але як можна перакласці Лад, калі ўсё займае сваё, менавіта СВАЁ месца?

Што ж застаецца крытыцы, якая свядома адмаўляецца разглядаць і **ацэньваць** прастору ўнутры карціны? Адказ для мяне відавочны: традыцыя і кантэкст.

Традыцыя: Усходняя Еўропа, руіны годнай старой цывілізацыі. Кантэкст: Еўрапейскі калідор, забраны край, дзе за апошнія два стагоддзі было зруйнавана або вывезена і падзелена паміж суседзямі ўсё, што ўяўляе **якую-небудзь** мастацкую каштоўнасць.

Менавіта тут знаходзіць сябе сучаснае беларускае мастацтва. Ягоны лёс – не столькі працяг таго, што было і адбылося, як змяненне, засваенне варожай і фальшывай таталітарнай прасторы. Толькі ў

гэтым лёсе знаходзяцца і супадаюць у адной традыцыі такія розныя мастакі, як Савіч і Савіцкі, Басалыга і Селяшчук, Марачкін і Кашкурэвіч. У гэтай традыцыі знаходзіць сябе і Міхаіл Анемпадзістаў. (І. Бабкоў.)

- Раскажыце, што вы ведаеце пра творчасць мастакоў, згаданых у тэксце.

Тэкст № 3. Народная песня **прыйшла** да нас з глыбокай старажытнасці. Песенная паззія на працягу многіх стагоддзяў была плёнам **вуснамоўнай** творчасці народа, і менавіта гэтая адзіная форма **шматвекавога** існавання народнай песні разам з мелодыяй, якую даў ёй народны творца, стварыла тую непаўторную яе **своеасабліваасць**, якая не перастае здзіўляць, ураджаць, хваляваць, захапляць кожнага, хто **па-сапраўднаму** любіць і разумее народную песню.

Народная песня на працягу сваёй доўгай гісторыі служыла чалавеку, выконваючы пэўную **грамадска-сацыяльную** і эмацыянальную функцыю, была яму жыццёва неабходнай на розных этапах гістарычнага існавання. Таму народная песня жыла, развівалася, надзейна і беражліва захоўвалася, перадавалася з пакалення ў пакаленне. Што датычыцца функцый песень, то яны, як даказана фалькларыстыкай, не былі пастаяннымі, а змяняліся адпаведна інтарэсам і патрабаванням грамадскага жыцця чалавека ў самай цеснай сувязі з яго дзейнасцю. (А. Гурскі.)

- Раскажыце, якія калектывы сёння прапагандуюць народную песню (ці аўтэнтычны фальклор).

Ужыванне часціц не, ні

не		
Адмаўленне	Калі знаходзіцца пры выказніку	<i>Служба не дружба. Не згубіў – няма чаго шукаць.</i>
Сцвярджэнне	Не+магчы+не+інфінітыў	<i>Я не магу не сказаць праўды</i>
	У простых сказах – рытарычных пытаннях	<i>Каму не вядома імя Францыска Скарыны?</i>
ні		
Узмацняе адмаўленне	Не (няма, нельга)+ ні	<i>Нельга спыніцца ні на хвіліну. На вуліцы ні душы (адсутнічае выказнік)</i>
Узмацняе сцвярджэнне	Што (б) ні, хто (б) ні, як (бы) ні, дзе (б) ні ў дадanych частках складаназалежных сказаў	<i>Дзе ні пойдзеш, песні кружаць роem</i>
Злучнік у адмоўных сказах	Можна замяніць злучнікам <i>і</i>	<i>Ні ў жыцці, ні ў людзях я не зняверыўся</i>
Няўпэўненасць	Ба ўстойлівых словазлучэннях	<i>Ні рыба ні мяса, ні хаты ні лапаты, ні свет ні зара</i>

Практыкаванне 90.

- Прачытайце тэкст, вызначце яго стыль.
- Устаўце патрэбную часціцу (*не ці ні*).

Тэкст № 1. Трэба адзначыць, што (н...)водная з сучасных дэфініцыяў спорту (н...)дае ў пэўнай меры адказ на пытанне «што такое спорт» у сучасным яго вымярэнні.

Згодна з сацыяльна-філасофскімі падставамі функцыянавання сучаснага спорту найбольш дакладна вылучаюцца дзве ягоныя характарыстыкі, а менавіта: дзейнасць – фізічная, псіхічная, інтэлектуальная, маральная і г. д. – і спаборніцтва. Сучасная інтэрпрэтацыя паняцця «спорт» спрабуе гарманічна злучыць абедзве гэтыя характарыстыкі ў сацыяльна-эканамічных варунках XX стагоддзя. (Н...)льга (н...)пагадзіцца з тым, што толькі поспехі ў развіцці чалавечай цывілізацыі дазволілі стварыць такую моцную сацыяльную з’яву, як спорт. Важна таксама адзначыць, што асноўныя кампаненты структуры спорту – прафесійны спорт, аматарскі спорт, спорт для ўсіх і камерцыйны спорт – найлепш падкрэсліваюць у працэсе сваёй рэалізацыі «дзейнасць» і «спаборніцтва». Калі прафесійны і аматарскі спорт характарызуюцца пераважна спаборніцтвамі, то спорт для ўсіх і камерцыйны спорт хутчэй за ўсё вызначаюцца наяўнасцю дзейнасці: у першым выпадку дзеля ўласнага задавалення, у другім – каб атрымаць грошы за выступленне.

Зразумела, што спорт (н...)колі б (н...)набыў тое значнае ролі ў грамадстве, якую ён мае зараз і якая ўсё павышаецца, калі б (н...)меў сваёй дзівоснай здольнасці татальнага распаўсюджвання і ўзаемадзеяння з іншымі сацыяльнымі феноменамі. У яго арбіту ўключаюцца велізарныя масы людзей, у яго функцыянаванне ўкладваюцца гіганцкія сумы грошай. (Паводле У. Люкевіча.)

- Знайдзіце тэрміны-словазлучэнні, растлумачце іх. Паразважайце, як суіснуюць структурныя кампаненты спорту ў сучасным грамадстве.

Тэкст № 2. Вандроўкі раскрывалі Язэпу Драздовічу (н...)толькі (н...)спазнанае хараство роднай зямлі, але і багацце душы народнай, падымалі завесу над таямніцай народнага генія. Хацелася і канечне трэба было шмат чаго зрабіць. Драздовіч натое тыпы народнай пабудовы, замалёўвае народныя строі, прылады працы, прадметы хатняга ўжытку, запісвае песні, прыказкі, складае слоўнікі народнай тэрміналогіі па анатоміі, фауне і флоры Беларусі, і скрозь, дзе б (н...) вялі яго сцежкі, робіць накіды памятных мясцін, краявідаў, помнікаў архітэктуры,

піша партрэты людзей, у якіх знаходзіць прытулак, (н...)багаты сялянскі пачастунак. Паміж вандроўкамі ў пошуках працы, маляваннем насценных дываноў пакінуў (н...)калькі пейзажаў: «Ласковы», «Краявід з цягніком», «Возера». Акрамя зманлівай далечы гісторыі, куды (н...)раз узносіўся ўяўленнем, вобразы якой прымушаў ажываць на палатне, жыў яшчэ адной марай. З гадамі яна перарасла ў апантанасць, цягу пазнаць сусвет, разгадаць таямніцу гармоніі руху нябесных святл. Мастак гарача верыў, што чалавецтва ў будучым адрыве войны, вызваліцца ад знясільваючай фізічнай працы і ўвесь свой геній аддасць развіццю творчасці, пазнанню Сусвету. (А. Ліс.)

- Раскажыце, як ушанавана імя Язэпа Драздовіча на Беларусі.

Тэкст № 3. Што (н...)кажы, а жыццё, ужо само па сабе, ёсць радасць, вялікае шчасце, бяскэнны дар. Ёсць важныя дзве часціны, з якіх складаецца жыццё і яго глыбокі сэнс і хараство – чалавек і прырода. Бо (н...)колі (н...)страціць для нас цікавасці чалавек, бо праяўленне яго розуму бязмежна, бо дарогі яго (н...)вызначаны, бо формы яго жыцця і яго адносін да другіх людзей бясконца разнастайныя, канчаткова (н...)выяўлены і (н...)колі (н...)могуць стаць канчатковымі. А прырода! Колькі вялікага задавальнення дае нам яна! Бо прырода – найцікавейшая кніга, якая разгорнута прад вачамі кожнага з нас. Чытаць гэтую кнігу, умець адгадаць яе мнагалучныя надпісы – хіба ж гэта (н...)ёсць шчасце? Адно толькі шкада, што наша жыццё (н...)суразмерна малое для таго, каб начытацца гэтай кнігай. (Якуб Колас.)

- Пазнаёмцесь з артыкулам Т. Шамякінай «Міфалогія. Гармонія чалавека і прыроды» (Роднае слова. 1993. № 12.). Ці згодныя вы з думкамі, выказанымі ў артыкуле?
- Напішыце навуковы артыкул, у якім паразважайце пра гармонію суіснавання народнай архітэктуры і ландшафта.

Правапіс часціц

Разам	Асобна
1. Са словамі, якія без не і ні не ўжываюцца: <i>ніводзін, нікчэмны, непакоіцца, нельга</i>	1. З дзеясловамі, дзеепрыслоўямі: <i>не ведаў, не сказаўшы, не глядзячы ў кнігу</i>
2. Прыстаўка неда- , якая мае значэнне неадпаведнасці патрэбнай норме: <i>недабор, недасол, недадаць</i>	2. У сказе ёсць супрацьпастаўленне: <i>не вялікі, а малы; не мала, а многа; не вьвучанае, а толькі прачытанае правіла</i>
3. З поўнымі дзеепрыметнікамі, якія не маюць залежнага слова: <i>непрачытаная кніга</i>	3. З кароткімі дзеепрыметнікамі: <i>кніга не прачытана</i>

Разам	Асобна
4. З назоўнікамі, прыметнікамі, прыслоўямі, да якіх можна падабраць сінонім без не : <i>няпраўда – мана, недалёкі – блізкі, нядобра – кепска</i>	4. З поўнымі дзеепрыметнікамі, калі ёсць залежнае слова: <i>не прачытаная сястрою кніга</i>
5. З неазначальнымі і няпэўнымі займеннікамі і прыслоўямі <i>нехта, нешта, некалі, нідзе</i> .	5. 3 формамі вышэйшай ступені параўнання: <i>не раней, чым заўтра; не горшы за яго</i>
6. Прыназоўнік <i>нягледзячы</i> . <i>Нягледзячы на мороз, вучні паехалі на экскурсію</i>	6. У спалучэннях <i>далёка не, зусім не, ніколькі не</i>
	7. Са словамі, якія пішуцца праз злучок: <i>не па-руску</i>
	8. З адноснымі прыметнікамі пры адмаўленні якасці: <i>не залатыя пярсцёнак</i>
	9. <i>Не трэба, не варта, не супраць, не шкада, але</i> няможна

Практыкаванне 91.

- Спішыце тэкст, раскрываючы дужкі і ўстаўляючы прапушчаныя літары.

Тэкст № 1. У чэмпіянаце-2002, які ўвойдзе ў гісторыю футбола як самы (н...)чаканы і парадаксальны, ёсць адзін цікавы і станоучы момант, (н...)гледзячы на тое, што на самым пачатку з яго паехалі дамоў многія «зоркі». Бадай упершыню ён да самага свайго фіналу застаецца па-сапраўднаму сусветным. **З васьмі каманд**, што выйшлі ў чвэрцьфінал, ёсць прадстаўнікі **дзвюх Амерык**, Афрыкі, Еўропы і Азіі – усіх населеных кантынентаў за выключэннем Аўстраліі, якая славіцца чым заўгодна, толькі (н...)футболам.

Зрэшты, гэта павінна было адбыцца. Яшчэ **гадоў пятнаццаць** назад спартыўныя аналітыкі загаварылі пра тое, што азіяцкі і афрыканскі футбол чакае вялікая будучыня. Ігракі з гэтых кантынентаў (н...)рэдка маюць нашмат лепшыя, чым еўрапейцы, фізічныя даныя, ім (н...)хапае толькі разумнага трэнера. Калі такі трэнер з'явіцца – каманда пачне здзіўляць усіх. У гэта асабліва (н...)хто (н...)верыў, ківаючы на тое, што еўрапейская школа футбола – наймацнейшая, і яе (н...)пераўзыхі (н...)якімі фізічнымі дасягненнямі футбалістаў... Чаму(с...ці) (н...)хто (н...)падумаў, што будзе, калі «выпускнікі» гэтай школы – трэнеры-еўрапейцы – «здрадзяць» роднаму кантыненту і паедуць працаваць у тую ж Афрыку. Што будзе – мы і ўбачылі нарэшце на гэтым чэмпіянаце на прыкладзе каманд Паўднёвай Карэі і Сенегала. (Паводле А. Ляўковіч.)

- Праскланяйце выдзеленыя словазлучэнні.
- З якім значэннем (прамым ці пераносным) ужыты ў тэксце словы *зорка, здрадзіць*?

Тэкст № 2. Беларуская скульптура XVIII стагоддзя (н...)вызначалася творамі толькі прафесійных майстроў. Значная колькасць работ выконвалася прафесійна (н...)падрыхтаванымі аўтарамі, выхадцамі з **нізоў** грамадства. Гэтыя скульптуры адрозніваліся пэўнымі мастацкімі якасцямі, своеасаблівасцю пабудовы формы, апрацоўкі паверхні выяў, урэшце адметнымі рысамі раскрыцця характару вобразаў. Адзначанае сведчыць аб далейшым развіцці мясцовай школы драўлянай пластыкі.

Шырокае распаўсюджванне скульптуры, арыентаванай на нізы грамадства, звязана з агульнай для культуры таго часу тэндэнцыяй. Стыль барока паступова апускаўся ў асяроддзе простых людзей, мяняючы (н...)столькі сваё знешняе аблічча, колькі сэнсавы змест. Народныя майстры **па-свойму** інтэрпрэтавалі агульнавядомыя тэмы, сюжэты, паказвалі хрысціянскіх святых у абліччы, падобным і зразумелым для сябе. Стваральнікамі такіх твораў былі рамеснікі, манахі, «партачы» (скульптары-рамеснікі, (н...)звязаныя з пэўнымі цэхамі). Яны клапаціліся ў большай ступені аб знешніх стылістычных прыёмах, што прыводзіла да пашырэння статычных поз у паказе фігуры, імкнуліся (н...)разбурыць паглыбленасці і засяроджанасці ўнутранага стану выяўленага персанажа, героя. (Б. Лазука.)

- Растлумачце правапіс выдзеленых слоў.
- Тэрмінам ці прафесіяналізмам з'яўляецца слова *партач*? Абгрунтуйце сваю выснову.
- Падкрэсліце словы з асіміляцыйным змяненнем зычных.

Тэкст № 3. Праз твор мастака можна бачыць і самога творцу. Мне ўражваюць і хваляюць **пранізліва-шчымлівыя**, нібы сатканыя з прыцемак, краявіды Бялыніцкага-Бірулі... Тонкія па каларыце, (н...)кідкія, яны падоўгу застаюцца ў нашай памяці, як песня пра нашу зямлю. Колькі шчырых **беларускіх** мастакоў апявала і яшчэ будзе апяваць нашы родныя далі з малымі і вялікімі рэкамі, азёрамі і пушчамі. Кожны творца ў сваіх **краявідах** адкрывае для нас (н...)шта новае, (н...)бачнае дагэтуль. Можна згадаць выдатных мастакоў XIX стагоддзя Вікенція Дмахоўскага і Напалеона Орду, якія ў сваіх творах данеслі да нас (н...)паўторны дух сваёй эпохі.

Сёння (н...)водная значная мастацкая выстаўка (н...)абыходзіцца без ўдзелу Віталія Канстанцінавіча Цвіркі. І творы яго (н...)цяжка распазнаць сярод іншых.

Для мастака прырода – гэта (н...)аб'ект дакладнай натуралістычнай перадачы таго, што бачу. Для яго галоўнае – што адчуваю. І тады ён бярэ, як заўсёды, (н...)маленькіх памераў фармат палатна ці кардону і пачынае па-мастакоўску гаспадарыць на белым, (н...)узараным яшчэ пэндзлем, сваім полі. Шырокія сляды фарбы дакладным колерам кладуцца па краі неба. І **з-пад** пэндзля мастака паўстаюць узгоркі роднай зямлі, на якіх узвышаюцца купчастыя сосны і гатычныя яліны. У далёкай перспектыве хаваюцца **шнуры-палеткі**.

І хай (н...)здаецца (н...)кому, што пейзаж як жанр выяўленчага мастацтва на прыступку ніжэй, чым станкавая карціна ці партрэтны жывапіс. Пейзаж – гэта найтанчэйшае настраёвае адценне прыроды, які (н...)льга пісаць халодным позірмам, без натхнення. Тут сфальшывіць (н...)магчыма. (Паводле А. Марачкіна.)

- Растлумачце правапіс выдзеленых слоў.
- З якім значэннем ужыты ў тэксце слова *сфальшывіць*? Параўнайце яго кантэкстуальнае і тэрміналагічнае значэнне.

Тэст «Часціцы»

1. Адзначце выпадкі, у якіх часціца пішацца праз злучок:
1) хто(сьці), 2) прыйшоў(такі), 3) які(небудзь),
4) што(сьці); 5) (абы)што.
2. Адзначце выпадкі, у якіх часціца пішацца асобна:
1) сказаў (бы), 2) абы(каго), 3) дзе(ж),
4) амаль(што), 5) усё(такі).
3. Адзначце выпадкі, у якіх часціца **не** пішацца разам:
1) (не)пакора, 2) (не)абходна, 3) (не)высокае дрэва,
4) далёка (не)ветлівы адказ, 5) (не)трэба.
4. Адзначце выпадкі, у якіх часціца **не** пішацца асобна:
1) (не)хта, 2) (не)шчаслівы, 3) (не)раз,
4) (не)прыцель, а вораг, 5) нічуць (не)горш.
5. Адзначце выпадкі, у якіх часціца **не** з дзеясловамі, дзеепрыметнікамі і дзеепрыслоўямі пішацца асобна:
1) (не)хапае, 2) (не)напісаная намі работа,
3) зусім (не)прадуманы адказ, 4) (не)навідзячы,
5) (не)здоровіцца.

6. Адзначце выпадкі, у якіх часціца **не** з дзеясловамі, дзеепрыметнікамі і дзеепрыслоўямі пішацца разам:
- 1) (не)пакоіцца,
 - 2) (не)прачытаная кніга,
 - 3) (не)прачытаўшы,
 - 4) (не)сбраўшыся,
 - 5) (не)выкарыстаныя рэзервы.
7. Адзначце выпадкі, у якіх ужываецца часціца **не**:
- 1) Быць Чалавекам – ці ж гэта ... шчасце. (А. Марціновіч.)
 - 2) ... разу не быў я ў гэтых мясцінах.
 - 3) Назад ... прыйдзе хваля тая, што з быстрой рэчкай уплывае. (Я. Колас.)
 - 4) Хто ж ... любіць душой нашу маці-зямлю! (П. Броўка.)
 - 5) Куды ... глянеш – людзі, людзі, і ў кожнага няпросты лёс. (С. Грахоўскі.)
8. Адзначце выпадкі, у якіх ужываецца часціца **ні**:
- 1) На вуліцы ... душы не было.
 - 2) ... адзін не адмовіўся ад прапановы.
 - 3) Мы сядзелі, гаварылі аж да раніцы ...раз.
 - 4) Куды вокам ... кіну, даспадобы мне ціхія нашы мясціны. (П. Броўка.)
 - 5) Без дабраты ... знойдзеш уначы крутое незнаёмае дарогі, каб чалавеку ў горы памагчы. (С. Грахоўскі.)
9. Адзначце выпадкі, у якіх часціца **ні** пішацца асобна:
- 1) (Ні)чога само не зробіцца.
 - 2) (Ні)слыху, (ні)дыху.
 - 3) (Ні)да якога берагу не прыстаў.
 - 4) (Ні)дзе так, як дома.
 - 5) (Ні)роду, (ні)плоду – як камень у воду.
10. Адзначце выпадкі, у якіх часціца **ні** пішацца разам:
- 1) (Ні)кому свой розум не ўставіш.
 - 2) Ліхое (ні)колі не ўтоіцца.
 - 3) (Ні)гром, (ні)маланка не бярэ.
 - 4) (Ні)хто кепскага не адбярэ і лепшага не дасць.
 - 5) (Ні)села, (ні)пала – а ўсяму свету расказала.

Сінтаксіс

Сінтаксіс (грэц. *syntaxis* – спалучэнне, парадак, будова) – раздзел граматыкі, які вывучае словазлучэнні і сказы: іх асноўныя тыпы, правілы і спосабы спалучэння слоў, іх сінтаксічныя функцыі і значэнні ў сказе, віды і сродкі сувязі паміж кампанентамі словазлучэння і складанага сказа.

Словазлучэнне – спалучэнне двух і больш самастойных слоў, звязаных сэнсавай і падпарадкавальнай сувяззю. Сінтаксічная залежнасць выражаецца з дапамогай канчаткаў, прыназоўнікаў, парадку слоў.

Як і слова, словазлучэнне называе паняцце, але называе яго больш канкрэтна, праз тыя дэталі, што абазначаны залежным словам.

Не з'яўляюцца словазлучэннем спалучэнне дзейніка і выказніка, аднародныя члены сказа, складаныя формы слоў (*буду пісаць, напісаў бы, самы любімы, семдзесят пяць*).

Адрозніваюць свабодныя (сінтаксічныя) і несвабодныя (фразеалагічныя) словазлучэнні. Апошнія вызначаюцца ўстойлівасцю будовы, узнёўляльнасцю, цэласнасцю значэння, з'яўляюцца адным членам сказа. Акрамя таго вылучаюць сінтаксічна несвабодныя словазлучэнні, усе кампаненты якога выступаюць як адзін член сказа.

У свабодных словазлучэннях словы звязаны пры дапамозе пэўных відаў сувязі – дапасавання, кіравання, прымыкання.

Дапасаванне – від сувязі, пры якой залежнае слова набывае тую ж форму, што і галоўнае: *мяккі снег, высокая гара, кожнае свята* і пад.

Кіраванне – від сувязі, пры якім галоўнае слова патрабуе, каб залежнае стаяла ў пэўнай форме ўскоснага склону: *маляваць карціну, вышыванне ўзораў, прасці кудзелью* і г. д.

Прымыканне – від сувязі, пры якой залежнае слова нязменнае (прыслоўі, дзеепрыслоўі, інфінітывы) і спалучаецца з галоўным толькі па сэнсе: *жаданне перамагчы, размаўлялі па-сяброўску, імкненне не адстаць* ды інш.

Практыкаванне 92.

- Прачытайце тэксты, вызначце іх стыль.
- Прааналізуйце:
 - а) якія віды простых сказаў (двухсастаўныя, аднасастаўныя, поўныя, няпоўныя) вы сустрэлі;
 - б) якія віды складаных сказаў (складаназлучаныя, складаназалежныя, бяззлучнікавыя, сказы камбінаванай будовы) вы сустрэлі;
 - в) чым ускладненыя сказы (аднародныя члены, адасобленыя члены сказа, зваротак, параўнанне, пабочныя словы, устаўныя канструкцыі).
- Сфармулюйце вывад пра сінтаксічныя асаблівасці навуковых тэкстаў.

Тэкст № 1. Мова – гэта не толькі сродак, з дапамогай якога людзі абменьваюцца інфармацыяй. Мова – гэта і люстэрка жыцця і працы народа, яго грамадскага і культурнага развіцця. Мова адлюстроўвае жыццёвы вопыт народа, асаблівасці яго мыслення і псіхікі (нацыянальны

характар, тэмперамент, светапогляд і інш.), маральна-этычныя і эстэтычныя нормы. Інакш кажучы, мова замацоўвае ўсё тое, што прынята называць культурай. Яна з’яўляецца спецыфічным спосабам існавання і захавання культуры і яе важная частка, якую мы атрымліваем ад продкаў. Таму мова і культура не проста ўзаемазвязаныя з’явы, але ў поўным сэнсе і адзінства, цэласнасць.

Любая культура з’яўляецца працэсам і вынікам асваення чалавекам рэчаіснасці, працэсам творчага асэнсавання свету і сябе ў ім. У розных народаў спосабы і вынікі гэтага асваення маюць агульнае і адметнае, спецыфічна-нацыянальнае, што вызначаецца ўмовамі жыцця і быту этнасу. Сам ландшафт (горы, лес, тундра, пустыня ці джунглі), клімат, раслінны і жывёльны свет прадвызначаюць характар заняткаў народа (земляробства ці паляванне, жывёлагадоўля, гандль і г. д.) і накладваюць адбітак на яго ўспрыманне свету. Усё гэта выразна адлюстроўваецца ў мове: найперш у адметнасці слоўніка (бо ў назвах – свет рэчаў і ўяўленняў чалавека), у народнай афарыстыцы, непасрэдна звязанай з матэрыяльнымі і духоўнымі каштоўнасцямі народа, што сфарміраваліся пад уплывам прыродных, гістарычных, культурных і іншых фактараў, у канструкцыях словазлучэнняў, сказаў, у гукавым ладзе мовы, сугучных з нацыянальнай прыродай. Інакш кажучы, мова – гэта сувязь не толькі паміж людзьмі, але і людзей з прыродаю як важным складнікам культуры.

Разам з тым мова не толькі спосаб захавання духоўнасці і культуры, але ў пэўнай ступені і сродак іх фарміравання. Многія вучоныя схільны лічыць, што кожны народ бачыць свет праз прызму сваёй роднай мовы. Гэта азначае, што сама мова як своеасаблівы код культуры ў пэўнай ступені вызначае светапогляд і менталітэт народа, г. зн. яго псіхічную і нацыянальна-культурную адметнасць. Інакш кажучы, мова, будучы ўвасабленнем духу народа, на пэўным этапе развіцця яго матэрыяльнай і духоўнай культуры становіцца, у сваю чаргу, асяродкам, які нараджае, фарміруе духоўнасць і ўплывае на стан культуры наступных пакаленняў. (Л. Сямешка.)

Тэкст № 2. Не саромейся, беларус, размаўляць па-свойму – на роднай мове бацькоў і дзядоў сваіх. Беражы сваю мову, беражы свае песні, свае казкі, звычаі і ўсё роднае – гэта спадчына дзядоў і вялікі нацыянальны здабытак.

Толькі тады цябе ўсе будуць паважаць як чалавека, калі будзеш сам сябе паважаць – калі не адмовішся ад свайго нацыянальнага здабытку. А першы нацыянальны здабытак – гэта родная мова.

Толькі ў роднай, добра зразумелай мове чалавечы розум развіваецца і ўзбагачае родную духоўную і эканамічную культуру.

Быць беларусам – гэта значыць працаваць для свайго краю, для свайго народа і развіваць сваю культуру і мастацтва. Таксама паважаць і ўсе іншыя нацыі – свайго не цурайся і чужому вучыся.

Кожны з нас павінен помніць і ведаць, што наша беларуская мова не горшая за іншыя мовы, толькі на нашай мове знарок было забаронена пісаць і друкаваць кнігі для таго, каб мы заставаліся цёмнымі людзьмі і каб былі работнікамі ў чужых, больш «разумных» людзей. Ведайце, што некалькі соцень гадоў таму назад на нашай мове пісаліся законы ў гэтым краі і друкаваліся розныя свяшчэнныя і свецкія кнігі. (Паводле З. Бядулі.)

Практыкаванне 93.

- Прачытайце тэкст. Дайце яму назву.
- Абгрунтуйце падзел тэксту на абзацы.
- Выпішыце словазлучэнні, вызначце від сувязі.
- Назавіце спалучэнні слоў, якія не з’яўляюцца словазлучэннямі.

Тэкст № 1. Большую частку беларускай хакейнай зборнай на сённяшні дзень складаюць ветэраны. Гэта гульцы, якія прайшлі яшчэ савецкую школу хакея. Аднак паступова ў складзе зборнай пачалі з’яўляцца і маладыя хакеісты, якія зарабілі сабе імя ўжо ў суверэнным беларускім хакеі. Асноўнымі хакеістамі зборнай, яе лідэрамі з’яўляюцца 22-гадовы Канстанцін Кальцоў, 25-гадовы Аляксей Калюжны і Дзмітрый Дудзік. Апошні ўвогуле на Алімпійскіх гульнях стаў адзіным прадстаўніком унутранага чэмпіянату Беларусі ў складзе сваёй каманды. Дзіма абараняе колеры хакейнага клуба «Гомель». Пасля некалькіх гадоў, праведзеных у Германіі, ён вярнуўся ў Беларусь. І стаў лідэрам свайго клуба, адным з самых моцных форвардаў чэмпіянату краіны. Толькі крыўдная траўма перашкодзіла Дзіму прыняць удзел у чэмпіянаце свету, які праходзіў у галандскім Эйндховене. Пасля вяртання з Солт-Лэйк-Сіці Дудзіка проста насілі на руках. Відаць, ён і сам збіўся з ліку, колькі разоў прымаў шанаванні і віншаванні. І Дзіма заслужана стаў адным з прэтэндэнтаў на званне лепшага хакеіста Беларусі сёлетняга сезона.

Самы малады па ўзросце, але далёка не «ззялёны» па майстэрстве – Канстанцін Кальцоў. Сёлетні сезон Косця, які, дарэчы, стаіць на драфце ў НХЛ, пачынаў у складзе казанскага «Ак Барса», а завяршыў у маскоўскім «Спартаку». І, што прыкметна, у яго яшчэ ёсць усе шанцы праявіць сябе ў Нацыянальнай хакейнай лізе, якая лічыцца наймацнейшай на планеце. На сённяшні дзень у НХЛ выступае толькі адзін

прадстаўнік Беларусі – Руслан Салей. Працаголік Кальцоў б'еца з усіх сіл, каб даказаць, што ён даўно адбыўся. (І. Гарошка.)

- Знайдзіце прыметнікі, растлумачце іх правапіс.
- Вызначце значэнне слова *драфт*.

Тэкст № 2. Энцыклапедычным тэрмінам «беларуская рэзь» азначаны адзін з найцікавейшых відаў дэкаратыўна-прыкладнога мастацтва Беларусі XVII–XVIII стагоддзяў – манументальна-дэкаратыўная аб'ёмна-ажурная разьба па дрэве, якой аздаблялі інтэр'еры палацаў і храмаў.

Дробнаўзорыстая разьба ў XV–XVI стагоддзях, у сувязі з агульным развіццём рамёстваў і промыслаў, ужо пераставала задавальняць майстроў, якія аздаблялі ёю інтэр'еры манументальных збудаванняў, перш за ўсё іканастасы праваслаўных храмаў. Уплывы заходнееўрапейскага стылю барока з яго пышнасцю і дэкаратыўнасцю паскорылі гэты працэс. У XVII стагоддзі разьба набыла аб'ёмны характар, калонкі іканастасаў уяўлялі сабой ажурнае перапляценне пышных раслінных прарасткаў з гронкамі і лістамі, у якія ўпляталіся фігуры птушак, жывёл, чалавека. Разьбу пакрывалі спецыяльным грунтам (ляўкасам) і залацілі, што надавала ёй надзвычайную дэкаратыўнасць, іканастасы ў мігальным святле быццам палымнелі. Такой разьбой аздобілі многія храмы на Беларусі.

Назву «беларуская рэзь» аб'ёмна-ажурная разьба атрымала ў Маскоўскай дзяржаве, дзе беларускія майстры аздобілі інтэр'еры шэрага палацаў і храмаў. Асабліва вылучаецца буйнамаштабны іканастас Смаленскага сабора Новадзявочага манастыра ў Маскве (1683–1685), упрыгожаны ажурнымі калонкамі з адмыслова пераплеценай вінаграднай лазой, фігурнымі карнізамі і картушамі. (Я. Сахута.)

- Знайдзіце прыметнікі, растлумачце іх правапіс.
- Раскажыце пра розныя віды дэкаратыўна-прыкладнога мастацтва.

Тэкст № 3. На адной з планет сустрэліся два касмічныя караблі – карабель зямлян і карабель прышэльцаў з далёкай невядомай Галактыкі. Каб пазнаць адзін аднаго, кожны распавёў другому пра сваю цывілізацыю.

Зямляне расказалі пра гісторыю развіцця чалавецтва, пра дасягненні навуковай і тэхнічнай думкі. Але прышэльцы даўно апярэдзілі людзей Зямлі ў сваім развіцці, узровень іхняй цывілізацыі быў намнога

вышэйшы за зямную, і таму тэхнічныя дасягненні людзей, якімі тыя ганарыліся, здаліся ім прымітыўнымі. Іх здзівіла і ўзрушыла гісторыя чалавецтва – гэта была гісторыя няспынных войнаў.

З таго часу, як на Зямлі з'явіўся чалавек, людзі ўвесь час ваявалі паміж сабою: брат паднімаў руку на брата, род на род, племя на племя, адзін народ знішчаў у вайне другі народ. І не было на Зямлі такой хвіліны, каб не лілася чалавечая кроў.

«Зямляне – варвары», – вынеслі свой прысуд прышэльцы.

І тады людзі прынеслі ім свае кнігі, карціны мастакоў, творы музыкантаў. У кнігах была сабрана ўся людская мудрасць. У карцінах мастакоў апявалася хараство Зямлі, на якой жыў чалавек, краса навакольнай прыроды, чароўнасць жанчыны-маці, што выкарміла яго, а яшчэ... прыгажосць самога чалавека. Музыка апавядала пра яго душу, раскрываючы самыя патаемныя пачуцці...

І зноў перад прышэльцамі прайшла гісторыя Зямлі, але гісторыя, расказаная неабыякавай, трапяткою моваю паэтаў, казачнікаў, мудрацоў, мастакоў, музыкаў. Гэта была гісторыя чалавечай думкі і ягонай душы, гісторыя пошукаў і барацьбы. Сумненняў і перамог. І тады схіліліся прышэльцы перад зямлянамі.

«Людзі мудрыя», – сказалі яны.

Ва ўсе часы чалавек ствараў прыгажосць, таму што разумей – без прыгажосці гэтакасама нельга пражыць, як без ежы і вады. (А. Таланцава.)

- Напішыце сваю казку, галоўным персанажам якой будзе Мастацтва.

Асаблівасці будовы беларускіх словазлучэнняў

Беларуская мова	Руская мова
1. Пры лічэбніках два (дзве), тры, чатыры назоўнікі стаяць у форме назоўнага склону множнага ліку <i>два добрыя студэнты, тры новыя сталы</i> . Пры астатніх лічэбніках назоўнік ставіцца ў родным склоне: <i>пяць студэнтаў, сем сталоў</i>	1. Назоўнікі ў адпаведных словазлучэннях ставяцца ў родным склоне: <i>два хороших студента, три новых стола</i>
2. Дзеясловы думкі, пачуцця, маўлення (гаварыць, шаптаць, непакоіцца, хвалявацца, маўчаць) утвараюць словазлучэнні з назоўнікамі вінавальнага склону з прыназоўнікам пра : <i>гаварыць пра ўраджай, клапаціцца пра дзяцей</i>	2. Залежнае слова мае форму меснага склону з прыназоўнікам о (об) : <i>говорит об урожае, заботится о детях</i>
3. Дзеясловы дзякаваць (падзякаваць), выбачаць, даравачь утвараюць словазлучэнні з давальнымі склонам: <i>дзякую вам, даруюце мне</i>	3. Ужываецца вінавальны склон: <i>благодарю вас, извините меня</i>

Беларуская мова	Руская мова
4. Дзеясловы руху (ісці, бегчы, плыць, ехаць), а таксама волевыяўлення (выправіць, паслаць, прыслаць ды інш.) пры абазначэнні мэты дзеяння ўтвараюць словазлучэнні з вінавальным склонам назоўніка з прыназоўнікам на : <i>пайсці на малако, паслаць на дапамогу</i>	4. Часцей ужываецца канструкцыя з творным склонам з прыназоўнікам за : <i>пойти за молоком, послать за помощью</i>
5. Дзеясловы жартаваць, смяяцца, рагатаць, насміхацца, кпіць, дзівіцца ўтвараюць словазлучэнні з родным склонам з прыназоўнікам з : <i>смяяцца з сябра, кпіць з яго</i>	5. Дзеясловы ўтвараюць словазлучэнне з творным склонам з прыназоўнікам над : <i>смеяться над другом</i>
6. Пры дзеясловах ажаніць, ажаніцца назоўнік ставіцца ў форме творнага склону з прыназоўнікам з : <i>ажаніўся з Валяю, ажанілі з нялюбай</i>	6. Словазлучэнні з назоўнікам меснага склону з прыназоўнікам на : <i>женился на Вале, женили на нелюбимой</i>
7. Пры дзеясловах і назоўніках дзеяння назоўнік ужываецца ў месным склоне з прыназоўнікам па : <i>ходзіць па палях, сустракацца па вечарах</i>	7. Словазлучэнні з назоўнікам давальнага склону з прыназоўнікам по : <i>ходит по полям, встречаются по вечерам</i>
8. Дзеясловы і аддзяслоўныя назоўнікі са значэннем пачуцця смутку, жалю, тугі ўтвараюць словазлучэнні з месным склонам з прыназоўнікам па : <i>сумую па вясне</i>	8. Дзеясловы спалучаюцца з месным склонам з прыназоўнікам о (об) : <i>тосковать о весне</i>
9. У параўнальных словазлучэннях з асноўным словам прыметнікам у форме вышэйшай ступені параўнання залежнае слова мае форму вінавальнага склону з прыназоўнікам за : <i>маладзейшая за мяне, больше за дваццаць год</i>	9. Залежнае слова мае форму роднага склону без прыназоўніка: <i>моложе меня, более двадцати лет</i>
10. Дзеясловы хварэць, захварэць, прахварэць і прыметнік хворы ўтвараюць словазлучэнні з вінавальным склонам з прыназоўнікам на : <i>хварэць на грып</i>	10. Залежнае слова мае форму творнага склону: <i>болеть гриппом</i>
11. Пры вызначэнні адглегасці ўжываюцца словазлучэнні з прыназоўнікам за : <i>вярсты за паўтары</i>	11. Словазлучэнні з прыназоўнікам в : <i>в полутора километрах</i>
12. Словазлучэнні з прыназоўнікам праз выражаюць розныя адносіны: Прычынныя: <i>спазніліся праз цябе</i> ; Лакальныя і часавыя: <i>ідзе праз вароты, прыйшоў праз дзень</i> ; Словазлучэнні <i>праз сон, праз смех</i>	12. Аднапаядаюць розныя прыназоўнікавыя словазлучэнні: <i>Опоздали из-за тебя</i> ; <i>Идет через ворота, пришел через день</i> ; <i>Сквозь сон, сквозь смех</i>
13. Да слова дзякуй словы дапасуюцца ў мужчынскім родзе: <i>вялікі дзякуй, шчыры дзякуй</i>	

Практыкаванне 94.

- Падбярыце беларускія адпаведнікі да рускіх словазлучэнняў. Складзіце тэкст, выкарыстаўшы некаторыя з іх.

Два учебных семестра, обращать за помощью, жениться на ней, благодарить учителя, два раза в неделю, смеяться над собой, не сделать из-за лени, заниматься по вечерам, быстрее всех, похожий на оригинал, болей ангиной, заботиться о родителях, тосковать о доме.

Практыкаванне 95.

- Прачытайце тэкст. Вызначце тып маўлення.
- Выпішыце тэрміны, утвораныя сінтаксічным спосабам.
- Растлумачце значэнне выдзеленых слоў, складзіце з імі словазлучэнні.

Тэкст № 1. Фігурнае катанне – мастацкае катанне на каньках, від спорту; аднаапорныя, радзей дваапорныя **слізганні** па крывых лініях на рэбрах канька ў спалучэнні з паваротамі, скачкамі і **вярчэннямі** па вертыкальнай восі. Фігурнае катанне адрозніваецца высокай эмацыянальнасцю і выразнасцю рухаў. Складаная **тэхніка** фігурнага катання звязана з харэаграфічнай і музычнай падрыхтоўкай. Загартоўвае арганізм, палепшае дыханне, павышае функцыянальную ўстойлівасць вестыбулярнага апарату, спрыяе развіццю рухальных уласцівасцей чалавека.

Падзяляецца на адзіночнае, парнае і танцы на лёдзе. Адзіночнае складаецца з абавязковых практыкаванняў (так званай школы), кароткай і адвольнай праграм. Абавязковыя практыкаванні – пэўныя **фігуры** (41), якія выконваюцца ў адпаведнасці з устаноўленымі **правіламі**. Кароткая і абавязковая праграмы парнага катання складаюцца з 6 абавязковых элементаў, абавязковая праграма танцаў на лёдзе – з 15 абавязковых і арыгінальнага танца. Адвольная праграма – практыкаванні пад музыку па выбару спартсмена, уключае ў сябе розныя віды вярчэнняў, паваротаў, скачкоў. (А. Шыршаў.)

Тэкст № 2. Дэкаратыўна-прыкладное мастацтва – неад’емная частка культуры народа. Заснаванае на глыбокіх мастацкіх традыцыях, яно арганічна ўваходзіць у жыццё чалавека, дабратворна ўплывае на яго духоўны свет, эстэтычныя ідэалы. Творы народных майстроў і мастакоў-прыкладнікоў адлюстроўваюць самабытнасць народа, яго эстэтычныя ўяўленні аб прыгажосці, любоў да роднага краю.

Л. Д. Рандэлі, вывучаючы прыроду народнага дэкаратыўна-прыкладнага мастацтва, выдзяляе яго найбольш характэрныя прыкметы і

прынцыпы: **утылітарнасць**, цеснае зрастанне твораў народнага мастацтва з навакольным жыццём, роднай прыродай, адзінства **матэрыялу** і тэхнічнага прыёму, **традыцыйнасць**, калектыўная прырода творчасці, абмежаваная эканомія мастацкіх сродкаў, блізкасць да дзіцячай творчасці, **дэкаратыўнасць**, святочнасць уражання, пры малалікасці **сюжэтаў** багацце іх варыянтаў. (В. Сілівон.)

Тэкст № 3. У першай палове XVII ст. узводзіцца мураваны замак у Гальшанах. Гэта амаль квадратны ў плане комплекс памерам прыкладна 80×100 метраў. Рашэнне сцен замка тут прынцыпова новае. Гэта не проста **фартэцыі**, прыстасаваныя для размяшчэння абаронцаў, а жылыя памяшканні палацавага комплексу і падсобных службаў. Як гэта і было характэрна для палацавай планіроўкі, пакоі сценавых паверхаў размешчаны **анфіладна**. Два трохпавярховыя крылы мелі яўнае палацавае прызначэнне. Першы, паўцокальны, паверх займалі кладоўкі, каморы і іншыя падсобкі. На другім паверсе размяшчаліся гасцёўні, залы, кулуарныя памяшканні і г. д., на трэцім – жылыя пакоі, кабінеты, спальні і да т. п. Астатнія два крылы – аднапавярховае і двухпавярховае – прызначаліся для прыслугі, дваровага люду, складоў, **арсеналаў**. Першы паверх двухпавярховага крыла быў вырашаны ў выглядзе прыгожай слупавой **галерэі**. Замак меў дакладную восевую арганізацыю планіроўкі (сіметрыю). У пачатку і ў канцы восі размяшчаліся ўваходы: парадны і дваровы (запасны). Парадны ўваход – важны акцэнт архітэктурнага рашэння галоўнага фасада – аформлены ў выглядзе шасцікутнай чатырох’яруснай вежы з пластычным шлемападобным дахам, увенчаным светлавым ліхтаром і флюгерам. Першы (цокальны) ярус быў выкананы па тыпе барабана і стылёва звязаны з архітэктурным вырашэннем сцен першага паверха і цокалямі астатніх вежаў; невялікія праёмы, **руставанае** аздабленне вуглавых граняў. Наступныя ярусы стылёва вырашаліся па аналогіі са сценамі. Апошні ярус невялікі, са светлавымі праёмамі. (А. Лакотка.)

Практыкаванне 96.

- Прачытайце тэксты Л. Пракопчыка і У. Караткевіча. Параўнайце іх з тэкстам папярэдняга практыкавання.
- Вызначце стыль кожнага з іх, устанавіце адрозненні ў апісаннях.

Першы пісьмовы ўспамін пра Гальшаны прыпадае на канец XIII стагоддзя, 1280 год. Прыгожая гара, якая адразу палюбілася Гольшысу, не

была дзікай. Заснавальнік роду князеў Гальшанскіх выбраў пад свой першы замак, як нярэдка здаралася, ужо абжытае, хутчэй за ўсё ўмацаванае гарадзішча. Яно знаходзілася за два кіламетры на поўнач ад сучасных Гальшанаў ля старажытнай дарогі на Крэў і займала, сапраўды, прыгожую, амаль правільнай акруглай формы гару, што пераважала над адкрытай мясцовасцю, над далінай ракі Карабель. Да нашага часу захаваўся земляны насып, які робіць на крутых схілах пятлю, а да ўязных варот падымаецца вузкая, пасыпаная камянямі дарога. І цяпер яшчэ на вяршыні гары, паўскрай выраўненага невялікага дзядзінца маецца пакрыты векавым дзёрнам ахоўны земляны вал, дзе калісьці стаяў высокі, з дубовых бярвенняў тын. І хоць Гальшанскія вялі свой род ад вялікіх князеў, былі знатнымі і багатымі, іх вядомы на ўсё Вялікае княства Літоўскае радавы замак заставаўся драўляным.

Тут, на апусцелым ужо амаль чатыры стагоддзі назад старажытным узгорку, дзе кожную вясну ажываюць запаведныя травы, у дубовых церамах магутных князеў Гальшанскіх не раз вырашаўся лёс Вялікага княства Літоўскага. (Л. Пракопчык.)

- Знайдзіце ў тэксце адметныя беларускія словазлучэнні.

Замак. І які пагрозны, пачварны замак!

І не на ўзгорку, не наводдаль, каб чалавек паспеў неяк падрыхтавацца, а твар у твар, як нечаканы цёс мяча...

Я ішоў брамаю-тунелем. Ага, праёмы пад завалу знешніх, надворных, варотаў. Ніз тунеля, як і ўвесь, відаць, замкавы ніз, выкладзены цыклапічнымі неабчасанымі валунамі. Сляды ўнутраных варот. Божа, даўжыня тунеля метраў пятнаццаць! Няўжо такой таўшчыні мury? Не, проста, відаць, над тунелем было памяшканне.

І святло. Што ж, планіроўка простая. Квадрат. Кожны бок метраў па сто дваццаць. Злева тры вежы і справа. Насупраць, калі не лічыць дзвюх бакавых, яшчэ дзве, разам чатыры. А ўсяго, значыцца, па перыметры, восем. Мур збольшага, трэці на дзве, збярогся, сям-там развалены амаль данізу, але ўваход калісьці быў толькі адзін. І па перыметры муроў (таўшчыня, там, дзе развалена, на вока метра паўтарадва) рады вокан жылых памяшканняў. Вокан і дзвярэй. Так, дзвярэй, бо там, дзе мury не развалены, абкружае іх каменная галерэя, дзе закрытая аркамі і дахам, а дзе і адкрытая, унь, злева і там, дзе збераглася, проста перада мной. Там калодзеж. Справа, калі зірнуць на мур, над верхавінамі дрэў, вежы касцёла і «дзыгар».

Але і тут, усярэдзіне, унь, у левым далёкім куце, відаць рэшткі капліцы. (У. Караткевіч.)

Цытаты. Іх ужыванне і афармленне

Цытата (лац. *citatum* ад *citare* – ‘заклікаць’) – даслоўная вытрымка з чыйго-небудзь выказвання, мастацкага, навуковага, публіцыстычнага тэксту, якая выкарыстоўваецца ў вусных і пісьмовых паведамленнях для пацвярджэння ці тлумачэння аўтарскай думкі. Звычайна ўжываюцца цытаты ў навуковых працах, дакладах, лекцыях, рэфератах, сачыненнях, як эпіграф да розных твораў і прац.

Цытата – гэта разнавіднасць чужой мовы і на пісьме бярэцца ў двукоссе і афармляецца наступным чынам.

1. Як простая мова, калі словы аўтара ўтрымліваюць дзеясловы *гаварыць, адзначаць* і пад. Адрозніваюцца цытаты ад простае мовы спецыяльным прызначэннем і дакладнасцю спасылкі на крыніцу цытаванага выказвання. Пропуск у цытаце якіх-небудзь слоў абазначаецца шматкроп’ем: *Бо слушна сказаў Францішак Скарына: «... тако ж і людзі, ідзе зродзіліся і ускормлены сунць по Бозе, к тому месту великую ласку имають»* (Багушэвіч Ф. Творы: Вершы, паэмы, апавяданні, артыкулы / Уклад., прадм. Я. Янушкевіча. Мн., 1998. С. 5). *«Ён [Я. Сіпакоў – М. К. Ј– з тых нямногіх літаратараў,– піша А. Марціновіч,– хто ні ў адным сваім творы не схібіў, не напісаў ніводнага радка на так званую патрэбу дня, калі быў упэўнены, што гэта супярэчыць яго ўласным меркаванням, уласнай пазіцыі – і пісьменніцкай, і чыста чалавечай»*¹.

2. Як частка сказа пры ўскоснай мове. У такім выпадку цытата бярэцца ў двукоссе і пішацца з малой літары: *Барыс Сачанка справядліва зазначыў, што «мова – не толькі сродак зносін, а і душа народа, аснова яго культуры»*.

3. Цытаты, прыведзеныя ў вершаванай форме, у двукоссе не бяруцца, а страфа запісваецца так, як у аўтара:

Мелодыя даляцела з таго берага, з вёскі Строчыца, якая рассыпала свае хаты на пакатым узгорку над ціхалпыннай рэчкай Піч:

Цячэ вада ў ярк,

Цячэ вада ў ярк –

Кладачку заліло.

Кладачка тоненька,

Вада халодненька,

А я малодзенька...

4. Цытата бярэцца ў двукоссе і падаецца спасылка на крыніцу, калі яна ўводзіцца ў тэкст без слоў аўтара: *«Страшная гэта з’ява – ісці*

¹ Марціновіч А. А. Шляхам праўды: Выбраныя старонкі беларускай літаратуры ў святле сённяшняга дня: літ.-крытыч. арт. Мн., 1994. С. 226.

супраць свайго, кроўнага, роднага – на жаль, да сённяшняга дня не знікла»¹.

5. Звычайна не бяруцца ў двукоссі цытаты-эпіграфы. На наступным радку пад эпіграфам з правага боку даецца спасылка на крыніцу. Напрыклад, А. Куляшоў да паэмы «Хамуціус» узяў наступны эпіграф:

*Ствараючы аблічча свету новага,
Ствараем мы і новае аблічча
Тым, хто загінуў.*

М. Бануш.

6. Без спецыяльных спасылак у аўтарскі тэкст уключаюцца і бяруцца ў двукоссе пэўныя словазлучэнні і словы: *Мо ад непрымання ягоных «дзівацтваў», ад таго, што ён «не такі адвакат, як астатнія», сям'я не прымала Багушэвіча як паэта беларускага* (Я. Янушкевіч.)

Практыкаванне 97.

- Прыказкі і выказванні выкарыстайце ў кантэксце як цытаты, аформіце іх як простую мову і частку сказа.

За адзнакі,
(Асобна за веды),
За наяўнасць на ўроках, вядома,
За паводзіны ў школе і дома,
З кім у дружбе і з кім пасварыўся,
Ці здароў, ці абуты-адзеты,
Ці, як кажуць, напіты-наеты,
Дзе да згухлай апоўначы лазіць...
О настаўнік, не лай! Ганарыся,
Што аж так ты за вучня ў адказе... (Ніна Мацяш.)

Калі настаўнік спалучае ў сабе любоў да справы і любоў да вучняў – ён дасканалы настаўнік. (Л. М. Талстой.)

Не ведаць – не сорамна, сорамна не спытаць. (Мангольская прыказка.)

Вучыцца – адно, навучыцца – другое. (Узбекская прыказка.)

Мудры ведае, што ён многа ведае, а неразумнаму здаецца, што ён ведае ўсё. (Асірыйская прыказка.)

Навука – лепшы скарб, не ўкрадуць, не згарыць, не згніе, не прападзе – заўсёды пры сабе.

¹ Марціновіч А. А. Шляхам праўды: Выбраныя старонкі беларускай літаратуры ў святле сённяшняга дня: літ.-крытыч. арт. Мн., 1994. С. 20.

Практыкаванне 98.

- 3 асобных сказаў складзіце і запішыце тэкст, падзяліце яго на абзацы.

Тэкст № 1. Кожная дружина імкнулася як найхутчэй загнаць шар за рысу праціўніка. Драўляны шар скакаў, мітусіўся, як смяртэльна перапалоханы зайчык, па траве. Яны ўзялі загадзя падрыхтаваныя доўгія арэхавыя кіі, круглы драўляны шар, падзяліліся на дзве дружны і з аглушальным радасным лямантам пачалі заганыць шар за выкапаную ў зямлі рысу. Відно па ўсяму, не першы раз бачыў шырокі баярскі двор такую гульню-сечу. Але самае нечаканае для Рамана было тое, што прыгожая Кацера таксама схпіла кій і рынулася ў самую гушчу гульцоў. З усіх бакоў яго лупілі кіямі. «Загналі ў казіны рог!» – загрымела раптам на двары, і гэта азначала, што шар перакаціўся за рысу. Вэрхал стаяў несусветны, пот блішчаў на шчоках, з гучным ляскам сутыкаліся, скрыжоўваліся кіі. Кацера хутка сабрала чалавек дваццаць маладых чалядзінаў, баярскіх радовічаў, усіх, хто быў у гэты час на двары. Пераможцы радасна замахалі кіямі, а тыя, што прайгралі, унурыліся, кулакамі выціралі з чырвоных твараў пот. (Л. Дайнека.)

Тэкст № 2. Асабліва старанна аздабляюць ліштву. У кожнага народа ў архітэктуры свае традыцыі, што адпавядаюць прыродным умовам. Хаты маюць аздабленне на вуглах, шчытах, аконных карнізах, падстрэшках, вільчыках, дзвярах, ганках. Паводле іх выгляду мяркуюць пра значнасць пабудовы, заможнасць гаспадара. На некаторых вокнах можна ўбачыць прыклады спалучэння дзвюх тэхнік, калі адпаведнай формы ўзоры выразаюцца і аплікацыйна прыбіваюцца на дошку ліштвы. Вось і імкнуцца людзі як мага лепш іх аздабіць: звонку расквечваюць разьбой, расфарбоўваюць, унутры вешаюць каляровыя ці вышываныя фіранкі. Аснову яе складаюць трохгранныя зубчыкі, зробленыя нажом ці простым разцом на плоскай паверхні дошкі. Пашыраная таксама скразная разьба (прапілоўка). Ліштва – гэта накладная, звычайна фігурная, планка вакол аконнага праёма. Так, у беларусаў хаты драўляныя, і аздабляюць іх разьбой, а, да прыкладу, на Украіне глінабітныя – размалёўваюць. Ад гэтага слова паходзяць беларускія прозвішчы Ліштван, Ліштвановіч і іншыя. А часам, як гэта мае месца ў вёсцы Моталь Іванаўскага раёна, нават і на коміне. Верхнюю частку абрамлення акна называюць надваконнік, а ніжнюю – падваконнік. У некаторых хатах вокны зачыняюць на ноч або і ўдзень, калі на дварэ непагадзь, аканіцамі. Паводле меркаванняў даследчыкаў, найбольш стара-

жытнай і распаўсюджанай на Беларусі лічыцца трохгранна-выемчатая разьба. Аканіцы маюць адну або дзве створкі. Кожны, хто прыязджае на вёску, звяртае ўвагу на вокны. Ліштва вокнаў часта ўпрыгожваецца разьбой. У гэтым выпадку на дошку наносіцца пэўны малюнак, які затым выпілоўваецца пілкай, у выніку разьба нагадвае карункі. Іх старанна ўпрыгожваюць разьбой і прапілоўкай, што ўтварае драўляныя карункі. Радзей аздабляюць вокны складанай разьбой, якая мае загіблены фон і выпуклыя форму ўзору. (Паводле М. Жабінскай.)

Тэкст № 3. Рамантычнае захапленне народнымі баладамі падштурхнула інтэлігенцыю многіх краінаў Еўропы да пошукаў падобных нацыянальных твораў і складання ўласных балад на фальклорным матэрыяле. Відаць, найперш пасля калыханак і просценькіх дзіцячых песняў запалоньваюць душы падлеткаў баладныя песні. Паводле наяўнасці прыметаў старажытнага светаўспрымання да найбольш ранніх і распаўсюджаных належаць балады з міфалагічнымі матывамі. Яскравым узорам беларускай балады-міфа з'яўляецца паэтычная гісторыя пра кветку «браткі». Напружаны драматычны сюжэт, незвычайныя здарэнні, міфалагічныя пераўтварэнні яшчэ трымаюць дзяцей у добра знаёмым свеце казак і ўжо няўмольна набліжаюць да адвечных маральных праблем жыцця: добро і зло, вернасць і здрада, любоў і нянавісць, злачынства і пакаранне. У нешматлікіх баладах казачнага характару выкарыстоўваецца частка сюжэта пэўнай казкі з яе вобразаў і персаніфікаванымі з'явамі прыроды: ваўкі «нянчыца», а потым дзеляць дзіця, на якое забылася стомленая ў полі маладзіца; воўк перамагае ў шлюбным спаборніцтве. Само слова «балада» (ад баллар – танцаваць) прыйшло да нас з Англіі, дзе ў XVIII ст. былі апублікаваныя старадаўнія англа-шатландскія песні – «балладс». Балады-легенды маюць сваімі сюжэтамі народныя апрацоўкі апокрыфаў пра паганага цмока і Юр'я, пра Дароту-прыгажуню і г. д. Навелістычныя балады ўяўляюць з сябе апавяданні, у якіх адлюстраваныя рэальныя жыццёвыя калізіі. Балады гульнёва-карагоднага зместу будаваліся на параўнанні мілага (мілай) з найраднейшымі людзьмі, прычым даводзілася, што мілы (мілая) даражэйшы за радзіну. Большасць навелістычных балад мае сваім сюжэтам унутрысямейныя канфлікты, але ў нешматлікіх з іх канфлікт набывае сацыяльнае гучанне, як, напрыклад, у баладзе пра Бандароўну, пакладзеную Янкам Купалам у аснову вядомай аднайменнай паэмы. На старажытнай аснове створана і невялікая частка балад-загадак, якія апавядаюць далёка не пра таварыскія забавы, а пра неабходнасць выбару, выпрабаванне. На Бела-

русі тэрмін «балада» на пачатку XIX ст. спярша замацаваўся ў літаратуры. У 30–40-я гг. XIX ст. значная колькасць балад была сабрана ў зборніках Я. Чачота, публікацыях Р. Зянькевіча, І. Храпавіцкага. У 80-я гг. XIX ст. вялікае мноства балад сабралі і выдалі Е. Раманаў, П. Шэйн, Я. Карскі, М. Янчук, У. Вярыга. (Паводле Л. Камінскай.)

Практыкаванне 99. Прачытайце тэкст. Зрабіце яго стылістычны аналіз па схеме:

- сфера зносін;
- асноўная функцыя;
- падстыль;
- стылёвыя рысы;
- лексічныя асаблівасці;
- марфалагічныя асаблівасці;
- сінтаксічныя асаблівасці.

Народная культура базіруецца на глыбокіх традыцыях, якія адлюстроўваюць асаблівасці вытворчай дзейнасці, духоўны патэнцыял народа, яго «энергетычны рэсурс». Традыцыі – гэта феномен культуры; яны адыгрываюць выключную ролю ў міжпакаленних сувязях, у захаванні і развіцці духоўнай спадчыны, у забеспячэнні жыццядзейнасці народа-этнасу. Народ, які не мае сваіх нацыянальных традыцый і беззваротна губляе іх, не мае і будучыні.

Традыцыя – гэта ўстойлівая этнакультурная з’ява, якая перадаецца з пакалення ў пакаленне, жыве і функцыяніруе ў натуральным асяроддзі ў меншай ступені 80–100 гадоў, а часцей на працягу некалькіх стагоддзяў. У гэтым яе адрозненне ад навацыі, адносна новай з’явы ў культуры і быццё...

Традыцыйна-бытавая культура падзяляецца на матэрыяльную і духоўную. **Матэрыяльная культура** – гэта сукупнасць матэрыяльных каштоўнасцей і жыццёвых даброт, створаныя чалавецтвам у працэсе гістарычнай дзейнасці, – разнастайныя прылады працы, жыллё, культавая архітэктура, абарончыя збудаванні, транспартныя сродкі, ежа, адзенне, амуніцыя і ўзбраенне, бытавыя і рытуальныя рэчы, прадметы мастацтва і інш.

Духоўная культура – гэта сукупнасць духоўных каштоўнасцей і дасягненняў: гуманітарныя і тэхнічныя веды, працоўныя навыкі, звычаі, абрады, разнастайныя віды мастацкай творчасці, мова, самасвядомасць, рэлігія, мараль, права і да т. п. (В. С. Цітоў)

Практыкаванне 100. Перакладзіце тэкст на беларускую мову. Вызначце яго стыль, абгрунтуйце сваё меркаванне. Адзначце, якія нормы (арфаграфічныя, арфаэпічныя, граматычныя, лексічныя, стылістычныя) вы ўлічылі пры перакладзе.

Учебно-научная речь – разновидность научной речи, имеющая особую сферу применения: она используется в процессе передачи и усвоения знаний, то есть в процессе обучения. Имея общие с научной речью основные признаки, учебно-научная речь обладает и рядом особенностей, главная из которых – обучающая направленность высказывания. Чтобы овладеть законами выражения мысли в учебно-научной речи, необходимо хорошо знать коммуникативные ситуации, в которые попадает человек в разные периоды жизни в связи с тем или иным этапом своего воспитания и обучения. За каждой коммуникативной ситуацией закреплены наиболее типичные, распространенные, частотные языковые средства. Для успешного общения в учебной сфере необходимо знание минимума элементарных моделей предложений, без которых невозможно обучение.

Овладение нормами учебно-научной речи приводит и к овладению существенными для научного общения смысло-речевыми категориями, такими, например, как согласие, несогласие, сомнение, уверенность, неуверенность, комментирование, аргументирование, оценка выдвинутых аргументов, разъяснение или защита точки зрения, дополнение мысли отвечающего (говорящего), утверждение, отрицание и пр. (Н. В. Нефедова)

Тэст «Словазлучэнне»

1. Адзначце прыметы словазлучэння:
 - 1) адзінства некалькіх самастойных слоў,
 - 2) выражае закончаную думку,
 - 3) словы звязаны па сэнсе і граматычна,
 - 4) кампаненты звязаны падпарадкавальнай сувяззю,
 - 5) інтанацыйна завершанае.
2. Адзначце спалучэнні слоў, якія не з'яўляюцца словазлучэннямі:
 - 1) дваццаць пяць,
 - 2) будуць удзельнічаць,
 - 3) самая высокая,
 - 4) прыгожая мініяцюра,
 - 5) дырэктар школы.
3. Адзначце свабодныя словазлучэнні:
 - 1) бібікі біць,
 - 2) футбольны мяч,
 - 3) эпоха Адраджэння,
 - 4) ахілесавы пяты,
 - 5) Млечны Шлях.

4. Адзначце словазлучэнні, у якіх галоўнае слова выражана назоўнікам:
- 1) трэці паверх, 2) не адчуваць адказнасці,
 - 3) страчаныя надзеі, 4) скачкі ўвышыню,
 - 5) упрыгожаны вышыўкай.
5. Адзначце словазлучэнні, у якіх залежнае слова выражана назоўнікамі:
- 1) чэмпіянат свету, 2) чэмпіянат свету,
 - 3) Коласавы паэмы, 4) кожны год,
 - 5) запісаць адказ.
6. Адзначце словазлучэнні, словы ў якіх звязаны дапасаваннем:
- 1) дыягностыка ведаў, 2) настаўнік матэматыкі,
 - 3) спартыўныя спаборніцтвы, 4) экалагічнае выхаванне,
 - 5) мой падручнік.
7. Адзначце рады, у якіх ва ўсіх словазлучэннях словы звязаны кіраваннем:
- 1) засеяныя жытам; талент мастака,
 - 2) птушыны спеў; прачытаць паэму,
 - 3) дапамога сяброў; зайшоў да сябра,
 - 4) ніхто з нас; нікога не сустрэў,
 - 5) акуратна выкананы; дапамога брата.
8. Адзначце «лішняе» словазлучэнне паводле віду сувязі:
- 1) жаданне вучыцца, 2) позна вечарам,
 - 3) ішлі спяваючы, 4) вяртацца дадому;
 - 5) пашыць паліто.
9. Адзначце словазлучэнні, у якіх назоўнік і прыметнік павінны мець форму назоўнага склону множнага ліку:
- 1) дзве (каменная вежа),
 - 2) дзевяць (новы рэкорд),
 - 3) дваццаць тры (спартыўны аб'ект),
 - 4) трыццаць пяць (вучэбная аўдыторыя),
 - 5) пяцьдзесят чатыры (квадратны метр).
10. Адзначце словазлучэнні, у якіх дапушчана памылка:
- 1) хварэць на ангіну; 2) пайсці за вадой,
 - 3) дзякаваць настаўніку, 4) смяецца над намі,
 - 5) пачнецца а пятай гадзіне.

КЛЮЧЫ ДА ТЭСТАЎ

Уводзіны

1	2	3	4	5
2	2	3	1,3,5	1
6	7	8	9	10
3	2	3	2	4
11	12	13	14	15
3	1,2,4	2	1,3,5	4
16	17	18	19	20
4	3	1	1,2,5	1,2,4

Лексікалогія. Тэрміналогія. Лексікаграфія

1	2	3	4	5
3	2	4	1	1,3,4
6	7	8	9	10
3	4	1	2	1,3,5

Лексіка

1	2	3	4	5
1,3	1,2,5	2,3,5	2,3,4	2,4,5
6	7	8	9	10
1,2	3,4	2,4,5	1Б,2Г,3В,4Д,5А	2,3,5

Фанетыка. Арфаэпія

1	2	3	4	5
2	3,4,5	1,3,5	2,3,5	1,3,5
6	7	8	9	10
2,3,5	2,3,5	1,4	2,3,4	2,4

Арфаграфія

1	2	3	4	5
1,4,5	1,3,4	1,2,4	2,3,5	1,2,4
6	7	8	9	10
2,3,5	1,3,4	1,4,5	3,5	1,3,5
11	12	13	14	15
1,2,5	2,4	1,3,4	1,4,5	2,4

Назоўнік

1	2	3	4	5
1,4,5	1,2,5	1,3,4,5	1,2,5	1,3,4
6	7	8	9	10
1,3,4,5	2,4,5	1,2,4,5	2,3	1,4,5
11	12	13	14	15
2,3,5	2,3,4	2,3,5	1,2,5	2,4,5

Прыметнік

1	2	3	4	5
2,4,5	2,3,4	2,5	1,4	1,2,5
6	7	8	9	10
2,4	1,3,4,5	1,2,4	2,3,4,5	1,3,4

Лічэбнік

1	2	3	4	5
1,2,4	2,3,5	2,4,5	1,3,5	1,3,4
6	7	8	9	10
1,4,5	2,4,5	1,3,5	1,4,5	2,5

Дзяслоў

1	2	3	4	5
2,4	3,4,5	1,2,3	1,5	3,4
6	7	8	9	10
1,2	1,3,5	1,4,5	2,3,4	1,4

Прыслоўе

1	2	3	4	5
1,3,4	1,3,5	1,2,5	1,2,5	1,3
6	7	8	9	10
1,4,5	2,4,5	1,3,5	2,3,5	1,3,5

Часціцы

1	2	3	4	5
2,3,5	1,3,4	1,2,3	3,4,5	1,2
6	7	8	9	10
1,2,5	1,3,4	1,2,4	2,3,5	1,2,4

Словазлучэнне

1	2	3	4	5
1,3,4	1,2,3	2,3	1,3,4	1,2,5
6	7	8	9	10
3,4,5	1,3,4	5	1,3,5	2,4

ЛІТАРАТУРА

1. Антанюк Л. А. Беларуская навуковая тэрміналогія. Мн., 1987.
2. Антанюк Л. А. Спецыяльная лексіка беларускай мовы. Тэрміналогія: вучэб. дапам. Мн., 2002.
3. Баханькоў А. Я. Гісторыя працягваецца // Весці АН БССР. Серыя грамад. навук. 1971. № 3.
4. Беларуская мова: вучэб. дапам. / Пад рэд. М. С. Яўнэвіча. Мн., 1991.
5. Беларуская мова: вучэб. дапам. для педагогічных ВУ. Мн., 1994.
6. Боган І. Пуцявіна роднага слова // ЛіМ. 1960. 25 лістапада.
7. Бордовіч А. М., Гируцкий А. А., Чернышова Л. В. Сопоставительный курс русского и белорусского языков. Мн., 1999.
8. Каўрус А. А. Стылістыка беларускай мовы. Мн., 1987.
9. Куліковіч У. І. Беларускі правапіс: правілы, заданні, кантрольныя работы. Мн., 1998.
10. Ляшчынская В. А. Беларуская мова. Тэрміналагічная лексіка. Мн., 2001.
11. Маслова В. А. Лингвокультурология. М., 2001.
12. Практыкум па беларускай мове: вучэб. дапам. для нефіліал. фак. ВУ / Пад агул. рэд. Г. М. Малажай. Мн., 1993.
13. Сучасная беларуская літаратурная мова: лексікалогія, фанетыка, арфаграфія. Мн., 1993.
14. Сучасная беларуская літаратурная мова: марфалогія / Пад рэд. М. С. Яўнэвіча. Мн., 1997.
15. Сямешка Л. І., Шкраба І. Р., Бадзевіч З. І. Курс беларускай мовы. Мн., 1996.
16. Сямешка Л. І. Беларуская мова. Мн., 1999.
17. Тэорыя і практыка беларускай тэрміналогіі. Мн., 1999.
18. Цікоці М. Я. Стылістыка беларускай мовы. Мн., 1995.
19. Шавыркін М. Мова – душа народа // Роднае слова. 1993. № 11.
20. Шакун Л. М. Аб перыядызацыі гісторыі беларускай літаратурнай мовы // Карані роднай мовы. Мн., 2001.
21. Шакун Л. М. Словаўтварэнне: вучэб. дапам. Мн., 1978.

СЛОЎНІКІ

1. Арашонкава Г. У., Лемцюгова В. П. Кароткі слоўнік беларускай мовы: Правапіс. Вымаўленне. Націск. Словазмяненне. Словаўжыванне. Мн., 1994.
2. Беларуска-рускі слоўнік: У 2 т. / АН Беларусі, Ін-т мовазнаўства ім. Я. Коласа. Мн., 1989.
3. Беларуская міфалогія: энцыклапедычны слоўнік. Мн., 2004.
4. Булька А. М. Слоўнік іншамовных слоў: У 2 т. Мн., 1999.
5. Грабчыкаў С. М. Слоўнік паронімаў беларускай мовы. Мн., 1994.

6. Дубянецкі Э. Культуралогія: энцыклапедычны даведнік. Мн., 2003.
7. Дубянецкі Э. Сусветная культура: ад старажытнасці да нашых дзён: папул. энцыкл. дав. Мн., 2001.
8. Кароткі руска-беларускі слоўнік музычных тэрмінаў / Мін. ін-т. культуры. Склад. А. І. Смагін, Н. В. Шутовіч. Мн., 1992.
9. Кароткі руска-беларускі слоўнік па выяўленчым мастацтве / Магіл. дзярж. ун-т; Уклад. В. І. Казлоў, А. С. Лаўшук. Магілёў, 1998.
10. Клышка М. К. Слоўнік сінонімаў і блізказначных слоў. Мн., 1994.
11. Краткий русско-белорусский словарь терминов по спортивным играм. Гродно, 1996.
12. Лазоўскі У. М. Слоўнік антонімаў беларускай мовы. Мн., 1994.
13. Лазука Б. А. Слоўнік тэрмінаў: архітэктура, выяўленчае і дэкаратыўна-прыкладное мастацтва. Мн., 2001.
14. Лобан М. П., Суднік М. Р. Арфаграфічны слоўнік. Мн., 1990.
15. Народная культура Беларусі: энцыклапедычны даведнік / Пад аг. рэд. В. С. Цітова. Мн., 2002.
16. Павловец Д. Д., Старченко В. Н. Русско-белорусский словарь спортивных терминов. Мн., 1995.
17. Прыгодзіч М. Д. Асобна, разам, праз дэфіс: слоўнік-даведнік. Мн., 1994.
18. Руска-беларускі, беларуска-рускі слоўнік па выяўленчым мастацтве і архітэктуры / Мін. дзярж. пед. ін-т; Склад. І. Р. Чыкалава. Мн., 1992.
19. Руска-беларускі культуралагічны слоўнік / МДПІ імя М. Горкага; Пад рэд. А. У. Рагулі. Мн., 1992.
20. Руска-беларускі музычна-педагагічны слоўнік / МДПІ ім. М. Горкага; Навук. рэд. А. У. Рагуля. Мн., 1991.
21. Руска-беларускі слоўнік: У 3 т. Мн., 1995.
22. Русско-белорусский словарь спортивной терминологии. Гомель, 1993.
23. Слоўнік беларускай мовы. Арфаграфія. Арфаэпія. Акцэнтацыя. Словазмяненне / Пад рэд. М. В. Бірылы. Мн., 1987.
24. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5 т. Мн., 1977–1984.
25. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы. Мн., 1999.
26. Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі: У 5 т. Мн., 1984–1987.
27. Этнаграфія Беларусі: энцыклапедыя. Мн., 1989.

ЗМЕСТ

ПРАДМОВА	3
КУРС ЛЕКЦЫЙ	5
Уводзіны	5
Беларуская мова – форма нацыянальнай культуры.....	5
Паходжанне беларускай мовы і асноўныя этапы яе развіцця.....	9
Старабеларуская літаратурная мова і яе роля ў XIV–XVI стст.	10
Нацыянальна-моўная палітыка ў XVII–XVIII стст. і яе вынікі.....	13
Новая (сучасная) беларуская літаратурная мова і яе лёс у канцы XVIII – пачатку XXI ст.	15
Закон «Аб мовах у Беларускай ССР» (1990 г.).....	19
Пытанні і заданні.....	20
Літаратурная мова. Нормы літаратурнай мовы	20
Вусная і пісмовая формы літаратурнай мовы.....	23
Стылі літаратурнай мовы.....	25
Навуковы стыль, яго жанравая спецыфіка і характэрныя асаблівасці.....	28
Пытанні і заданні.....	31
Тэст «Уводзіны».....	32
Лексіка і лексікаграфія	35
Лексіка беларускай мовы паводле сферы ўжывання.....	38
Пытанні і заданні.....	40
Пяняцце тэрміна. Тэрміналогія	41
Спосабы ўтварэння тэрмінаў.....	44
Тэрміналагічная і прафесійная лексіка, іх дыферэнцыяцыя.....	47
3 гісторыі беларускай тэрміналогіі.....	47
Пытанні і заданні.....	49
Лексікаграфія	50
Тыпы слоўнікаў.....	50
Тэрміналагічныя слоўнікі.....	57
3 гісторыі беларускай лексікаграфіі.....	58
Пытанні і заданні.....	59
Тэст «Лексікалогія. Тэрміналогія. Лексікаграфія».....	60
ПРАКТЫЧНЫ КУРС	61
Практыкаванні для замацавання лекцыйнага матэрыялу	61
Тэст «Лексіка».....	78
Фанетыка і арфаэпія	79
Фанетычная сістэма беларускай мовы, яе спецыфіка.....	80
Беларускае літаратурнае вымаўленне.....	83
Вымаўленне галосных.....	84

Вымаўленне зычных.....	85
Вымаўленне некаторых спалучэнняў зычных	86
Тэст «Фанетыка. Арфаэпія»	96
Арфаграфія.....	97
Асноўныя прынцыпы беларускай арфаграфіі.....	97
Праваліс галосных.....	101
Праваліс спалучэнняў галосных у запазычаных словах	103
Праваліс і, ы, й пасля прыставак	103
Праваліс галосных у складаных словах	103
Праваліс прыстаўных галосных і зычных	104
Праваліс прыставак.....	109
Праваліс зычных д – дз, т – ц	110
Праваліс некаторых спалучэнняў зычных	111
Праваліс мякакага знака і апострафа	111
Асобныя выпадкі ужывання вялікай літары.....	113
Тэст «Арфаграфія»	120
Марфалогія і праваліс.....	121
Назоўнік	122
Лексіка-граматычныя разрады назоўнікаў	123
Скланенне назоўнікаў	135
Тэст «Назоўнік»	145
Прыметнік.....	146
Ступені параўнання якасных прыметнікаў	149
Утварэнне прыналежных прыметнікаў	154
Праваліс складаных прыметнікаў.....	159
Тэст «Прыметнік»	163
Лічэбнік.....	164
Скланенне і праваліс лічэбнікаў	170
Самастойная работа	174
Тэст «Лічэбнік»	175
Дзеяслоў	176
Спражэнне дзеясловаў.....	178
Загадны лад дзеяслова	181
Праваліс некаторых суфіксаў дзеясловаў	184
Дзеепрыметнік	186
Утварэнне дзеепрыметнікаў	186
Спосабы перадачы дзеепрыметнікаў.....	192
Дзеепрыслоўе	196
Утварэнне і ўжыванне дзеепрыслоўяў	196
Тэст «Дзеяслоў»	203
Прыслоўе	204
Праваліс прыслоўяў	208

Самастойная работа	211
Тэст «Прыслоўе»	212
Службовыя часціны мовы.....	213
Ужыванне часціц не, ні.....	215
Праваліс часціц	217
Тэст «Часціцы».....	220
Сінтаксіс	221
Асаблівасці будовы беларускіх словазлучэнняў.....	226
Цытаты. Іх ужыванне і афармленне	231
Тэст «Словазлучэнне».....	236
КЛЮЧЫ ДА ТЭСТАЎ.....	238
ЛІТАРАТУРА	240
СЛОЎНІКІ	240

Вучэбнае выданне

Азарка Вольга Уладзіміраўна
Васілеўская Алена Станіславаўна
Круталевіч Міхаіл Міхайлавіч

БЕЛАРУСКАЯ МОВА: СПЕЦЫЯЛЬНАЯ ЛЕКСІКА

Вучэбна-метадычны дапаможнік

3-е выданне, перапрацаванае

Карэктар А. С. Васілеўская
Адказы за выпуск Л. М. Каранеўская
Тэхнічнае рэдагаванне і камп'ютэрная вёрстка А. А. Пакалы
Вокладка І. І. Зіркукіна

Падпісана ў друк 20.11.07. Фармат 60×84 1/16. Папера афсетная. Гарнітура *Арыял*.
Друк Riso. Ум. друк. арк. 14,2. Ул.-выд. арк. 16,2. Тыраж 130 экз. Заказ

Выдавец і паліграфічнае выкананне:
Установа адукацыі «Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка».
ЛІ № 02330/0133496 ад 01.04.04.
ЛП № 02330/0131508 ад 30.04.04.
220050, Мінск, Савецкая, 18.